

Sayı / Volume / سان: 2024/23

ULUSLARARASI UYGUR ARASTIRMALARI DERGISI

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi

Sayı | Volume | سان 2024/23

Uluslararası
Uygur Araştırmaları Dergisi
International Journal of Uyghur Studies
خەلقارا ئۇيغۇر تەتقىقاتى ژۇرنىلى

Uygur Araştırmaları Dergisi, Uygurlarla ilgili çalışmaların yayınlandığı uluslararası standartlarda, hakemli bir dergidir. Yılda iki kez yayımlanır. Uygur Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar, önce yayın kurulunca dergi yazım ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, değerlendirilmek üzere o alandaki çalışmalarını ile tanınmış en az iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süre ile saklanır. Yayınlanan yazıların dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları www.uyguraraştırmalari.com ve www.uyghurstudies.com'a aittir. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi yılda 2 kez yayımlanan, uluslararası nitelikte, bilimsel ve hakemli bir dergidir.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, *Arastirmax*, *ERIHPLUS*, *ASOS*, *DOAJ*, *Index Copernicus*, *InfoBase Index*, *MIAR*, *Sparch Indexing*, *MLA*, *I2OR*, *Türk Eğitim İndeksi*, *IdealOnline*, *SOBIAD*, *WorldCat*, *UR* gibi uluslararası veritabanları ve indeksler tarafından taranmaktadır.

ISSN: 2458-827X

İletişim:

Prof. Dr. Adem ÖGER

Adres:

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi,

Fen-Edebiyat Fakültesi

Türk Halk Bilimi Bölümü, Merkez/Nevşehir, Türkiye

E-Posta:

uyguraraştırmalari@gmail.com

Uluslararası
Uygur Araştırmaları Dergisi
International Journal of Uyghur Studies
خەلقارا ئۇيغۇر تەتقىقاتى ژۇرنىلى

DERGİ HAKKINDA

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi yılda 2 kez yayımlanan, uluslararası nitelikte, bilimsel, hakemli bir dergidir.

Uyguristik, Türkolojinin önemli kollarından biridir. Bugün Uyguristikle ilgili çalışmalar Türkiye, Çin, Rusya, Kazakistan, İsveç, Almanya, ABD ve Japonya başta olmak üzere farklı coğrafyalarda sürdürülmektedir.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Uyguristikle ilgili çeşitli ülkelerde ve farklı disiplinlerde yapılan bilimsel araştırmaları yayınlamayı, bu çalışmalarını uluslararası düzeyde erişilebilir hale getirerek bu konudaki bilgi akışını sağlamayı ve bu suretle Türkolojinin gelişimine katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Uygur Özerk Bölgesi, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan gibi farklı coğrafyalarda yaşayan Uygurlar ile ilgili her türlü çalışmanın da yer aldığı bu dergi, Türkoloji alanında bir literatür oluşturmayı amaçlamaktadır.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Uygurların yanı sıra diğer Türk boyları (Kazak, Kırgız, Özbek vb.) ile ilgili dil, edebiyat, folklor, tarih, sanat, kültür, ekonomi gibi konularda bilimsel makaleler, derlemeler, kitap tanıtım yazıları ve aktarmalar da yayımlayan hakemli elektronik bir dergidir. Yılda iki sayı olmak üzere 6 ayda bir yayımlanan bu dergide Türkoloji'nin genel konularıyla ilgili yazılara da yer verilebilir.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi yazım ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, değerlendirilmek üzere o alanda çalışmaları bulunan en az iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süre ile saklanır. Yayımlanan yazıların dil, bilim ve hukuk açısından bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları www.uygurarastirmalari.com'a aittir. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, kaliteli ve disiplinli yayıncılık anlayışı ile akademik camiada, Uygurlarla ilgili çalışmalar esas olmak üzere Türkoloji ile ilgili her türlü bilimsel çalışmanın yer aldığı önde gelen yayınlardan biri olma amacı taşımaktadır.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi Arastirmax, ERIHPLUS, ASOS, DOAJ, Index Copernicus, InfoBase Index, MIAR, Sparch Indexing, MLA, I2OR, Türk Eğitim İndeksi, IdealOnline, SOBIAD, WorldCat, UR gibi uluslararası veritabanları ve indeksler tarafından taranmaktadır.

İmtiyaz Sahibi

Prof. Dr. Alimcan İNAYET (Ege Üniversitesi)
alim1962@hotmail.com

Editör

Prof. Dr. Adem ÖGER (Nevşehir HBV Üniversitesi)
ademoger@gmail.com
+90 384 228 10 00 / 13157

Editör Yardımcıları

Doç. Dr. Erkan HİRİK (Samsun Üniversitesi)
erkan.hirik@samsun.edu.tr
Doç. Dr. Recep TEK (Nevşehir HBV Üniversitesi)
tekrecep@hotmail.com
Arş. Gör. Dr. Kamile SERBEST (Nevşehir HBV Üniversitesi)
kamileserb主best@nevsehir.edu.tr

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Alimcan İNAYET (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet KORAŞ (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Farah CALİL (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Prof. Dr. Adem ÖGER (Nevşehir HBV Üniversitesi)
Prof. Dr. Jarkın SULEYMANOVA (Kazak Kızlar Devlet Pedagoji Üniversitesi)
Prof. Dr. Serdar YAVUZ (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. İdris Nebi UYSAL (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi)
Prof. Dr. Burak GÖKBULUT (Yakındoğu Üniversitesi)
Prof. Dr. Kürşat YILDIRIM (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa YENİASIR (Yakındoğu Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet KARAMAN (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Dilorom HAMROEVA (Özbekistan Bilimler Akademisi)
Doç. Dr. Erkan HİRİK (Samsun Üniversitesi)
Doç. Dr. Gülbehrem MOLOTOVA (Almata Şarkşunashık Enstitüsü)
Doç. Dr. Özgür AY (Uşak Üniversitesi)
Doç. Dr. Reyila KAŞGARLI (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Seçil HİRİK (Samsun Üniversitesi)
Doç. Dr. İsa SARI (Hitit Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet Turan TÜRK (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Ruslan ARZİYEV (Almata Pedagoji Enstitüsü)
Dr. Mağfiret Kemal YUNUSOĞLU (Beykent Üniversitesi)
Dr. Nur Ahmet KURBAN (Gümüşhane Üniversitesi)
Dr. Ablet SEMET (Georg-August University)
Dr. Gülzade TANRIDAĞLI (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Dr. Kaiser Abdurusul ÖZHUN (Debrecen Üniversitesi)

Yayın Danışma Kurulu

- Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe Melek ÖZYETKİN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ceval KAYA (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Hacı Kutluk KADİRİ (Kagoşima Uluslararası Üniversitesi)
Prof. Dr. Hatice ŞİRİN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Hava SELÇUK (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim DİLEK (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Kamil Veli NERİMANOĞLU (Bakü Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. Metin EKİCİ (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ARSLAN (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ÖNER (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Öcal OĞUZ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Peter ZİEME (Berlin Brandenburg Academy of Sciences and Humanities)
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Süer EKER (Başkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Necati DEMİR (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ (Kırıkkale Üniversitesi)

İndeks Sorumlusu

Doç. Dr. Erkan HİRİK

Redaktör

Arş. Gör. Dr. Kamile SERBEST

Mizanpaj

Doç. Dr. Recep TEK

Dil Editörleri

Dr. Öğr. Üyesi Barış ERİÇOK-Uzm. Ersan UZ (İngilizce)

Yuriya NOVIKAVA (Rusça)

Tuerde WUSIMAN (Çince)

Abuduwayıtı AISHANJIANG (Uygur Türkçesi)

Doç. Dr. Dilorom HAMROEVA (Özbek Türkçesi)

Dr. Öğr. Üyesi Meder SALIEV (Kırgız Türkçesi)

Dr. Öğr. Üyesi Lyazzat NAKHANOVA (Kazak Türkçesi)

Prof. Dr. Farah CALİL (Azerbaycan Türkçesi)

Sanat/Tasarım/Baskı Danışmanı

Öğr. Gör. Pınar GÜNGÜR

Dış Temsilciler

Jarkın SULEYMANOVA (Kazakistan)

Abdullah SEYFULLAYEV (Kırgızistan)

İrfan MORİNA (Kosova)

Kaiser Abdurusul ÖZHUN (Macaristan)

Alfiya YUSUPOVA (Tataristan)

Almas ŞEHYULOV (Rusya)

Anidah B. ALİAS (Malezya)

Burak GÖKBULUT (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti)

Dilorom HAMROEVA (Özbekistan)

Erkin SIDİK (ABD)

Eset SULAİMAN (ABD)

Zulhayat ÖTKÜR (İsveç)

Farah CALİL (Azerbaycan)

Gülbehrem MOLOTOVA (Kazakistan)

Memettursun Zunun OQYA (İngiltere)

Varis ABDUKERİM (Fransa)

Mukaddes MUHTAR (Çekya)

Nuriye RAHMAN (İsviçre)

EDİTÖRDEN

Yayın hayatında on ikinci yılına giren Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi'nin 2024/23. sayısını sizlerle buluşturmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Her yeni sayıda Türk dünyasına ait daha kapsamlı ve nitelikli yazılarla okurlarını buluşturan Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Uygurlar üzerine kapsamlı bir bilimsel arşivin oluşması noktasında da önemli yol kat etmiştir. Dergimizin bu sayısında Yusuf Kadir Han ve Hoten'in Fethi, Geleneksel Uygur Evlerinin Yapısal Özellikleri ve Dış Mekan Tasarımı, Çağdaş Uygur Deyimlerinde Yönelim Metaforlarının Kullanımı, Dilsel Çevre Açısından İstanbul'da Yaşayan Uygurlar (Zeytinburnu ve Sefaköy Örneği), Çin'in Dış Ticaret Politikası ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi (1978-2022), Evliya Menkıbelerinde Bir İmtihan unsuru Olarak İftira gibi alanına katkı sağlayan araştırma makaleleri ile Divan-ı Lüğati't-Türk'teki Muskaya Ait Beyanlar başlıklı çeviri/aktarma makale yer almaktadır. Ayrıca Ömer Nazar'ın kaleme aldığı "Uygur Tababetinde Diyabet Hastalıkları Hakkında İlk Araştırmalar ve Tedavileri" ile Şükran Oğuz'un kaleme aldığı "Uygur Tarihi Koşakları Üzerine Bir Araştırma" adıyla 2024 yılında neşredilen eserlerin tanıtım/değerlendirme yazılarına yer verilmiştir.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi'nin bu sayısının kapak tasarımında, 1995 yılı Jarkent-Kazakistan doğumlu olan Uygur ressam Samiyeva Nazugum Rinatovna'nın eseri kullanılmıştır. Çocukluktan itibaren sanata ilgi duyan ressam, daha 12 yaşındayken ilk sergisini açmıştır. Üniversite eğitimini ise Almatı'da tamamlayan ressam, sanatında farklı teknikleri öğrenmek ve kendini geliştirmek için Abay Üniversitesi ve Şincang Sanat Enstitüsü'nde eğitimler almıştır ve günümüzde sanat yaşamını Kazakistan'da sürdürmektedir.

Kapak tasarımı Dergimizin sanat danışmanı Öğr. Gör. Pınar Güngür tarafından hazırlanmıştır. Dergimizin bu sayısında altı araştırma makalesine, bir çeviri makaleye ve iki tanıtma/değerlendirme yazısına yer verilmiştir. Dergimizin bu sayısına makaleleriyle katkı sağlayan değerli yazarlara, hakemlere, dergimizin kurullarında görev yapan bilim insanlarına teşekkür eder, makalelerin ilgililere faydalı olmasını dilerim.

Prof. Dr. Adem ÖGER

Bu Sayının Hakemleri

Prof. Dr. Erkin EMET (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Kürşat YILDIRIM (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet EKİZ (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa YENİASIR (Yakın Doğu Üniversitesi)

Doç. Dr. Abdullah ÖZDAĞ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Ahmet Turan TÜRK (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)

Doç. Dr. Arif ÇERÇİ (Gaziantep Üniversitesi)

Doç. Dr. Ayşe BUDAK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Gonca KUZAY DEMİR (İzmir Demokrasi Üniversitesi)

Doç. Dr. Gönül REYHANOĞLU (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)

Doç. Dr. Hüseyin AKSOY (Karamanoğlu Metmetbey Üniversitesi)

Doç. Dr. İmran GÜNDÜZ ALPTÜRKER (Mersin Üniversitesi)

Doç. Dr. Onur AYKAÇ (Karamanoğlu Metmetbey Üniversitesi)

Doç. Dr. Serkan ÇAKMAK (Atatürk Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Adem YELOĞLU (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Hasan KIZILDAĞ (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Hatice VELİ (İstanbul Gelişim Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Ethem ÖZKAN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Nilgün AYDIN (Selçuk Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Tolga DURSUN (Kafkas Üniversitesi)

Dr. Nazgul Sabyrgaliyeva (Mahambet Ötemisov Batı Kazakistan Üniversitesi)

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi

Sayı | Volume | سان 2024/23

İçindekiler / Index

Dergi Hakkında ve Editörden.....	i-viii
İçindekiler.....	ix

[ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES]

Çağdaş Uygur Deyimlerinde Yönelim Metaforlarının Kullanımı The Use of Orientational Metaphors in Contemporary Uygur Idioms Yusuf Ulusoy	1-8
Dilsel Çevre Açısından İstanbul'da Yaşayan Uygurlar: Zeytinburnu ve Sefaköy Örneği The Linguistic Landscape Study of Uyghurs Residing in Istanbul: The Case Study of Zeytinburnu And Sefaköy Sanat Gülen	9-25
Geleneksel Uygur Evlerinin Yapısal Özellikleri ve Dış Mekân Tasarımı The Structural Characteristics and Exterior Design of Traditional Uygur Houses Mahire Özçalık	26-37
Yusuf Kadir Han ve Hoten'in Fethi Yusuf Kadir Khan and the Conquest of Hoten Abdulbasit Hebiboglu-Muhammed İbrahim Yıldırım	38-47
Çin'in Dış Ticaret Politikası ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi (1978-2022) China's Foreign Trade Policy and Its Impact on Economic Growth (1978-2022) Adil Azizoglu	48-62
Evliya Menkıbelerinde Bir İmtihan unsuru Olarak "İftira" "Slander" As An Element of Testing in the Hagiographies of Saints Nuhile Sarıaydın	63-74

[ÇEVİRİ / TRANSLATION]

Divan-ı Lugati't-Türk'teki Muskaya Ait Beyanlar The Statements on Amulet in Divan-I Lugati't-Türk Abliz Muhammed Sayrami-Nijiati Maimaiti	75-81
--	-------

[KİTAP TANITIMI VE DEĞERLENDİRMELER / BOOK REVIEWS]

Ömer Nazar, Uygur Tababetinde Diyabet Hastalıkları Hakkında İlk Araştırmalar ve Tedavileri, Ankara: Nobel Yayıncılık, 2023, 101 s. Seçil Aktı	82-85
Şükran Oğuz, Uygur Tarihi Koşakları Üzerine Bir Araştırma, Çanakkale: Paradigma Akademi, 2023, 563 s. Münevver Yavuz	86-88

ÇAĞDAŞ UYGUR DEYİMLERİNDE YÖNELİM METAFORLARININ KULLANIMI

[Araştırma Makalesi/ Research Article]

Yusuf ULUSOY*

Geliş Tarihi: 13.01.2024

Kabul Tarihi: 03.05.2024

Öz

Metafor, eski dönemlerden itibaren araştırılan bir söz sanatıdır. Aristo ile temelleri atıldığı kabul edilir. Metafor, günümüze kadar pek çok araştırmacı tarafından araştırılmıştır. Metaforlar düşüncelerimizin sınırları kadar şekillenir. Metafor, konuşma biçiminden ziyade bir düşünme biçimidir. Hayat tecrübelerimiz ve hayal gücümüz metafor üretmemize yardımcı olur. Gündelik hayatta kullandığımız kelimelerin yanında eylemlerimizde ve düşüncelerimizde metaforlardan yararlanırız. Metaforlar, klasik ve çağdaş yaklaşımlar olarak ikiye ayrılır. Çağdaş metaforun temelleri 1980 yılında G. Lakoff ve M. Johnson tarafından ortaya atılır. Çalışmamızın konusunu oluşturan yönelim metaforları, uzay/mekân istikameti ile ilişkili olan metafor türüdür. Yönelim metaforları, yukarı-aşağı, içeri-dışarı, ön-arka, beri-öte, merkez-çevre ekseninde kurulur. Yönelim metaforları arasında bir sistem vardır. Yukarı yönelim iyi durumu verirken aşağı yönelim kötü durumu verir. Çağdaş Uygur Türkçesinde bazı deyimler metafor yoluyla yapılır. Deyimlerin bazıları, herhangi bir edat kullanılmadan "yön" kavramının metaforik olarak kullanılmasıyla oluşur. Deyim, Çağdaş Uygur Türkçesinde "turaqliq ibare" ya da "idiyom" kelimeleri ile karşılır. Edebî eserlerde, günlük konuşmalarda metafor yoluyla kurulmuş deyimler kullanılır. Yönelim metaforu ile kurulan Çağdaş Uygur deyimlerini incelemek çalışmamızın amacıdır.

Anahtar Kelimeler: Deyim, Metafor, Yönelim Metaforları, Mecaz Anlam, Uygur Türkçesi.

THE USE OF ORIENTATIONAL METAPHORS IN CONTEMPORARY UYGHUR IDIOMS

Abstract

Metaphor is an art of speech that has been researched since ancient times. It is accepted that its foundations were laid with Aristotle. Metaphor has been researched by many researchers until today. Metaphors are shaped by the limits of our thoughts. Metaphor is a way of thinking rather than a way of speaking. Our life experiences and imagination help us produce metaphors. In addition to the words we use in daily life, we use metaphors in our actions and thoughts. Metaphors are divided into classical and contemporary approaches. The foundations of contemporary metaphor were laid by G. Lakoff and M. Johnson in 1980. Orientation metaphors, which are the subject of our study, are a type of metaphor related to the direction of space/place. Orientation metaphors are constructed on the axis of up-down, in-out, front-back, close-further, center-periphery. There is a system among orientation metaphors. Upward orientation gives a good situation, while downward orientation gives a bad situation. Some idioms in Contemporary Uyghur Turkish are made through metaphor. Some of the idioms are formed by using the concept of "direction" metaphorically without using any preposition. The idiom is met with the words "turaqliq ibare" or "idiyom" in contemporary Uyghur Turkish. Idioms formed through metaphor are used in literary works and daily conversations. The aim of our study is to examine Contemporary Uyghur idioms established with the metaphor of orientation.

* Doktora Öğrencisi ve Türk Dil Kurumu Doktora Bursiyeri, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, e-posta: yulusoy@ankara.edu.tr
Orcid: 0000-0002-0663-9601

Keywords: *Idiom, Metaphor, Orientational Metaphors, Figurative Meaning, Uyghur Turkish.*

Giriş

Metafor, Latince kökenli bir kelime olup Türkçe karşılığı eğretilme, benzetme, mecaz olarak düşünülür. Doğan Aksan, deyim aktarması olarak adlandırdığı metaforu, anlatılmak istenen kavramın onunla bir yönden ilişkisi, benzerliği, yakınlığı olan başka bir kavramla anlatılmaya çalışılması; böylece bir göstergenin yeni anlam kazanması biçiminde açıklar (2006: 62). Lakoff ve Johnson, metaforun özünün bir tür şeyi başka bir tür şeye göre anlamak ve tecrübe etmek olduğunu söyler (2015: 30). Örneğin “tartışma” kısmen “savaş”a göre yapılaşır, anlaşılır ve bu şekilde dile getirilir. Yani, tartışırken yapılan eylemler ve düşünceler savaşın konularında kavramlaştırılır. Bu nedenle metafora ait ne kadar kavram varsa hepsinde bir sistem olduğu göze çarpar. Erdem, metaforun idrak dil biliminde bir konuşma figürü olduğu gibi, zihnî bir süreç olarak da kabul edildiğini belirtir (2014: 92). Metafor, kavramların zihnimizde bir şeyleri bir şeylere benzeterek yapıldığı semboller olarak da düşünülebilir. Akın, metaforu bir edebî sanat olmanın ötesinde bir düşünme yöntemi olarak niteler (2017: 10). Düşüncelerimizde şekillenen kavramlarla yeni metaforlar üretilebilir. Kittay’a göre metafor, radikal yollarda, etkileme kapasitesini genişletmek için doğal dilde hazır bulunan anlamdır ve metaforu dilin gerçek kaynakları, önemli ayrıntıları veya farklılıkları ifade etmekte yetersiz kaldığında kullanırız (1989: 125). Düşüncelerimiz geniş ölçüde metafora aittir. Bir fikir ileri sürerken zihnimiz hayat tecrübelerimiz ve hayal gücümüz temelinde metafor üretir. Erdem, kavram alanımıza yeni girmiş unsurları isimlendirirken, deneyimlerimizle dünyayı algılayışımız esnasında mevcut bilgiyi kavramlaştırmada kısmen evrensel de olabilen fakat daha çok kültürel veya millî ve kısmen de ferdî özellikler taşıyan ve ayrıca önceden mevcut bilgiyi uygunlaştırırken dünya üzerindeki kavram organizasyonumuzu tecrübe etmeden önemli rol üstlenen zihni bir hadise olarak metaforu işaret eder (2003: 39). Metaforların soyut düşünce ve olayları somut olaylarla ilişkilendirmesi söz konusudur.

Metaforları klasik ve çağdaş yaklaşımlar olarak ikiye ayırabiliriz. Akın, klasik metaforları lengüistik bir fenomen, sanatsal ve retorik bir araç, benzerliğe dayanan bir karşılaştırma şekli, iradi ve düşünülmüş bir kullanım ve onsu da yapabileceğimiz bir konuşma figürü olarak belirtir (2007: 10). Çağdaş metaforlar ise düşüncelerimizin figürleştiği ve her alana yayılmış olan yapılardır. Çağdaş metaforun temelleri 1980 yılında G. Lakoff ve M. Johnson tarafından ortaya atılmıştır. G. Lakoff ve M. Johnson, “Metaphors We Live By” adlı eserde metaforların hayatın her alanında bizimle yaşadığını vurgular. Metafor, benzerliğe dayanmayan, insanların gündelik hayatta devamlı kullandığı, dil bilim açısından bir süs olmayan, insani düşünmeden ayrılamayacak bir parçadır. Belki de kavramlar yoluyla, bir şeyi başka bir şeye göre düşünmek demektir (Lakoff ve Johnson 2015: 13). Gündelik hayatta kullandığımız kelimelerin yanında eylemlerimizde ve düşüncelerimizde de metaforlardan yararlanırız.

Erdem, bir kültürün en temel değerlerinin o kültürdeki en temel kavramların metaforik yapısıyla tutarlı olacağını belirtir (2003: 22). Türk kültürüne ait kavramlar düşünüldüğünde, Türk dilinin en erken yazılı belgelerinden itibaren özellikle aşağı-yukarı, ileri-geri yönelimi şeklindeki yönelme metaforlarının sıklıkla kullanıldığı görülür. Bilge Kağan, “başlıgig yüküntürtüm tizligig sükürtüm” (Tekin, 2014: 47) diyerek yukarı-aşağı yönelimli bir metafor kullanır. Vezir Tunyukuk, “kızıl kanım töküti, kara tärim yügürti” (Tekin, 1994: 49) diyerek aşağı yönelimli bir metafor kullanır. Metaforlar, somut ve görsel betimlemeler sayesinde anlatımda canlılık sağlar.

Yukarıda klasik ve çağdaş dil bilim yaklaşımlarıyla açıklanmaya çalışılan metafor kavramı, bazı alt başlıklar altında ele alınmaktadır: *Ontolojik metafor, yönelim metaforu, konvansiyonel metafor, poetik metafor, kavram metaforu, kompleks metafor/karma metafor*

ve iç içe girmiş metafor. Çağdaş Uygur deyimlerindeki metafor kullanımını inceleyeceğimiz bu çalışmada, söz konusu türlerden sadece yönelim metaforları üzerinde durulacaktır.

1. Deyimler ve Metafor

Deyimler, gerçek anlamından uzak olan en az iki kelimenin kalıplaşmasıyla oluşan kelime gruplarıdır. Aksan, bazı tek kelimelik mecazî kullanımları da deyim saymakta ve örnek olarak da akşamcı, kaşarlanmış, sudan, gözde, gedikli gibi kelimeleri vermektedir (2015: 36). Deyim, çağdaş Uygur Türkçesinde “turaqlıq ibare” ya da “idiyom” kelimeleri ile karşılır. Abdurêşit'e göre, bu tür kelime gruplarını bazı araştırmacılar “frazéologiyeli kalıplar” şeklinde de ifade eder (2015: 66). Deyim, “Hazırqi Zaman Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti” adlı eserde, kelime grubundaki sözcüklerin asıl sözlük anlamlarından farklı anlam taşıdığı kalıplaşmış sözcük grubu, anlamı değişmiş kelimeler olarak verilir. Deyimler, dille uzun süre kullanılarak o dille özleşen kalıp sözlerdir. Micit, Uygur dilindeki deyimlerin, Uygur halkı tarafından uzun zamanlardan beri tekrar edilme yoluyla âdet haline geldiğini ve nesilden nesile aktratıldığını belirtir (2012: 52).

Her deyim, metaforla ilgili bir bağlam olarak düşünülebilir. Aksan, deyimlerin, belli bir durumu, oluşumu, insanların tutum ve davranışlarını, fiziksel ve ruhsal niteliklerini, kendi anlamları dışında kullanılan birkaç kelimedenden oluşan birimlerle dile getirirken bir yargı bildirmediklerini söyler (2004: 172). Bir yargı dışında her deyim aynı zamanda bir metafor oluşturabilir.

Çağdaş Uygur Türkçesinde çok sayıda deyim metafor yoluyla ortaya çıkar. Edebî eserlerde, günlük konuşmalarda metafor yoluyla kurulmuş pek çok deyim görülür. Bu yaygın durum, kelimelerin farklı semantik ilişkilerde kullanımının neticesinde meydana gelir. Deyimleri oluşturan unsurlar ilk anlamlarıyla düşünüldüğünde metaforik kullanımların belirginliği kendini gösterir. Baş tolği- ‘baş çevirmek’ iken, “reddetmek”, közdin keçür- ‘gözden geçirmek’ iken, “incelemek”, tumşuqi uzun ‘ağzı uzun’ iken, “kavgacı” kavramlarını karşılar duruma gelmiştir. Kelimeler daha güçlü ve etkili bir anlatım amacıyla somutlaştırmadan yararlanılarak metaforik olarak yapılandırılır.

2. Yönelim Metaforları

Lakoff ve Johnson, bir kavramı diğerine göre yapıya kavuşturmayan, bunun yerine bütün bir kavramlar sistemini diğer bir kavramlar sistemine göre organize eden ve uzay/mekân istikameti ile ilişkili olan metafor türünü yönelim metaforları şeklinde açıklar (2015: 40). Yönelim metaforlarının büyük bir kısmı, yukarı-aşağı, içeri-dışarı, ön-arka, beri-öte, merkez-çevre ekseninde yapılıdır. Erdem, temel anlam itibarıyla özellikle yönelme gösteren edatların kullanılarak olumlu ve olumsuz yaklaşımların sergilenmesi ile yönelimli metaforların gerçekleştiğini belirtir (2003: 175).

Çağdaş Uygur Türkçesinde herhangi bir edat kullanılmaksızın “yön” kavramının metaforik olarak kullanıldığı deyimler de dikkati çeker. Qol asti, ‘el altı’, qapiqi yaman ‘yüzü asık’ ayağ asti ‘ayak altı’ gibi ifadelerde “yön” kavramının metaforik kullanımı söz konusudur. Erdem, “baş” kelimesinin vücudun en üst kısmı olması ile ontolojik bir özellik sergilediğini, aynı zamanda da önem verme kavramının yönünü de gösterdiğini belirtir ve ayak, vücudun en alt kısmında olması sebebiyle ontolojik bir özellik gösterir aynı zamanda da önemsizlik kavramının yönünü verir (2003: 176). Yönelim metaforlarında yukarıda olan genellikle olumlu, aşağıda olan genellikle olumsuz olarak kabul edilir. Fakat aşağıda incelemesini yaptığımız bazı deyimlerde, bu durumun tersiyle de karşılaşmışır.

3. Çağdaş Uygur Türkçesi Deyimlerinde Yönelim Metaforlarının İncelenmesi

3.1. Yukarı-Aşağı Yönelimli Metaforlar

Yönelim metaforlarında yukarı olanın pozitif anlamda, aşağıda olanın negatif anlamda olduğu düşünülmüştür. Çağdaş Uygur deyimlerinde bu durumun tersi de görülmektedir.

Deyim: Burni üstün bol- 'burnu havada olmak'

Metafor Yönü: Deyimde, metaforun yönü yukarıya doğru olmasına rağmen olumsuz anlamdadır.

Metafor Açıklaması: Deyimde, "kibirli olma" anlamı verildiği için deyim, yukarı doğru olumsuz bir anlam kazanmıştır.

Deyim: Béşi asmanğa (kökke) taqaş- 'başı göğe yetmek'

Metafor Yönü: Deyimde, metaforun yönü anlam ve söylem olarak yukarı doğrudur.

Metafor Açıklaması: "Mutluluktan havalara uçmak" anlamını veren deyim, anlam olarak yukarı yönde olumlu bir duygu vermektedir.

Deyim: Béşidin tütün çıq- 'başından duman çıkmak'

Metafor Yönü: Deyimde, metaforun yönü yukarı doğrudur.

Metafor Açıklaması: "Çok korkmak, telaşlanmak" anlamını veren deyim, anlam olarak olumsuz yönde bir duygu vermektedir.

Deyim: Köñli çüş- 'gönlü düşmek'

Metafor Yönü: Metaforun yönü aşağı doğrudur.

Metafor Açıklaması: Yön aşağı doğru olduğu için olumsuz bir anlam beklenmelidir fakat "sevmek" anlamını veren deyim, olumlu yönde bir duygu vermektedir.

Yönelim metaforunun mantığında, yukarıda olanın aşağıda olana göre daha değerli ve önemli olduğu varsayılır. Çağdaş Uygur deyimlerinde bu durum bazen değişmektedir.

Deyim: Yüzige qan yügürmek 'yüzüne kan gelmek'

Metafor Yönü: Anlam ve söylem olarak metaforun yönü yukarı doğrudur.

Metafor Açıklaması: Deyim, yukarı doğru yönelimini "yürümek" ifadesiyle verirken aynı zamanda anlam olarak da olumlu bir duyguyu vermektedir.

Deyim: Yüzi tökülmeq 'yüzü dökülmeq'

Metafor Yönü: Anlam ve söylem olarak deyimdeki metaforun yönü aşağı doğrudur.

Metafor Açıklaması: Deyim, aşağı doğru yönelimini "dökülmeq" ifadesiyle verirken aynı zamanda anlam olarak da "saygınlığını yitirmek" ile olumsuz bir duygu vermektedir.

Deyim: Hoylisiğa çalma çüşmek 'avlusuna kerpiç düşmek'

Metaforun Yönü: Anlam ve söylem olarak metaforun yönü aşağı doğrudur.

Metaforun Açıklaması: Deyim, aşağı doğru yönelimini "düşmek" ifadesiyle verirken aynı zamanda anlam olarak da dünürçüsü gelen bir kızın baba evinden kopması ile olumsuz bir duygu verilmektedir.

Deyim: Başqa pit çüşmek 'başa bit düşmek'

Metaforun Yönü: Baş vücudun en üst kısmı olması ile ontolojik bir özellik sergiler fakat bit düşmesi metaforun yönünün aşağı doğru olduğunu gösterir.

Metaforun Açıklaması: Deyim, aşağı doğru yönelimini "düşmek" ifadesiyle verirken aynı zamanda anlam olarak da sıkıntıya düşmek ile olumsuz bir duygu verilmektedir.

Deyim: Ayığığa yiqılmaq ‘ayağına yıkılmak (kapanmak)’

Metaforun Yönü: Ayak vücudun en alt kısmında yer almasından dolayı metaforun yönü aşağı doğrudur. Aşağı yönde olan önemsiz olanı, kederi, güçsüzlüğü ifade eder.

Metaforun Açıklaması: Deyim, aşağı doğru yönelimini “yıkılmak” ifadesiyle verir. Anlam olarak güç durumunda olmayı ifade eder. Ayağına kapanmak, Yeni Uygur Türkçesinde yaptıklarından pişman olup birisinden af dilemek anlamıyla da kullanılır.

Deyim: Ayağqa turğuzmaq ‘ayağa kaldırmak’

Metaforun Yönü: Bu deyimde anlam ve söylem olarak ayak vasıtasıyla metafor yukarı yönlü görülür ancak “kaldırmak” ifadesiyle deyim olumlu bir anlam kazanır ve yukarı doğru bir yönelme olur.

Metaforun Açıklaması: Deyim, bir şeyi yoluna koymak anlamında kullanılır. Yıkılmak üzere olan, viran hâlde olan ya da tükenip giden bir şeyi tekrar eski haline getirmeyi ifade eder. Söylem ve anlam olarak farklı yönlerde metafor ortaya çıkar.

Deyim: Oşuqi alçu çüşmeq ‘aşığı dik düşmek’

Metaforun Yönü: Metafor, anlam olarak yukarı yönde olmasına rağmen söylem olarak aşağı yöndedir.

Metaforun Anlamı: Bu deyimde, söylem ve anlam olarak farklı yönlerde bir metafor vardır. Deyimde, anlam olarak yukarı yönde, söylem olarak aşağı yönde bir metafor vardır. Deyim, Yeni Uygur Türkçesinde şans dönüp işleri açılmak anlamında kullanılır.

Lakoff ve Johnson bu vb. durumlar için, metaforların tecrübe temelli olduğunu ve bu tecrübe temellerine tam olarak erilemediği için bu tarz yapıların nasıl ortaya çıktığının açıklanması hususunda net bir fikrin ortaya koyulamayacağını ifade etmektedirler (Lakoff ve Johnson, 2015: 42-43).

Deyim: Tüvige topa yölimek ‘dibine toprak atmak’

Metaforun Yönü: Metaforun yönü aşağı doğrudur. Anlamında ve söyleminde farklı yönlü bir metafor olduğu da görülür.

Metaforun Açıklaması: Anlam olarak metafor yukarı yönde olduğunu görürüz. Söyleminde ise aşağıya doğru bir yönelme vardır. Dibine toprak atılan bir kimsenin yetiştirileceği, büyütüleceği anlamını vermiştir.

3.2. Uzak-Yakın Yönelimli Metaforlar

Deyim: İçekeçmek ‘iç içe olmak’

Metaforun Yönü: Yakınlık ile metaforun yönü belirtilmiştir.

Metaforun Anlamı: Metafor, değerli olanın yakında olduğunu tersi düşünülürken ise daha az değerli olanın uzakta olduğunu gösterir. “Bir kimseyle iyi geçinmek” anlamında kullanılan deyim olumlu yönde bir duygu verir.

Deyim: Közdin neri (yıraq) qil- ‘gözden uzaklaştırmak’

Metaforun Yönü: Uzaklık ile metaforun yönü belirtilmiştir.

Metaforun Anlamı: Değersiz olanın uzakta olduğu görülür. “Yok etmek, öldürmek” anlamında kullanılan deyim olumsuz yönde bir duygu verir.

Deyim: Yıraqtiki su ot ‘uzaktaki su ateş’

Metaforun Yönü: Uzak olanın bir işe yaramayacağı ve bu nedenle değersiz olduğu herkes tarafından kabul gören bir durumdur. Metaforun yönü anlam olarak uzağa doğrudur.

Metaforun Açıklaması: Su, canlılar için önemli bir yaşam kaynağıdır. Türkler, yüzyıllar boyunca su ve otlak alanlar için savaşmış, bununla da yetinmemiş, zamanla suya ilahi bir özellik vermiş ve onu kült olarak anmışlardır. Kült terimi, belirli kurallar ve yöntemler etrafında yapılan dinî törenler için kullanılır. Türkler, suyu hayat veren bir varoluş kaynağı olarak görür. Eliade'ye göre su, potansiyel gücün ve ayrışmamışlığın ilkesi, her tür kozmik tezahürün temeli, bütün tohumların taşıyıcısı ve bütün biçimlerin kaynaklandığı, bir felaket ya da kendi gerilemeleri sonucunda dönecekleri ilk özü simgeler (Eliade, 1949, 2003: 196). Bu deyimde faydalı olanın uzakta olduğunda bir işe yaramadığı üzerinden metafor yapılır. Yaşamın kaynağı olan su, geciktiğinde ihtiyacı karşılayamaz duruma gelir ve ateş özelliği göstererek yakar, kavurur. Aslında Türkler ateşin bir ruhu olduğuna inanır fakat bu metaforda suyun tersi olarak ateş için olumsuzluk bir bakış açısı görülür.

3.3. Ön-Arka Yönelimli Metaforlar

Ön; açık, temiz ve anlaşılabilirliği gösterirken, arka; kapalı, pis ve anlaşılabilirliği sergiler.

Deyim: Aldı-arqısığa qarımaq 'önüne arkasına bakmak'

Metaforun Yönü: Metaforda yön, ön ve arka ile verilmiştir.

Metaforun Açıklaması: Deyim anlam olarak bir işi yaparken her türlü boyutunu düşünerek yapmanın gerekliliğini savunmaktadır. Ön ve arka yön kavramlarıyla metafor oluşturulmuştur.

Deyim: Közi arqıda qal- 'gözü arkada kalmak'

Metaforun Yönü: Arka ile metaforun yönü verilirken metaforun olumsuz yönde kullanımı söz konusudur.

Metaforun Açıklaması: Deyimde arkada olanın belirsiz olduğundan bahsedilmiştir. Bu belirsizliğin insanda merak uyandırması söz konusudur. Bu merak da kötü düşüncelere sebebiyet verebilir.

3.4. İç-Dış Yönelimli Metaforlar

İçeride olanın belirsiz ve bilinmeyeni, dışarıda olanın daha açık ve belirgin olduğunu anlatan metaforlardır. Görünen dışta, görünmeyen içtedir.

Deyim: İçige ot çüş- 'içine ateş düşmek' (UTİL, 1998: 179).

Metaforun Yönü: Metaforun yönü içe doğrudur.

Metaforun Açıklaması: Yönelim metaforunu oluşturan "iç" kelimesidir. İç, bilinmeyeni ifade eder. Deyim, yüreğinde acı duygusu meydana gelmek anlamında kullanılır.

Deyim: İçige cin kir- 'Müñgüzi İçide" 'boynuzu içinde'

Metaforun Yönü: Metaforun yönü içe doğrudur.

Metaforun Açıklaması: Deyim, birilerinin kötülüğü içinde gizleyerek gerekli gördüğünde ortaya çıkarması anlamında kullanılır. Görünmeyen kötülük içeride gizlidir.

Deyim: Téşi héyt, içi roza 'dışı bayram, içi oruç'

Metaforun Yönü: Metafor, iç ve dış yönleriyle görünen ve görünmeyeni göstermiştir. İçeride olan insanların göremediği, dışarıda olan insanların gördüğüdür.

Metaforun Açıklaması: Deyimde, gönül kırgınlığını, üzüntüsünü içinde yaşarken dışarıya sahte mutluluklar ve sevinçler gösteren bir insan anlatılmıştır. Oruçlu insan, açlık ve susuzluktan dolayı mutsuz ve kırgın olurken bayram geldiğinde mutlu ve huzurludur.

Deyim: Başnin içimu, téşimu qatmaq. 'başının içi de dışı da durmak'

Metaforun Yönü: Metafor, iç ve dış yönleriyle yapılmıştır.

Metaforun Açıklaması: Deyim, çaresizlikten ne yapacağını bilememek, dertlenip tasalanmak anlamında kullanılır.

Deyim: Ramka içide bol- 'çerçeve içinde olmak'

Metaforun Yönü: Metaforun yönü içe doğrudur.

Metaforun Anlamı: İçeride olan bilenen ve sınırları çizelendir. Dışarıda olan bilinmezliği ve sınırsız olmayı ifade eder. Anlam olarak bu deyim, bilinen sınırlar içinde olmayı, düzen ve tertip içinde yaşamayı bildirir.

3.6. Öte-Beri Yönelimli Metaforlar

Öte kavramı ile kendine uzak olan, beri kavramı ile kendine yakın olan verilmektedir.

Deyim: Nérisiğa ötüp, bérisiğa qarap qalmaq, 'ötesini geçip berisine bakmak'

Metaforun Yönü: Öte dışarıyı ifade ederken beri içeriği ifade eder. Öte kavramıyla uzakta olan, beri kavramıyla yakında olan ifade edilmiştir.

Metaforun Anlamı: Deyim, sınırlar aşılnca işlerin bozulacağını, akıllı olup sınırların dışına çıkmamayı ifade eder.

Deyim: Néri-bérisini sorimaq, 'ötesini berisini sormak'

Metaforun Yönü: Öte ve beri kavramıyla metaforun yönü verilmiştir.

Metaforun Anlamı: Bir işi en ince ayrıntısına kadar sorup soruşturmak anlamındaki deyim olarak kullanılır.

Deyim: Néri bérisiğa qarimay 'ötesine berisine bakmayan'

Metaforun Yönü: Metaforda öte ve beri kavramı ile yön tayin edilmiştir.

Metaforun Anlamı: Bir iş yapılırken önünü ve sonunu düşünmeden, yapılan işin nasıl olacağı hesaplanmadan gerçekleştirildiği anlamı verilmiştir.

Sonuç

Çalışmamızda, Çağdaş Uygur Türkçesinde bulunan bazı deyimler yönelim metaforları açısından incelenmeye çalışılmıştır. Çalışmamız, Harut Resul Qadiri'nin "Uygur İdiyomlari Luğiti" ve Milletler Neşriyatı tarafından 6 cilt olarak yayımlanan "Uygur Tiliniñ İzahli Luğiti"nda yer alan yönelim metaforlu bazı deyimler taranarak hazırlanmıştır. Çağdaş Uygur Türkçesinde kullanılan bazı deyimler incelendiğinde, Uygur Türklerinin de yönlere ait kelimelere (aşağı-yukarı, uzak-yakın, ön-arka, geniş-dar, öte-beri) metaforik anlamlar yüklediği görülmektedir.

Mutlu olanın her zaman yukarıda olmadığı aşağıda olanın da mutlu olduğu sonucu deyimlerde tespit edilmiştir. İncelediğimiz bazı deyimlerde değerli olanın yakında olduğu, tersi düşünüldüğünde ise daha az değersiz olanın uzakta olduğu tespit edilmiştir. Bazı deyimlerde ön ve arka sözcükleriyle metafor yapılmıştır. Bu deyimlerden hareketle arka sözcüğünün belirsizli, ön sözcüğünün anlaşılabilirliği anlattığı tespit edilmiştir. Uygur Türkleri, deyimlerinde yönelim metaforlarının yanında ontolojik özellikleri de kullandığı görülmektedir. Örneğin, Ayağ asti 'ayak altı' deyiminde, "yön" kavramının metaforik kullanımı söz konusudur. Ayak, vücudun en alt kısmında olması sebebiyle ontolojik özellik de gösterir.

Yönelim metaforlarında yukarıda olan genellikle olumlu, aşağıda olan genellikle olumsuz olarak kabul edilir. Fakat incelemesini yaptığımız bazı deyimlerde, bu durumun tersiyle de karşılaşmıştır. Örneğin, burni üstün bol- 'burnu havada olmak' deyiminde, "kibirli olma"

anlamı verildiği için deyim, yukarı doğru olumsuz bir anlam kazanmıştır. Bésidin tütün çık-
‘Başından duman çıkmak’ deyiminde, metaforun yönü yukarı doğrudur fakat “çok korkmak,
telaşlanmak” anlamını veren deyim, anlam olarak olumsuz yönde bir duygu vermektedir.
Bazı deyimlerde de içeride olanın belirsiz ve bilinmeyini, dışarıda olanın daha açık ve
belirgin olduğunu anlatan metaforların yapıldığı da tespit edilmiştir.

İncelediğimiz yönelimli metaforlar arasında en çok yukarı-aşağı yönelimli metaforların
kullanıldığı görülmektedir. Bunun nedeni olarak mutluluğun yukarıda bulunması ve
herkesin mutluluğu araması gösterilebilir. Metaforik yönelimler de keyfiyet olmadığı,
fiziksel ve kültürel deneyimler neticesinde ortaya çıktığı görülmektedir. Metafor yoluyla
kurulan deyimler, aktardığı duyguyu, herhangi bir duygu ifadesinden sıfatından daha iyi
aktarmıştır. Verilmek istenen mesaj, yönelim metaforlarıyla kurulan deyimler sayesinde
verilmiştir.

Kısaltmalar

UTİL *Hazirqi Zaman Uyğur Tiliniñ İzahliq Luğiti* (2011). Ürümçi: Xinjiang Xelq
Neşiriyati

Kaynakça

Abdurésit, Ayşemgül (2015). “Uygur Dilinde “El” Kelimesiyle Kurulan Deyimler Üzerine
İnceleme”. *Şıncañ İctimaiy Penler Tetqiqati*, 4: 66-72.

Akın, Cüneyt (2017). “Kırgız Atasözlerinde Yönelim Metaforu Kullanımı”. *Türk Dünyası, Dil
ve Edebiyat Dergisi*, 44: 10.

Aksan, Doğan (2006). *Anlam Bilim*. Ankara: Engin Yayınevi.

Aksan, Doğan (2015). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu
Yayınları.

Aksan, Doğan. (2004). *Türkçenin Sözcükleri*. Ankara: Engin Yayınevi.

Eliade, Mircea (2003). *Dinler Tarihine Giriş*. (çev.: Lale Arslan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Erdem, Melek (2003). *Türkmen Türkçesinde Metaforlar*. Ankara: KÖKSAV.

Erdem, Melek (2014). “İsmail Bey Gaspıralı’nın Fikrî Eserlerindeki Metaforlar Üzerine”.
Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 4: 91-106.

Gen, Sila (2012) “Tahsin Yücel’in Salaklık Üstüne Denemesi’nde Yönelim Metaforları”. *Prof.
Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu (20-22 Ekim 2011) Bildirileri*. Adana: Çukurova
Üniversitesi Yayınları.

Hazirqi Zaman Uyğur Tiliniñ İzahliq Luğiti (2011). Ürümçi: Xinjiang Xelq Neşiriyati.

Kittay, E. Feder (1989). *Metaphor Its Cognitive Force and Linguistic Structure*. Clarendon
Press Oxford.

Lakoff, George vd. (2015). *Metaforlar: Hayat, Anlam ve Dil*. (çev.: Gökhan Yavuz Demir).
İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

Micit, Abduqeyyum (2012). “Uygur Atasözleri ve Deyimlerindeki Avcılık Kültürünün İzleri”.
Şıncañ İctimaiy Penler Tetqiqati, 4: 47-54.

Qadiri, Resul Harut (2012). *Uygur İdiyomliri Luğiti*. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşiriyati.

Tekin, Talat (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg.

Tekin, Talat (2014). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

DİLSEL ÇEVRE AÇISINDAN İSTANBUL'DA YAŞAYAN UYGURLAR: ZEYTİNBURNU VE SEFAKÖY ÖRNEĞİ

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Sanat GÜLEN*

Geliş Tarihi: 23.11.2023

Kabul Tarihi: 28.05.2024

Öz

Bu makalenin araştırma konusu İstanbul'da (Zeytinburnu ve Sefaköy örneği) yaşayan Uygurların dilsel çevresi ile ilgili olup aynı zamanda bu konuda bilgi edinmek ve katkıda bulunmak amaçlanmaktadır. Dilsel çevre araştırmalarının asıl amacı bir toplumun sosyal, kültürel, politik ve ekonomik durumunu daha iyi analiz etmek ve açıklığa kavuşturmadır. Son yıllarda İstanbul'un dilsel çevresi ile ilgili yapılan çalışmalarda, İstanbul'da yaşayan Uygurların dilsel varlığından neredeyse hiç bahsedilmemiştir. Oysaki yapılan saha çalışmaları, İstanbul'da belli bir nüfusa sahip Uygurların kendi toplulukları arasında çok ilginç bir dilsel çevre oluşturduğunu gösteriyor. Çünkü kendi ana vatanlarında Uygur Türkçesinin yasaklanması ve dillerinin kullanılmaması, onları yaşam mücadelesi verdiği diğer topraklarda kendi ana dillerini koruma ve yaşatma çabasına sevk etmiştir. Bunların içinde yeni bir dilsel çevre oluşturdukları İstanbul örneği (Zeytinburnu ve Sefaköy örneği) dikkate değerdir. İstanbul örneğindeki Uygurların oluşturduğu Uygur Türkçesi dilsel çevre, Berlin'deki Arapların Arapça çevresi, Bişkek'teki Uygurların Rusça veya Kırgız Türkçesi çevresi, Özbekistan'daki Uygurların Rusça veya Özbek Türkçesi dil çevresinden çok farklı görünmektedir. Aynı zamanda İstanbul örneğindeki Uygurların oluşturduğu dil çevresi, Uygurlar gibi Türkiye'ye göç edip yerleşen Kazak, Kırgız, Özbek gibi diğer Türk toplulukları arasında nadir rastlanan bir durum olarak gözükmektedir.

Anahtar Kelimeler: Uygurlar, Göç, Dilsel Çevre Analizi, Zeytinburnu, Sefaköy.

THE LINGUISTIC LANDSCAPE STUDY OF UYGHURS RESIDING IN İSTANBUL: THE CASE STUDY OF ZEYTİNBURNU AND SEFAKÖY

Abstract

The research aims to gather information about the linguistic landscape of Uyghurs living in İstanbul, with a focus on the examples of Zeytinburnu and Sefaköy, and to contribute to the field. The primary objective of linguistic landscape research is to better analyze and elucidate the social, cultural, political, and economic conditions of a community. In recent studies on the linguistic landscape of İstanbul, little attention has been given to the linguistic presence of Uyghurs living in the city. However, field studies indicate that Uyghurs with a significant population in İstanbul have formed an intriguing linguistic landscape within their own community. The prohibition of Uyghur language in their homeland and the suppression of their language have compelled them to strive for the preservation and perpetuation of their native language in other lands, creating a unique linguistic environment. The example of İstanbul (the case study of Zeytinburnu and Sefaköy) where they have formed a new linguistic landscape is noteworthy. The Uyghur linguistic landscape in İstanbul differs significantly from that of the Arabic-speaking community in Berlin, the Russian or Kyrgyz linguistic landscape of Uyghurs in Bishkek, and the Russian or Uzbek linguistic environment of Uyghurs in Uzbekistan. Moreover, the linguistic

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, e-posta: sanat218@hotmail.com
Orcid: 0000-0003-4004-9549

environment created by Uyghurs in İstanbul appears to be a rare phenomenon among other Turkic communities, such as Kazakhs, Kyrgyz, and Uzbeks, who migrated to and settled in Turkey, resembling a situation rarely encountered among these groups.

Keywords: Uyghurs, Migration, Linguistic Landscape Analysis, Zeytinburnu, Sefaköy.

Giriş

Toplumdilbilim alanının son yıllarda dikkat çekmeye başladığı konulardan biri de dilsel çevre (*Linguistic Landscape*) incelemeleridir. Bu kavram 1997 yılında Landry ve Bourhis'in çalışmasından (Landry, 1997) sonra toplumdilbilimciler arasında yoğun ilgi görmeye başlamıştır. Dilsel çevre çalışmalarının temelinde dilbilim, sosyoloji, hukuk, ekonomi, psikolojiye ait çalışmalar yatmaktadır. Toplumdilbilim alanının araştırma konularından biri olan dilsel çevre incelemeleri, bir toplumun sosyal kültürel, politik ve ekonomik durumunu daha iyi analiz etmek ve açıklığa kavuşturmak için çok önemli rol üstlenmektedir. Bu makalenin araştırma konusu da İstanbul'da (Zeytinburnu ve Sefaköy örneği) yaşayan Uygurların dilsel çevresi ile ilgilidir. İstanbul'un dilsel çevresi ile ilgili yapılan alan çalışmalarını incelediğimizde, Türkçe dışındaki diğer dillerin bu şehirdeki görsel varlığı hakkında epeyce çalışma karşımıza çıkmaktadır (URL-2; Aygen, 2015). Ancak bu çalışmalarda İstanbul'daki Uygurların dil açısından görsel varlığı dikkat çekmemektedir. Neredeyse yok denilecek kadar az bahsedilen Uygurların dilsel çevresi hakkındaki tespitlerin alan çalışması sonucu pek doğruyu yansıtamadığı da gözlemlenmiştir. Bunların arasında Menz'in 2021 tarihli konuyla ilişkin makalesinde Çağdaş Uygur Türkçesi, Türkçe ve Arapça üç dilli yazı içeren bir Uygur restoranının fotoğrafı bulunmaktadır (URL-3). İnal ve diğerlerinin 2021 tarihli araştırmasında ise İstanbul'da yaşayan Uygurların dilsel varlığı ile ilgili tek şu açıklamayı görmekteyiz. "Çin'in Uygur Özerk Bölgesi'ndeki çatışmalardan kaçıp Türkiye'ye yerleşen Türk asıllı Uygurlar ise Türkiye'deki Çince konuşur nüfusunu oluşturmaktadır" (URL-2). Son yıllarda Çin'in bölgedeki artan baskısından dolayı Türkiye'ye kaçıp yerleşen Uygurların Çince'yi iyi bildikleri ve birçok Uygur'un geçim kaynağı olarak ticarete ve iş hayatında Çince'yi kullandıkları doğrudur. Ancak Türkiye'de yaşayan Uygurların dilsel çevresi ile ilgili bu açıklama yeterli bir cevap olmaktan uzaktır. Konuyu açıklığa kavuşturmak için ilk önce Türkiye'ye göç eden Uygurların göç sebepleri ve genel durumlarından bahsetmekte fayda vardır.

1. Tarihten Günümüze Uygurlar

Tahmini 8. yüzyıllar ile 13. yüzyıllar arasında Moğolistan ve Doğu Türkistan coğrafyasında çok büyük tarihî ve kültürel değişimlere imza atan Uygurlar, kendi isimlerini tarih sahnesine yazdırmayı başarmıştır. Uygurlar ve Uygur kelimesinin kökeni, birçok araştırmacının ilgi noktası olmuş ama hâlâ kesin çözüme kavuşmuş değildir. Günümüzde Uygur adı ile anılan iki tane Türk topluluğu vardır. Bunlardan biri Çin'in Kansu bölgesinde yaşamakta olan Sarı Uygurlardır. Peter Golden'e göre Uygur adını muhafaza eden tek topluluk, güçlü bir Moğol ve Tibet etkisinin yanı sıra Çin etkisine maruz kalmış olan ve yaygın bir şekilde Çince konuşan Kansu'daki Uygur kopuntusu soyundan gelenlerin oluşturduğu Budacı "Sarı Uygur/Sarığ Yuğur/Şera-Şira Yoğurlardır (Golden, 2020: 419). Diğer Uygur adını taşıyan topluluk ise Doğu Türkistan¹ sınırları içinde yaşayan Uygurlardır. Genelde Eski Uygurlar ve Eski Uygurca ile isim karışıklığı olmaması açısından, bu bölgede yaşayan Uygurlar ve onların dilleri literatürde Çağdaş Uygurca (Gulcalı, 2016), Modern Uygurca (Engesæth vd., 2009: V-VI), Yeni Uygurca (Neu- Uyghurisch²), Yeni Uygur

¹ Bugünkü resmi adı Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi (新疆维吾尔自治区) dir.

² Bkz. (Friederich, 2002: XVIII).

Türkçesi (Öztürk, 2020) gibi isimlerle adlandırılmaktadır. Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurların tekrar Uygur adı ile anılması aslında 1921 yılında Taşkent'te yapılan bir kongre sonucu, Türkistanlı aydınlar ve siyasi kişilerin önerisi üzerine tekrar canlanmıştır (Golden, 2020: 419-420; Karluk, 2017: 180). Bu araştırmada mercek altına alınan Uygurlar ise, ikinci sırada bahsettiğimiz Doğu Türkistan'daki Uygurlar ile ilgilidir. Daha doğrusu Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye göç eden (İstanbul, Zeytinburnu ve Sefaköy) Çağdaş Uygurların görüntüsel dil çevresi ile ilgilidir.

2. Çağdaş Uygurca

Çağatay Türkçesi yazı dilinin devamı olan Çağdaş Uygurca Türkologlarca "Doğu Türkçesi" olarak anılır (Tekin ve Ölmez, 2003: 136). Çağdaş Uygur Türkçesinin gerçek konuşur sayısı ile ilgili son yıllara ait güvenilir rakam elimizde yoktur. Ancak daha önceki çalışmalara baktığımızda Çağdaş Uygur Türkçesi, kesin olmamakla beraber genelde 8 ila 11 milyon arası konuşurun ana dili olarak tahmin edilmektedir. Çin'deki Uygur nüfusu ile ilgili açıklanan resmî rakamlara ve Uygur Türkçesi konuşur sayısına, Çin'in politikalarından dolayı güvenilirliği konusunda şüphe ile yaklaşılmalıdır³. Muhafazakâr tahminler, Doğu Türkistan'daki Uygur nüfusunu 8,4 milyon (2000 Çin Halk Cumhuriyeti nüfus sayımına göre) ve Kazakistan'da ek olarak 300.000 nüfus (1993 itibarıyla); Kırgızistan ve Özbekistan'da yaklaşık 90.000 (resmî olarak 1998'de 37.000); Afganistan'da 3.000; ve Moğolistan'da 1.000 (1982 tahminine göre) olarak göstermektedir (Dwyer, 2005: 13). Ayrıca son yıllarda Çin'in artan baskısından dolayı, yukarıda sayılan ülkelerin dışında yine az sayılmayacak kadar Uygur Türkçesi konuşabilen nüfus, başta Türkiye olmak üzere, Suudi Arabistan, Amerika, Kanada, Avustralya, Japonya, Almanya, Hollanda Norveç ve Fransa gibi Avrupa ülkelerine dağılmıştır.

Çin'in tek kültürlülük eğilimi içinde, Uygur Türkçesi özellikle ilginç bir vaka çalışması teşkil ediyor çünkü bölgesel bir dil olarak Uygur Türkçesi, Çağdaş Uygurların yanı sıra önemli bir yarı-konuşan ve ana dili olmayan ama Uygur Türkçesi konuşan nüfusa sahiptir. Uygur dil politikası, Çin'deki herhangi bir azınlık dili için tartışmasız en az istikrarlı olanıdır (Dwyer, 2005: 12). Çağdaş Uygur Türkçesinin alfabe sistemi geçtiğimiz 100 yıl içerisinde en az üç kereden fazla değişikliğe uğramıştır. 20. yüzyılda Uygurlar Uygur-Arap, Uygur-Kiril ve Uygur-Latin alfabesi⁴ kullanmıştır.⁵ Uygurların aynı zamanda farklı alfabeler kullanmasının ve sıklıkla alfabe değiştirmesinin sebebi, Uygurların bağlı olarak yaşadıkları devletlerin izledikleri politikalarından kaynaklanmaktadır. Günümüzde Doğu Türkistan'daki Uygurlar, Uygur-Arap alfabesinin yanı sıra gayriresmî olarak Uygur Latin alfabesini de kullanmaktadır. Batı Türkistan'daki Uygurlar, Uygur-Kiril alfabesi ile beraber gayriresmî olarak Uygur-Arap alfabesi kullanmaktadır. Türkiye başta olmak üzere Müslüman coğrafyasında ve Batı'da yaşayan Uygur Türklerinin ise yaygın olarak Uygur-Arap alfabesi kullanırken Uygur-Latin alfabesini de kullandığı bilinmektedir (Kaşgarlı, 2021: 11).

Uygurların yazı sistemindeki bu değişimi saha çalışmamızdaki bir Uygur yaşadıkları ile beraber şu şekilde özetler: "Büyük ninem evimizin ihtiyaç listelerini Osmanlıca gibi bir

³ Alptekin'e göre "Doğu Türkistan Türklerinin nüfusu 1950 başlarında 8.000.000 civarındadır (Alptekin, 1981: 215-246). Saray'a göre bugün nüfus 15 milyon civarında olmalıdır (Karabulut, 2005: 39). Gömeç'e göre Doğu Türkistan'daki Türklerin toplam nüfusu 9-10 milyon civarında olmalıdır (Gömeç, 1997: 83). Emir Necipoviç Necip'e göre de nüfus 10 milyon civarındadır (Necip, 1995). İsmail Cengiz'e göre: "% 2,5'lük nüfus artışıyla 1949 yılındaki 8.500.000 kişi, 1991 yılında 24.047.000 kişi olur. Bu sayının % 95'i Türk asıllı olup, 19.860.000 kişi ile Uygur Türkleri ilk sırayı tutarlar" (Cengiz, 1992: 31).

⁴ 1965-1983 yılları arasında bölgede uygulanan Çince Pinyin sistemine uyumlu olarak geliştirilen Latin temelli alfabedir. Fakat kültür devriminden sonra bölgenin ileri gelenleri ve bazı yönetici kesim tarafından pek destek görmemiştir (Abdulla Tehur, 2010: 495-496).

⁵ Ayrıca Doğu Türkistan'daki Uygurlar ile Batı Türkistandaki Uygurların bu değişik alfabeleri uygulama ve kullanma tarihleri paralellik göstermez. Ayrıntılar için Kaşgarlı'nın makalesine bkz. (Kaşgarlı, 2021).

alfabe ile listelerdi, teyzelerim ise Latin alfabesi ile mektuplaşırdı, sonra bana gelince fonetikleşmiş Arap alfabesine geçtik. Böyle olunca ben ne ninemin yazdıklarından anlayabilirdim ne de teyzelerimi, tabii onlar da benim yazdıklarımından hiçbir şey anlamıyordu. Sonraki yıllarda kapılar açılınca (Çin'in Açık Kapı politikası süreci) Sovyetlerden gelen akrabalarımız ve onların çocukları Kiril alfabesi ile bir şeyler anlatmaya çalışıyordu. Bu sefer hepimiz birbirimizi anlamakta zorlandık”.

Uygur Özerk Bölgesi'ndeki eğitim sistemi 2003 yılına kadar Uygur Türkçesi, Çince, Kazak Türkçesi, Moğolca ile eğitim yapan kurumlardan oluşuyordu (Karluk, 2017: 193). Bu süreçte kadar bölgede Çağdaş Uygur Türkçesi eğitim sistemi yuvadan üniversiteye kadar her aşamada artışı ve eksisi ile sistemli bir şekilde ilerliyordu. Bölgede Uygur Türkçesi görsel dil çevresi olarak her yerde karşımıza çıkabiliyordu. Yol işaretleri, tabelalar, reklam panoları, ticari göstergeler, bildiri, duyuru vs. daha doğrusu yazı karakteri görebileceğimiz çoğu yerde Çince ile beraber hatta tek başına kullanılıyordu. Basın-yayın kuruluşları, kitap evleri, Uygur Türkçesi radyo-televiyonu gibi gündelik hayatı etkileyebilecek her aşamada Uygur Türkçesi görülür ve dinlenirdi. 2003'ten sonra okullara çift dil eğitimi (Uygur Türkçesi ve Çince) uygulamasının başlatılması ile yavaş yavaş Uygur Türkçesinin kaldırılmasına yönelik eylemler gün geçtikçe sistematik ve hızlı bir şekilde gerçekleştirildi. İşin ilginç tarafı Uygur Türkçesi Doğu Türkistan bölgesinde bir lingua franca diyebileceğimiz çok önemli dillerden biri idi, üstelik Uygur Türkçesi kendi yazı sistemi gelişmiş, Çin sınırları içinde itibarlı diller statüsüne girebilen az sayıdaki azınlık dillerinden biri sayılırdı. Çünkü Çin'de herhangi bir dilin itibar kazanması için yazı sisteminin varlığı veya yokluğu, bir ulustaki belirli bir azınlık dilinin prestijinde ve nihai başarısında orantısız olarak büyük bir rol oynardı. Bunun bir göstergesi olarak Çin para birimi Yuan üzerine basılmış “Çin Halk Bankası” yazısı Çince karakterler haricinde Uygur Türkçesi, Moğolca, Tibetçe ve Zhuang dillerinden ibaret dört farklı yazı sisteminde yazılmaktadır. Çin para birimi üzerinde bulunan, sadece dört azınlık dilinden biri olan Uygur Türkçesi yazı işaretlerinin varlığı aslında Uygur yazısının yüksek itibarının bir göstergesidir. Ayrıca iki Yuan banknotu üzerinde Uygurları temsil eden bir Uygur kız figürü de bulunmaktadır (Dwyer, 2005: 15). Aşağıda bahsedilen Çin parası üzerindeki işaretleri görebiliriz:

Görsel 1: İki yuan banknotu üzerindeki Uygur kız figürü

Görsel 2: Yüz Yuan banknotu üzerindeki Uygurca yazı

Bir zamanlar Çağatay Türkçesi Orta Asya'da nasıl ortak dil olarak kullanılıyorsa Çağdaş Uygur Türkçesi de Doğu Türkistan bölgesinde ortak bir dil idi.⁶ Ama ne yazık ki bugün Uygurlar kendi dilleri ve yazılarını koruma, devam ettirme, geliştirme ve kullanma konusunda çok kritik bir süreci yaşamaktadırlar. Çağdaş Uygur Türkçesi belki de bir kırılma noktası diyebileceğimiz büyük bir değişimin eşliğindedir. Çağdaş Uygur Türkçesinin gün

⁶ Uygurca Gobi Çölü'nün batısında ve Pamir Dağları'nın doğusunda Han (汉族) olmayan yaklaşık 2 milyon insan için ortak dildir. Bu halklar arasında Tunguz Sibes; Iranic Wakhi ve Sarikoli (son ikisi resmî olarak yanlış bir şekilde “Tacikler” olarak adlandırılmıştır); Moğol Dagurları hatta Xinjiang'daki Ruslar da vardır. Sincan'daki sayısal olarak daha küçük bazı etnik azınlıklar, Uygurca'yı ilk dilleri olarak da kullanıyor. Bunlar arasında Tatarlar, Özbekler; Akto Türkleri (resmî olarak Kırgızlar); ve Eynus (exonymik olarak Abdallar), Dolans ve Loptuq (exonymik olarak Lopliks) gibi Uygur etnik adı altında toplanan bazı gruplar da mevcuttur. Xinjiang'daki Kazaklar (1,25 milyon kişi) ve Kırgızlar (0,16 milyon kişi) gibi büyük azınlıklar bile, özellikle Uygur bölgelerinde veya yakınında ikamet edenler, genellikle Uygurca'yı ikinci veya üçüncü dil olarak bilirler (Dwyer, 2005: 13).

geçtikçe kullanım alanının daralması, daha doğrusu politik nedenlerle, Uygur bölgesinde eğitim dili olarak yasaklanması, gitgide Uygur Türkçesiyle yayın yapan basın-yayın kuruluşlarının ortadan kaldırılması çok üzücü bir durumdur. Şu an Doğu Türkistan bölgesinde Uygurların eskisi gibi kendi dillerini kullanma ve geliştirme imkânları yoktur. Anlaşılan şu ki bölgedeki Çağdaş Uygur Türkçesinin geleceği konusunda çok iyimser bir tahminde bulunmak zor gözüküyor. İleride ne olacağını zaman bize gösterecektir. Ayrıca Çin'in terörü azaltma bahaneleri altında tek dil, tek kültürlülük ile ilgili çabalarına ünlü dilbilimci David Crystal'in şu yorumlarını aktarmak yerinde olacaktır. Crystal'a göre dünyadaki tek dilli büyük ülkelerin hepsi iç savaş yaşamış ve yirminci yüzyılın sonlarında dünyanın savaş hâlinde olan bölgeleri düşünülürken bunların ağırlıklı olarak tek dilli ülkeler olması çarpıcıdır. Kısacası, hangi dil olursa olsun ortak bir dili paylaşmanın barış getireceği efsaneden ibarettir (Crystal, 2015: 41-42).

Fakat konumuza geri döndüğümüzde bölgede Çağdaş Uygur Türkçesi ile ilgili yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen Çin sınırları dışında, farklı demokratik ülkelerde yaşayan belli sayıdaki Uygur Türkçesi konuşan nüfus olduğunu da göz ardı etmemek gerekmektedir. Asıl onların Çağdaş Uygurca ile ilgili izleyeceği yol ve tutumları, Çağdaş Uygur Türkçesinin varlığını koruması açısından çok ilginç örnekler teşkil edebilir. Araştırma konusu olarak seçtiğimiz Türkiye'deki göçmen Uygurların görsel dil çevresi tam olarak bu tür örneklerin başında gelir ve Çağdaş Uygur Türkçesinin korunması açısından epey umut vericidir.

3. Türkiye'ye Yerleşen Uygurların Kısa Göç Tarihi ve Genel Bilgileri

Genelde göç sebeplerinin başında kendi topraklarındaki olumsuz koşullardan kurtulup daha iyi bir yaşam arama çabası gelir. Elbette göçün sebepleri, mekân ve zamana göre değişiklik gösterir. Geçen yüzyılda Doğu Türkistan'da gerçekleşen göç haritasına bakarsak, 1933 ve 1944 yıllarında iki kez bağımsızlığını ilan eden devletlerin kısa sürede ortadan kaldırılması, daha sonra bölgenin Çin hâkimiyeti altına girmesi sonucu birçok Uygur, Kazak, Kırgız gibi Türk asıllı halklar, siyasi sebeplerden dolayı, bölgeden göç etmek zorunda kalmıştır⁷. Bu göç dalgası ilk önce 1949 ve 1960'lı yıllarında iki dalga şeklinde gerçekleşmiştir. O dönem Türkiye'ye iltica eden göçmenler, öncelikle İstanbul'da üç ayrı noktada misafirhanelerde geçici süre (1-2 sene gibi) tutulmuşlardır. Bunlar Tuzla, Sirkeci ve Zeytinburnu misafirhaneleridir. Ardından yasal olarak bu göçmenlerin yerleştirilecekleri yerler belirlenerek dağıtımları yapılmıştır. Kayseri, Niğde, Aksaray, Manisa-Salihli gibi illerde arazi ve ev verilmek suretiyle iskanlı göçmen olarak yerleştirilmişlerdir (Çakırcıoğlu, 2015: 67).

1951-1952 yıllarında Doğu Türkistanlı göçmenler, ulaştıkları diğer ara ülke Pakistan üzerinden resmi kanallarla Türkiye'ye gelmek istemiş ve birtakım görüşmeler sonucunda Doğu Türkistan'dan Hindistan'a iltica eden 350 kişi ve bunlardan başka Hindistan, Pakistan ve Arabistan'a sığınmış olan 5000 kişiden 1500'i olmak üzere toplam 1830 Türk asıllı kişinin Türkiye'ye göçmen olarak kabulleri 13.03.1952 tarihinde onaylanmıştır. Bu göçmenlerin çoğu kendi istekleri üzere İstanbul'un Zeytinburnu bölgesine yerleşmişlerdir. Bu göçün ardından 1952- 1960 aralarında 500 kadar göçmen kendi imkânlarıyla Türkiye'ye gelmiş. Bu göçmenlerden 160 hane Niğde'ye, 63 hane Konya'ya, 100 hane Kayseri'ye, 56 hane Aksaray'a ve 150 hane de Manisa Salihli'ye yerleştirilmiştir (Güldeş, 2008: 8; Amuti, 2019: 42).

1980-1990'lere gelince Çin'in Açık Kapı Politikası (Çin ekonomisini güçlendirmek için yabancı yatırımcıları teşvik etme amacıyla uyguladığı politika) neticesinde, bölgede siyasi açıdan bir gevşeme meydana gelmiştir. Bu süreçte ülkeden giriş çıkışlara daha kolay izin

⁷ Özellikle 1949 yılında bölgenin Çin hâkimiyeti altına girmesi sonucu binlerce Uygur, Kazak ve Kırgız Hindistan, Pakistan ve Afganistan gibi coğrafi açıdan kendilerine daha yakın olan komşu ülkelere göç etmiştir. Daha sonra farklı sebeplerden dolayı Türkiye'ye yerleşmiştir.

verilmesi sonucu, birçok Uygur nüfusunun göç ettiğini gözlemleyebiliyoruz. 2000'li yıllardan sonra da bölgeden belli sayıdaki Uygur nüfusunun göçünü gözlemleyebiliriz. Ama 1990'lardan sonraki göç dalgası eskilere göre birçok açıdan farklılık göstermektedir. Özellikle 1990'lardan sonra Uygur göçünün daha fazla Avrupa, Amerika gibi demokratik ellere doğru yöneldiği anlaşılmaktadır. Fakat konumuz Türkiye'deki Uygurların Uygur Türkçesi kullanımı ile ilgili olduğu için Uygurların göç durumu ile ilgili bilgileri bunlarla sınırlandırıyoruz.

Türkiye 1950'lerden sonra, Asya ve Orta Asya'dan gelen Türk kökenli göçmenlerin hedef ülkesi konumuna geldiği herkesçe bilinmektedir. Aynı şekilde Türkiye'ye göç eden Uygurların sayısı da oldukça fazladır. 26 Aralık 2021 tarihli Anadolu Ajansı'nın yayınladığı resmî rakamlara göre Türkiye'deki Uygurların nüfusu şu an yaklaşık 43 bin civarındadır.⁸

Uygurların Türkiye'de toplu olarak yoğun yaşadığı şehirlerin başında İstanbul gelir. Bundan başka toplu olarak Kayseri, Ankara, Konya, Bursa, İzmir ve Adana gibi şehirlerde de yaşamaktadırlar. İstanbul'da yaşamakta olan Uygurlar çoğunlukla toplu şekilde Zeytinburnu, Sefaköy merkez olarak İstanbul'un birçok semtine⁹ yerleşmişlerdir. İstanbul'dakilerin çoğu ticaretle uğraşırken Ankara'dakilerin büyük kısmı ise devlet memuru, Kayseri'dekiler ise işçi, esnaf veya memurdur. Türkiye'deki Uygurların büyük çoğunluğu şehirlerde yaşamaktadır. Bu yüzden hayvancılık ve tarımcılıkla meşgul olanlar yok denecek kadar az sayıdadır (Amuti, 2019: 44).

4. Türkiye'deki Uygurlar ve Uygur Türkçesi Dilsel Çevresi

Türkiye'de yaşayan Uygur göçmenlerin kullandıkları dil ve dilsel çevresi konusunun çok araştırılan bir konu olmadığı görülmektedir. 2021 tarihli bir çalışmada Türkiye'deki Uygurların diliyle ilgili "Türkiye'de Çince konuşan topluluk" olarak nitelendirilmiştir (URL-2). Bizim kanımızca bu tespit doğru değildir. Doğu Türkistan'dan gelen Uygur göçmenlerin genelde Çince'yi bildikleri doğrudur. Ama bu onların iletişim dilinin Çince olduğu anlamına gelmez. Son 20 yıldan beri Çin'in çeşitli Azınlık Eğitim Politikası sonucunda Çince dilli Uygurların sayısının arttığı bir gerçektir. Dolayısıyla Uygur aydın kesimi içinde, Uygur dili kullanımı açısından Minkaomin¹⁰ (Uygurca konuşur), Minkaohan¹¹ (Çince'ye hâkim ama genelde Uygur Türkçesini de bilir. Duruma göre Uygur Türkçesi veya Çince konuşur), Neigaosheng¹² (Uygur Türkçesi ve Çince konuşur) ve Çin dilli Uygurlar¹³ (Çince konuşur) olarak yeni guruplar ortaya çıkmıştır (Karluk, 2017: 177). Fakat toplum içinde son yıllara kadar Uygur Türkçesi konuşur sayısının çoğunluk olduğu da gözardı edilemeyecek önemli bir durumdur.

İstanbulda Uygurların en yoğun yaşadığı iki önemli semt yani Zeytinburnu ve Sefaköy'de yaptığımız alan çalışmasında elde ettiğimiz veriler de bizim düşüncemizi kanıtlar niteliktedir. Çalışma yapılan İstanbul ili Zeytinburnu ve Sefaköy ilçelerinde gözlemlediğimiz

⁸ 26 Aralık 2021 tarihli Anadolu Ajansı'nın yayınladığı haber şu şekildedir: "İçişleri Bakanlığı verilerine göre, "yasal kalış hakkı" kapsamında Türkiye'de -19 bin 328 Uygur Türkü yaşıyor- 17 bin 997 Uygur Türkünün ise "süresiz kalış hakkı" tanıyan uzun dönem ikamet izni bulunuyor. 2002 öncesinde -325 Uygur Türkü vatandaş olurken, 2002 sonrasında ise- 5 bin 836 Uygur Türkü istisnai vatandaşlık kapsamında Türk vatandaşı oldu (URL-1).

⁹ İstanbul'daki Uygurlar Zeytinburnu ve Sefaköy'de toplu yerleşmenin dışında Çapa, Merter, Güngören, Beylikdüzü, Başakşehir, Silivri Selimpaşa gibi farklı bölgelerde de dağınık şekilde yaşamaktadır.

¹⁰ Uygurca ana dil okullarından mezun olan Uygurca üniversite sınavlarına katılan Uygurca konuşan topluluktur.

¹¹ Uygur asıllı ama Çince okullarda okumuş ve üniversite sınavlarını Çince vermiş olan Uygurlardır. Genelde aile yapılarından dolayı çoğunluk Uygurca'yı bilir, Çince'ye de hâkimdir.

¹² Bu projeye dâhil edilenler, genellikle en başarılı, çalışkan veya istekli, seçilmiş ortaokul öğrencileridir. Seçildikten sonra Çin'in doğusundaki gelişmiş veya kalkınmış kıyı kentlerdeki liselerde yatılı olarak Çince öğrenim görürler. Ayrıntılar için bkz. (Karluk, 2017: 190).

¹³ Çin dili ve kültürü ile eğitim-öğretim yapan kurumlardan mezun olan Uygurlar. Kendilerini Çince daha rahat ifade eder. Uygurca yerine Çince konuşmayı tercih ederler (Karluk, 2017: 193).

durum, Uygurların çoğunun evlerinde kendi yerel dillerini kullanırken kamusal alanda Türkiye Türkçesi kullanarak iki dilli bir yaşam sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Türkiye'deki Uygurlar Çince'yi daha çok ticaret amaçlı, iş olanakları çerçevesinde tercih ettikleri rahatlıkla gözlemlenebilir. Türkiye'deki Uygur göçmenlerinin sosyal hayatı ile ilgili yapılan bir diğer araştırmada, Uygurların toplu olarak yaşadığı bir bölgede yapılan anket sonuçları, Türkiye'de yaşayan Uygurların gündelik yaşamın her bölümünde Uygurca kullanmasa da %90 civarında ana dillerine hâkim olduklarını ve kullanabilecek ortam olduğunda kendi ana dillerinde iletişim kurduklarını göstermektedir.¹⁴ Aynı zamanda İstanbul'da Uygurların yoğun olarak yaşadığı iki bölge, Zeytinburnu ve Sefaköy'deki Uygurların görsel dil çevresi ile ilgili belgeler yani Çağdaş Uygur Türkçesi tabelalar, sokaklara yapıştırılan reklamlar, ürünler üzerindeki Çağdaş Uygur Türkçesi etiketler, Çağdaş Uygur Türkçesi kitap evleri, Çağdaş Uygur Türkçesi eğitim dili olan yuvalar, Çağdaş Uygur Türkçesi duyurular, Çağdaş Uygur Türkçesi basılan kitaplar ve yayınevleri gibi birçok işaretler, Çağdaş Uygur Türkçesinin Türkiye'de yaşayan Uygurlar arasında hâlâ canlı tutulduğunun bir kanıtıdır. Çağımızda günlük yaşamımızın ayrılmaz bir parçası olan bu görsel nesnelere, aynı zamanda göç ederek buraya yerleşen Uygur Türklerinin kendini görünür kılması ve belli etmesindeki çok önemli unsurlardır.

Shohamy, bir dilin kamusal alanda bulunmasının veya yokluğunun dillerin önemi, gücü, statüsü, başka dillerle veya kişilerle olan ilişkisi hakkında sembolik mesajlar ilettiğini belirtmektedir (Shohamy, 2006'dan akt. Karadağ, 2021: 28). Aşağıda alan çalışmamızdaki İstanbul'un seçilmiş iki bölgesinde bulunan Uygur Türkçesi görsellerden bazılarını yer verilmiştir.

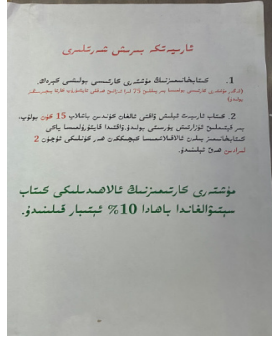
Görsel 3: Zeytinburnu'nda takvim üzerine yapılan bir kuyumcu reklamı. Reklamda içerik olarak sadece Çağdaş Uygur Türkçesi Arap harfli yazı bulunmaktadır. En altta facebook ve instagram hesapları Çağdaş Uygur Türkçesi latin alfabesi ile verilmiştir.

Görsel 4: Sefaköy'deki bir kitapçı rafları. Raflarda sadece Arap harfli Çağdaş Uygurca yazılmış kitaplar bulunmaktadır.

14 Remzi Ataman tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinde, Kayseri'de yaşayan Uygurların dili konusunda anket çalışması yapılmıştır. Anket sonucu şu şekilde açıklanmaktadır. "Uygur Türkçesi göçmen grup tarafından gündelik yaşamın her bölümünde kullanılsa da hemen hemen her üyesi tarafından bilinmektedir. Anket sonuçlarından da anlaşılacağı gibi grubun %90.3 Uygur Türkçe'sini bildiğini, %9.7'si ise bilmediğini belirtmiştir. Uygur Türkçesini bilmeyenlerin bir kısmının Uygur Türkleri ile evlilik yapmış Türkiyeli Türklerden olduğu da dikkate alındığında dil bilme oranının oldukça yüksek olduğu söylenebilecektir (Ataman, 2006: 197).

Görsel 5: Sefaköydeki Uygurca kütüphanede bulunan "kitap ödünç alma" şartlarını anlatan Çağdaş Uygurca bir duyuru.

Görsel 6: Reklam amaçlı kullanılan bir poşet. Üzerinde Çağdaş Uygurca ve Türkçe yazı bulunmaktadır.

Halka yönelik tabelalar üzerine araştırmalar dilsel çevre (linguistic landscape) analizi olarak adlandırılmaktadır. Tabelalarda farklı dillerin kullanılması farklı dillerin gücünü, durumunu ve ekonomik önemini yansıtmaktadır. Kress (1993: 174) tüm kamu işaretlerinin arkasında farklı anlamlar olduğunu, dolayısıyla eleştirel okunmaları gerektiğine değinmektedir (Karadağ, 2021: 28).

Saha çalışması yaptığımız Zeytinburnu ve Sefaköy örneklerinde Uygurlar tarafından oluşturulan çeşitli tabelaları, logoları ve işaretleri genelde sadece Uygurlar bilir ve kullanır.¹⁵ Zeytinburnu ve Sefaköy'deki Uygurca yazı ve işaretler, Neukölln'deki Arapça tabelalar gibi Uygurlar tarafından oluşturulmuş ve Uygurlar için yapılmıştır: Berlin'de Arapça'yı genelde sadece Araplar bilir çünkü Berlin'deki Arapların oluşturduğu bu işaretler, orada Almanca bilmeyen Araplara dil açısından kolaylık sağlamak için yapılmıştır. İstanbul'daki Uygurca tabelaları da sadece Uygurlar bilir. Zeytinburnu'nda da en az yarım asırdır çok sayıda Kazak yaşıyor, yakın zamanda çok sayıda Afgan da gelmiştir ama Arap harfli Uygur işaretlerinin dili onlar için tanıdık değildir ve anlamazlar. Burada ilginç veya farklı olan şu ki Neukölln'deki Arapların çoğu Almanca bilmiyor veya henüz Almanca bilmiyor dolayısıyla böyle bir ihtiyaç doğmuştur ve koşul sağlanmıştır ancak Zeytinburnu ve Sefaköy'de yaşayan Uygurlar özellikle Türkiye Türkçesi ve Uygur Türkçesinin akraba dil olması sebebiyle Türkiye Türkçesini anlıyorlar. Ayrıca Doğu Türkistan'dan göç eden Uygurlar Çince'nin Latin harfli Pinyin sistemine alışık oldukları için Latin harfli yazılan Türkçe işaretleri anlaması bakımından da zorluk çekmezler. Bunun aksine diğer yerlerdeki Uygurlar bu şekilde davranmıyor gibi görünmektedir: Örneğin Bişkek'teki Uygur restoranları etnik kimliklerini Uygur Türkçesi ile değil Rusça veya Kırgız Türkçesi ile ifade ederler. Bu, şu anda oldukça nadir görülen bir durum gibi görünüyor. Aşağıda İstanbul'un bu iki yerleşim bölgesinden derlenen Uygur Türkçesi tabela ve işaretlere yer verilmiştir.

Görsel 7: Sefaköyde çekilen kitapevi ve kırtasiye önündeki tabela. Türkiye Türkçesi ve Uygur Türkçesi olarak iki dildir.

Görsel 8: Sefaköyde çekilen bir yemek evi camına yapıştirılan Çağdaş Uygur Türkçesi ve Türkiye Türkçesi logo işareti.

¹⁵ Aşağıdaki görseller bunu destekler niteliktedir.

Görsel 9: Sefaköyde çekilen Uygur İlim ve Medeniyet Araştırmaları Vakfı tabelası. Üzerinde Uygur Türkçesi, Türkiye Türkçesi, İngilizce ve Arapça şeklinde 4 çeşit yazı bulunmaktadır.

Görsel 10: Sefaköyde çekilen kapıya yapıştırılan reklam panosu.

Görsel 11: Sefaköydeki bir restoranda çekilen duyuru yazısı.

Görsel 12: Sefaköyde çekilmiştir. Bir sokak duvarındaki yapıştırılmış Türkiye Türkçesi ve Çağdaş Uygur Türkçesi ile yazılmış su satış reklamı. Üzerinde sadece Arap harfli yön gösterme işareti. İşaretle dükkanın yerini göstermektedir. Çağdaş Uygur Türkçesi bulunmaktadır.

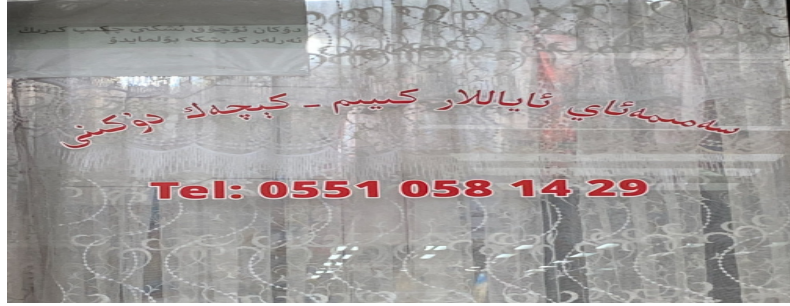

Görsel 13: Sefaköyde sokak duvarlarına yapıştırılmış su satış reklamı. Üzerinde sadece Arap harfli yön gösterme işareti. İşaretle dükkanın yerini göstermektedir. Çağdaş Uygur Türkçesi bulunmaktadır.

Görsel 14: Sefaköyde dükkan kapısına yapıştırılmış reklamlar. Türkiye Türkçesi ve Uygur Türkçesi iki dildir.

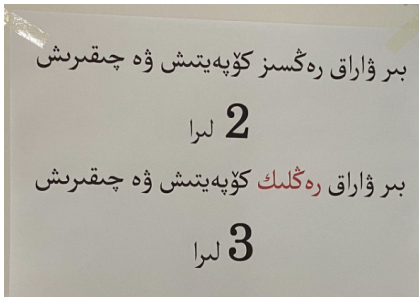
Görsel 15: Sefaköyde bir kadın terzi dükkânı. Üzerinde sadece Arap harfli Çağdaş Uygur Türkçesi bulunmaktadır.

Görsel 16: Sefaköyde bir servis dükkânının içi. Dükkânda sadece Arap harfli Çağdaş Uygur Türkçesi ile “uçak bileti satmak, telefon alıp satmak” yazısı bulunmaktadır.

Görsel 17: Sefaköyde çekilen bir taşıma servis reklamı. Üzerinde Arap harfli Çağdaş Uygur Türkçesi ile İngilizce bulunmaktadır.

Görsel 18: Sefaköydeki bir fotokopi dükkânı içinde çekilen bilgilendirme yazısı. Yazı Arap harfli Çağdaş Uygur Türkçesi ile İngilizce bulunmaktadır.

Görsel 19: Sefaköydeki bir sokakta çekilen reklam yazıları. Üzerinde sadece Arap harfli Çağdaş Uygur Türkçesi bilgileri vardır.

Görsel 20: Üzerinde Arap harfli Çağdaş Uygur Türkçesi ve Türkçesi bulunan restoran reklamı.

Görsel 21: Üzerinde Arap harfli Çağdaş Uygur Türkçesi bulunan restoran tabelası.

Görsel 22: Sefaköydeki bir dükkân önü bilgilendirme yazısı. Üzerinde ağırlıklı olarak Arap harfli Çağdaş Uygur Türkçesi bulunmaktadır.

Görsel 23: Sefaköyde çekilen reklam yazıları. İlk foto üzerinde sadece Arap harfli Çağdaş Uygur Türkçesi bulunmaktadır. İkinci ve üçüncü fotoda Türkiye Türkçesi de vardır.

Görsel 24: Sefaköyde çekilen dükkân önü reklamları. Yapılacak işlemler sadece Arap harfli Çağdaş Uygur Türkçesi ile yazılmıştır.

Görsel 25: Sefaköyde çekilen dükkân önü reklamları. Yapılacak işlemler Arap harfli Çağdaş Uyghur Türkçesi ve Türkiye Türkçesi yazılmıştır.

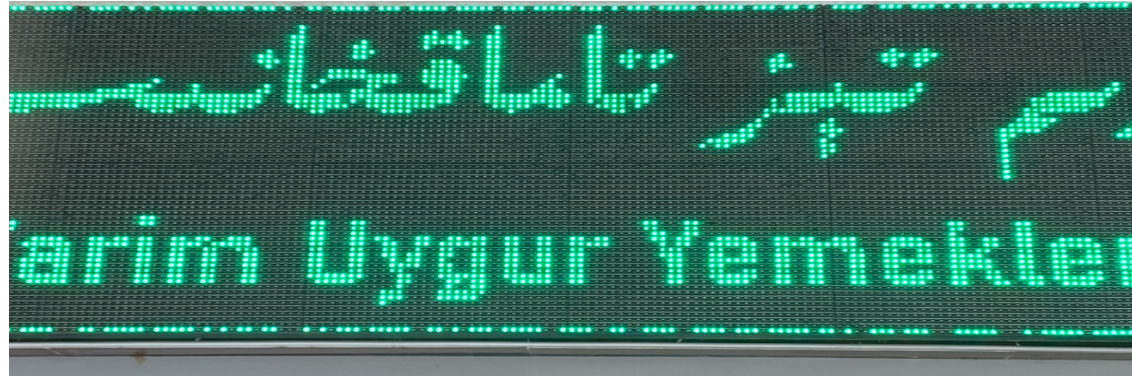
Görsel 26: Sefaköydeki bir yuva ön kapısı görüntüsü. Yuvarın duvarlarına kaplanan yazı sadece Arap harfli Çağdaş Uyghur Türkçesi ile yazılmıştır.

Görsel 27: Sefaköydeki bir dondurmacı dükkân önü. Uyghur Türkçesi ve Türkiye Türkçesi iki dillidir.

Görsel 28: Sefaköydeki bir market önü reklamları. Türkiye Türkçesi ve Uyghur Türkçesi iki dillidir.

Görsel 29: Sefaköyde bulunan bir yemekhane dijital reklam panosudur. Uyghur Türkçesi ve Türkiye Türkçesi iki dillidir.

Görsel 30: Zeytinburnu'nda bulunan bir yemekhane tabelasıdır. Tabelada "dar sokak Uyghur tatları/yemekleri" anlamına gelen "Tar Koça Uyğnlezzetliri" fonetikleşmiş Uyghur Arap alfabesi ve Türk alfabesi ile yazılmıştır.

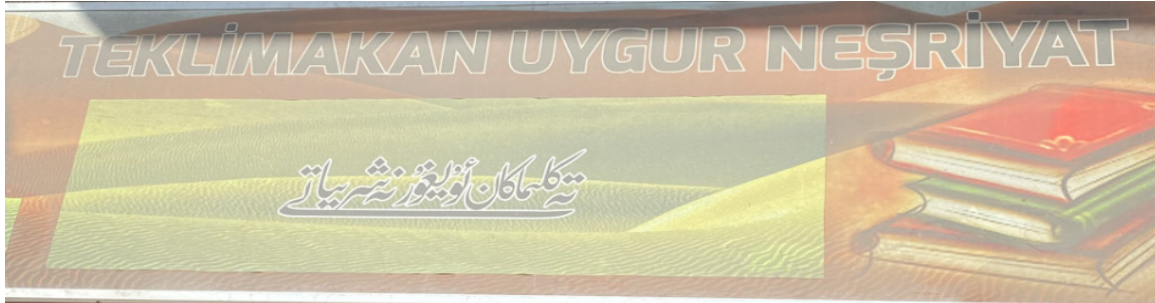

Görsel 31: Zeytinburnunda bulunan bir vakıf tabelası. Arap harfli Çağdaş Uygur Türkçesi ile Türkiye Türkçesi bulunmaktadır.

Görsel 32: Zeytinburnunda bulunan bir güzellik salonu tabelası. Arap harfli Çağdaş Uygur Türkçesi ile Türkiye Türkçesi bulunmaktadır.

Görsel 33: Zeytinburnunda bulunan bir kitapevi tabelasıdır. Arap harfli Çağdaş Uygur Türkçesi ile Türkiye Türkçesi bulunmaktadır.

Görsel 34: Zeytinburnunda bulunan bir market önü. Uygur Türkçesi ve Türkiye Türkçesi iki dildir.

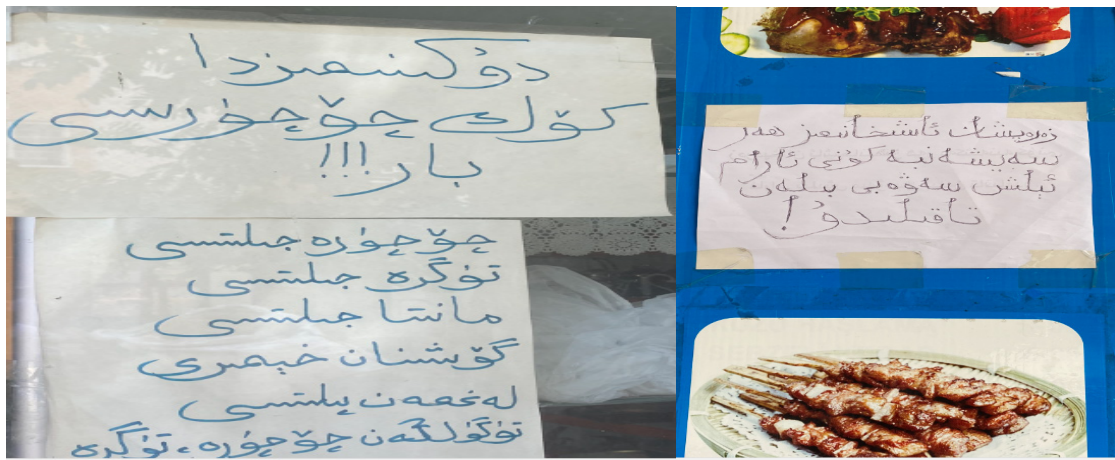

Görsel 35: Sefaköydeki bir dükkân önü. Türkiye Türkçesi ve Uygur Türkçesi yazılmıştır.

Görsel 36: Sefaköydeki bir dükkân öny. Türkçe ve Uygurca yazılmıştır.

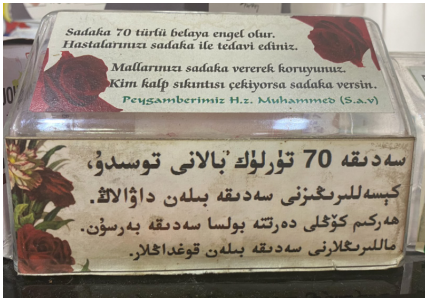

Görsel 37: İlk görsel Zeytinburnu'nda bulunan bir market önündeki Uygur Arap alfabesi ile yazılmış duyurudur. İkinci ise Sefaköy'de çekilmiş restoran duvarı önüne yapıştırılmış Uygur Türkçesi bir yazıdır.

Görsel 38: Görsel 36'dan sonraki görseller ürünler üzerinde kullanılan Çağdaş Uygur Türkçesi etiketleridir.

Görsel 39: Zeytinburnu'nda bir dükkân içinde çekilen sadaka verme kutusu üzerine yazılan Türkiye Türkçesi ve Uygur Türkçesi iki dilli yazı.

Görsel 40: Sefaköyde çekilmiş bir restoran önü. Yazılarda Türkiye Türkçesi ve Uygur Türkçesi kullanılmıştır.

Türkiye'nin ülke politikası, henüz Uygurları resmî dille desteklemiyor olsa da sosyal, kültürel ve bazı politik aktiviteleri yapmalarına müsaade edilmektedir. Dernekleri aracılığıyla yaptıkları sempozyum, seminer, kutlama gibi aktiviteleri sayesinde Zeytinburnu Belediyesince ve aktivitelerin ulaştığı çevrelerce duyulmaktadır. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmuş önemli bir sayıda kitle oldukları için de belediye seçmen kitlesi olarak bu gruba önem vermekte ve bu grubun aktiviteleri için mekân tahsisi de yapmaktadır (Çakırer Özservet, 2015: 72).

Hiçbir toplum dilini, kültürünü ve sonucunda kendi kimliğini kaybetmek istemezler. Bu durum karşısında eğer kötü gidişe dur demek isteniyorsa ilk önce kendi dilini çocuklarına öğretmeleri ve bu dili daha fazla nesle aktaramıyorsa, günlük hayatlarında farklı alanlarda kullanımdan çıkartmaya başladığı zaman maalesef dilleri, akabinde kültürleri ve kendi öz benlikleri de kaybolacaktır. Bu durum çevre dilbilimi açısından da ciddi bir kayıp olarak görülür. İstanbul'daki Uygurların dilsel çevresi en azından bu durum karşısında kendi ana vatanında yok edilme tehlikesi ile karşı karşıya kalmış Çağdaş Uygurca'nın varlığı ve devam etmesi açısından olumlu örnekler teşkil etmiş gözüküyor.

Dil alanı uzmanlarından olan David Crystal'a göre risk altındaki diller veya diğer ifadeyle kaybolmaya yüz tutmuş diller ile ilgili yapılacak her türlü girişimin öncesinde farkındalık kavramı ön plana çıkarılmalıdır. Bilinçli birtakım etkinlikler ile sorunun varlığı insanlığa kabul ettirilmelidir.

Sonuç

Her toplum için dilin önemi tartışılmaz bir gerçektir. Bir dil, toplumun geçmişini, bugünü ve geleceğini özünde taşır. Bu sebepten her toplum için diline sahip çıkmak, onu geliştirmek, kendi dilini bir sonraki nesillere başarılı bir şekilde aktarabilmek millî bir görev ve sorumluluk demektir. Dünyadaki tehlike altında olan dillerin kurtarılmasında en başta farkındalık bilinci yatar. Tehlikenin farkında olup onun için bir şeyler yapma çabasına giren bir toplumda en azından bir ışık vardır demektir. Şu an Çağdaş Uygurca'nın yaşatılması ve

korunması açısından Türkiye'deki Uygurların dilsel çevresi ilginç bir örnektir. Diğer ülkelere göre araştırmada örnek olarak seçilen Türkiye bu açıdan en elverişli ortam olarak gözükmemektedir. Gözlemlediğimiz kadarıyla, genelde Türkiye'ye yerleşen Uygurların çoğu Türkçe, Uygurca ve Çince'den ibaret üç dillidir. Ama günlük hayatında en çok Türkçe, sonrasında Çağdaş Uygurca'yı kullanmaktadırlar. Çince, daha çok iş olanaklarında tercih edilmektedir. Ana dillerinin Türkiye Türkçesine yakın olması, onların yani Uygur göçmenlerinin Türkiye'ye entegrasyon sürecinde birçok sosyokültürel açıdan büyük kolaylık sağlamıştır. Fakat bu yakınlık aynı zamanda, Uygurların kendi ana dillerini koruyup muhafaza etmesi bakımından da zorluk teşkil etmesine sebebiyet verebilir. Bu durum aslında Türkiye'deki Çağdaş Uygurca'nın korunması açısından ters etki yaratabilecek bir durumdur. Bu durumun farkında olan Uygurlar, Türkiye'de kendi ana dillerini koruyup kollamak için epey çaba harcadıkları rahatlıkla gözlemlenebilir. Bunlara örnek olarak Uygurca yuvalara olan talebin artması, Uygurca dil dersi öğreten sınıfların çoğalması gibi durumları gösterebiliriz. Yukarıda ayrıntılı olarak değinilen Uygurların dilsel çevre örnekleri, Uygurca'nın tüm olumsuzluklara rağmen toplumdaki farkındalığını ve dil kullanma, yaşatma çabalarını yansıtmaktadır.

Kaynakça

- Abdulla, A. Ebeydulla vd. (2010). *Hazirki Zaman Uygur Tili*. Ürümçi: Şincang Xelk Neşriyatı.
- Alptekin, İsa Yüsüp (1981). *Doğu Türkistan Davası*. İstanbul: Marifet .
- Amuti, Xiemuxinuer (2019). *Türkiye'deki Uygur Ailelerinin Topluma Uyum Durumuna İlişkin Nitel Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ataman, Remzi (2006). *Türkiye'de Yaşayan Doğu Türkistan Kökenli Uygur Türklerinin Sosyo-Kültürel Kimlikler-Kayseri Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aygen, Gülşat (2015). "Languages of Kapalıçarşı/The Grand Bazaar". *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 2(2): 401-419.
- Cengiz, İsmail (1992). "Doğu Türkistan'ın 949-984 Arasındaki Nüfus Değişimi II". *Doğu Türkistan'ın Sesi*, IV(31).
- Crystal, David (2015). *Dillerin Katli*. (çev.: Gökhan Cansız). İstanbul: Profil Yayınları.
- Çakırer Özservet, Yasemin (2015). "Zeytinburnu'nda Doğu Türkistan Türklerinin Ulusötesi Bellek Eklemlenmesi". *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 3(1): 59-80.
- Dwyer, Arienne M. (2005). *The Xinjiang Conflict: Uyghur Identity, Language Policy, And Political Discourse. Policy Studies (15)*. Washington: East-West Center.
- Engesæth, T. Yakup vd. (2009). *Greetings from the Teklimakan: A Handbook of Modern Uyghur*. University of Kansas Scholarworks.
- Friederich, Michael (2002). *Uyghurisch Lehrbuch*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Golden, Peter B. (2020). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. (çev.: Osman Karatay). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gömeç, Saadettin (1997). *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gulcalı, Zemiye (2016). "Çağdaş Uygurcada "Fiillerin Hâl-Zaman Kategorisi ve Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırılması (I): Ötken Zaman/Geçmiş Zaman". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (8): 122-155.

Güldeş, Mehmet (2008). *Doğu Türkistanlı Uygur Türklerinin Türkiye'de Kurdukları Dernekler ve Yayın Faaliyetleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karabulut, Ferhat (2005). "Dil Ölümü Bağlamında Kayseri'de Yaşayan Uygur Türk Toplumunu". *Bilig*, (35): 17-47.

Karadağ, Bilgemerve (2021). "Bir Dilsel Çevre İncelemesi: Van'ın Merkez İpekyolu İlçesine Bağlı Cumhuriyet Caddesi". *Dilbilim Dergisi*, (37): 25-44.

Karluk, Abdürreşit Celil (2017). "Uygur Türk Toplumunda Değişmenin Sonucu Olarak Aydınlarla Bölünmüşlük ve Kültürel Kopukluk". *TÜBAR XLII*, 171-203.

Kaşgarlı, Reyila (2021). "Bir Dil Üç Alfabe: 20. Yüzyılın Başından Günümüze Uygur Türklerinin Kullandığı Alfabeler". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (51): 11-34.

Kress, Gunther (1993). "Against Arbitrariness: The Social Production of the Sign As a Foundational Issue in Critical Discourse Analysis". *Discourse and Society*, 4(2): 169-191.

Landry, Rodrigue ve Bourhis, Richard (1997). "Linguistic landscape and Ethnolinguistic Vitality: An Empirical Study". *Journal of Language and Social Psychology*, 16(1): 23-49.

Necip, Emir Necipoviç (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (çev.: İklil Kurban). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Öztürk, Rıdvan (2020). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Talat ve Ölmez, Mehmet (2003). *Türk Dilleri Giriş*. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat 2.

İnternet Kaynakları:

URL-1: <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/turkiye-2002den-bu-yana-95-bin-845-ahiska-5-bin-836-uygur-turkune-vatandaslik-verdi/> (Erişim: 01.03.2024).

URL-2: <https://doi.org/10.1111/weng.12514> (Erişim: 05.05.2024).

URL-3: <http://www.jstor.org/stable/j.ctv2h4> (Erişim: 02. 01.2024).

GELENEKSEL UYGUR EVLERİNİN YAPISAL ÖZELLİKLERİ VE DIŞ MEKÂN TASARIMI

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Mahire ÖZÇALIK*

Geliş Tarihi: 29.02.2024

Kabul Tarihi: 27.05.2024

Öz

İnsanların yaşantıları ile sahip olduğu teknolojik imkânları ve sosyo-kültürel çevre, toplumun geçmiş yaşantıları hakkında önemli ipuçları verir ve geleceğin kültürel yapılanması ile ilgili önemli yol gösterici görevleri üstlenir. Türklerin mimari sanatının tarihi uzun, şekli kendine özgü ve anlam yüklü olup mimarisi tarihî medeni miraslarının önemli bir kısmını teşkil etmektedir. Türkler binlerce yıllık kültürel değerlerinden sağladıkları zengin birikimlerini buldukları topraklarda yaşatmaya çalışmıştır. Girdikleri toplumda zamanla kültür etkileşimi ile yeni bir kültür sentezinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çin'in Sincang Uygur Özerk Bölgesi'ndeki (Doğu Türkistan) tarım havzası Uygur-Türk kültürüne sahne olmuştur. Uygur bölgesi dünyanın en önemli kültür merkezlerinin kavuşma noktasında bulunmasından dolayı devamlı bir kültür alışverişine ortam hazırlamıştır. Geleneksel Uygur evleri Doğu Türkistan'ın iklimsel ve topografik yapısının yanı sıra kültürel dinamiklere göre şekillenen çevresel ve kültürel unsurları içerisinde barındıran, dünya konut mimarisi bakımından özgün, estetik açıdan güzel ve konforlu olmanın yanı sıra tarihsel bir derinliğe sahiptir. Geleneksel Uygur evinin dış mekân tasarımına ait analiz bulguları değerlendirildiğinde, farklı işlevlerin gerçekleşmesini sağlayan mekân kurgusu, iç mekân şekillenmesinde uygulanan detaylar bakımından geleneksel konutun ihtişamının ve her detayında doğa ile bağlantısının net bir şekilde kendini gösterdiği görülmektedir. Uygur konutları kültürel mirasın ürünü olmalarının yanı sıra geleneksel konut tarihinin ve dış mekân düzenleme özelliklerinin oluşturulduğu mekânlardır. Bu doğrultuda bu çalışma, hem ataların yaşam felsefesinin yansıtılması yönünden hem de gelecek nesillere kendi zengin kültürlerini tanıtmaya bakımından önemli bir misyona sahiptir. Bu gibi konuların araştırılması, tanıtılması, uygulanması gelecek nesillere aktarılması açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmanın amacı, geleneksel Uygur evlerinin yapısal özelliklerini ve dış mekân tasarım geleneklerini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda çalışmada, zengin kültüre sahip, karakteristik bir nitelik taşıyan geleneksel Uygur evinin yapısal özellikleri, mekânsal durumu, özgün değerleri, işlevsel oluşumları, iç ve dış mekân tasarım bileşenleri, peyzaj değerleri, estetik zenginlikleri gibi konular irdelenerek hızla yok edilmeye çalışılan tarihî kültürel mirasın ortaya konulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Uygur Türkleri, Yaşam Kültürü, Geleneksel Ev, Yapısal Özellikler, Dış Mekân Tasarımı.

THE STRUCTURAL CHARACTERISTICS AND EXTERIOR DESIGN OF TRADITIONAL UYGHUR HOUSES

Abstract

People's lives, their technological opportunities and socio-cultural environment give important clues about the past lives of the society and undertake important guiding duties regarding the cultural structuring of the future. The history of the architectural art of the Turks is long, its form is unique and full of meaning, and its architecture constitutes an important part of their historical and civil heritage. Turks have tried to keep their rich accumulation of thousands of years of cultural values alive in the lands they live in. Over time, cultural interaction in the society they entered led to the emergence of a new cultural synthesis. The agricultural basin in China's Xinjiang Uyghur Autonomous region (East Turkestan) has been the scene of Uyghur-Turkish culture. Since the Uyghur region is located at the meeting point of the world's most important cultural centers, it has created an environment for continuous cultural exchange. Traditional Uyghur houses contain environmental and cultural elements shaped according to cultural dynamics as well as the climatic and topographic structure of East Turkestan, are unique in terms

of world residential architecture, aesthetically beautiful and comfortable, as well as having a historical depth. When the analysis findings of the outdoor design of the traditional Uyghur house are evaluated, it is seen that the magnificence of the traditional house and its connection with nature in every detail are clearly evident in terms of the space setup that enables different functions to be realized and the details applied in shaping the interior space. In addition to being products of cultural heritage, Uyghur residences are places where traditional housing history and outdoor arrangement features are created. In this regard, this study has an important mission in terms of both reflecting the life philosophy of the ancestors and introducing their rich culture to future generations. Researching, introducing and implementing such issues is important in terms of transferring them to future generations. The aim of this study is to reveal the structural features and outdoor design traditions of traditional Uyghur houses. In this regard, in this study, issues such as the structural features, spatial situation, original values, functional formations, interior and exterior design components, landscape values, aesthetic richness of the traditional Uyghur house, which has a rich culture and characteristic feature, have been examined and the historical cultural heritage that is being tried to be rapidly destroyed has been revealed.

Keywords: Uyghur Turks, Life Culture, Traditional Uyghur Houses, Structural Features, Outdoor Design.

Giriş

İnsanlar, tarih öncesi çağlarda ilk önce ormanlarda ve mağaralarda yaşamışlardır, daha sonra ağaç dalları, yapraklar ve otlar ile basit çadırlar yapıp, üstünü ağaç kabukları ve hayvan derileri ile kapatıp yağışlardan korunmalarını sağlayan basit yapılar inşa etmişlerdir. İlk çağlarda basit yapılarda yaşayan insanlar zaman içerisinde, doğanın gücüne olan bir nevi saygılarını ve sevgilerini yansıttıkları, avlulu evler inşa etmeye başlamışlardır. Mehsut'e göre, ev mimarisi mimarlık tarihindeki en eski tür olup, ilk çağlardan başlamıştır ve (Görsel 1'deki gibi) basitlikten zorluğa, küçükten büyüğe, kabalıktan zarıflığa doğru gelişmiştir (Mehsut, 1999: 33).

Görsel 1: İlk çağ çadır evlerin gelişim şeması (Mehsut, 1999: 34-35).

Farklı yörelerde, farklı toplumlarda üretilen geleneksel konutlar, toplumun ortak kültürel mimarisinin ürünü olması, tarihî belleğini taşıması ve yaşam felsefesini yansıtmaması bakımından önemli bir görev üstlenmektedir (Özan vd., 2019: 651). İlk önceleri avcılık ve toplayıcılıkla geçiren Türk toplulukları göçebe bir hayat sürdürdüklerinden, kolayca kurulup sökülen çadırı uzun yıllar barınma birimi olarak kullanmışlardır. Yerleşik hayata geçtikten sonra da bu kültür günümüze kadar bazı coğrafyalarda devam etmiştir. Bu bağlamda, çadırın Türk kültüründe önemli yerinin olduğu belirtilebilir. Basit bir barınağın ötesinde çadır; yaşam, inanç, gelenek-görenek, ekonomi, beğeni, süsleme ve el sanatları gibi kültür bileşenlerini bünyesinde barındırmakta (Akın, 2017: 114) ve Türk kültürünün sosyal statüsünü,

sanatsal değerini yansıtmaktadır (Çandarlı Şahin, 2016: 30). Çadır, Türklerin siyasal kültüründeki devlet anlayışını da etkilemiş olup Türk devlet anlayışındaki dünya hâkimiyeti de çadır kültürüyle ilgilidir (Çağlar, 2022:9). Türklerin dünya görüşü ve bunun şekillendirdiği devlet düzeni anlayışının temeli çadırıdır (Ögel, 2003:273). Uygur harfli Oğuz Kağan destanında, Oğuz Kağan şöyle demiştir: “Gök olsun çadırımız, güneş de bayrağımız”. Bu bir devlet “ideali” dir. Türklerde devlet düzeninin temelleri aileden ve çadırın içinden başlamıştır (Ögel, 1995:161).

Barındığı barınaklar, giydiği kıyafetler, yeme-içme kültürü ve gelenek-görenek gibi unsurlar bir bölgenin kültürünün, etnik kimliğinin tanınmasında aracı olmaktadır. Tarihten günümüze kadar barınma, insanoğlunun temel ihtiyaçları arasında yer almıştır. Tarihi etnik kimliğin imleyicisi olan geleneksel ev mimarisi; toplumsal yaşam şekli, kültürel değerleri, inanç sistemleri ile paralel olarak tarihi süreçte eş düzlemde şekillenerek toplumsal, sosyal, kültürel boyutlarıyla dinamik bir olgu hâline gelmiştir.

Miladi 6. yüzyıla ait Çince tarihî kaynaklarda çadır için “kubbe şeklindeki ev” diye yazılmıştır. “Surname” kayıtlarına göre, Türk ordusunda bin kişi sığacak kadar büyük çadır vardı (Tursun, 2005: 25-26). Uygurlarda konut mimarisi uzun tarihî süreci takip etmekte olup ilk çağlardan ortaya çıkmış ve yavaş yavaş gelişim göstermiştir. Mimari düşünce ortaya çıktıktan sonra, Uygurlar önce tek odalı evlerde toplu yaşamış olup mimari bir aileyi esas alan tek odalı evlerden çok odalı evlere doğru gelişmiştir. Tek aileyi esas alan toplu yerleşim sonucunda köyler şekillenmiştir. Daha sonra, ordu-sarayları esas alan şehirler yapılmıştır. Feodalizm döneminde farklı doğa unsurlarını motif alan el işi ürünleri satma yerleri açılmış ve bu ürünler ev duvar süslemesinde kullanılmış; ibadethaneler yapılarak ibadethane ve mezarlık mimarisi gelişmiştir. Böylelikle millî özelliği yansıtan Uygur mimari sanatı ortaya çıkmıştır (Abdurehim, 2015: 91). Her toplum hayal ettiği ideal hayatı etrafında kurmaya uğraşır. Uygurlar da uzun bir geçmişe sahip tarihleri boyunca inandığı değerlere göre içinde yaşadığı evini biçimlendirmiştir. Bu biçimlendirme evin giriş kapısından bahçe duvarının yüksekliğine, evin penceresinin yönünden şekline, yapısal özelliklerine kadar yansımıştır.

Mimari alanda zengin kültüre sahip olan Uygurlar; toprak boya, yıldızlı ağaç, balçıklı tuğla, taş ve oymalı keramik (Gömeç, 2016: 7) kullanılarak şehirler, tapınaklar, tek veya iki katlı evler ve istihkâmlar inşa etmiştir. Uygur Türkleri yazın suyu bol, otlığı geniş olan yaylalarda, yüksek tepelerde çadır evlerde yaşamayı tercih etmişlerdir; kışın daha ılık vadilerde yaşamışlardır. Isı depolama vasfının olmasından ve temiz hava sağlama özelliğinden dolayı kışlaklarda evler kerpiç ve ahşaptan yapılmıştır. Kerpiç blokları elde etmek için ahşaptan kalıplar kullanılmıştır (Çandarlı, 2019: 85-112). Taklamakan Çölü’nün altında Türk mucizesi olarak adlandırılan ve neredeyse Çin Seddi uzunluğunda olan karez su kanalları da Uygur bölgesindeki en eski mühendislik harikası olarak bilinmektedir (URL-2). Uygur Türklerinin yaşam şekilleri, inanç sistemleri, gelenek-görenekleri ile oluşturulan ev mimarisi, günümüzde kültürel mirasın önemli bileşenlerini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, çalışmada tarihten beri kuvvetli kültürel değerlere sahip olan, geniş bir coğrafyada yerleşerek kültürlerini bütün dünyaya tanıtmaya çalışan ve yoğun tarihî birikimlerinden beslenen, kültürel zenginliğin bir göstergesi olan geleneksel Uygur evinin yapısal özelliklerine, mekân kurgusuna, iç mekân şekillenmesinde uygulanan detaylara, özgün değerlerine, iç ve dış mekân tasarım bileşenlerine ve bu öğelerin karakteristik özelliklerine odaklanılmıştır. Geleneksel Uygur ev kültürünün sürdürülebilirliğinin sağlanması ve gelecek kuşaklara aktarılması konusunda öneriler de sunulmuştur. Uygur geleneksel ev mimarisi özellikleri ve dış mekân tasarım karakteristikleri değerlendirilerek Uygur ev kültürünün izlerini ortaya koymaya çalışılırken diğer yandan bundan sonraki araştırmalar için ışık tutacağı düşünülmektedir.

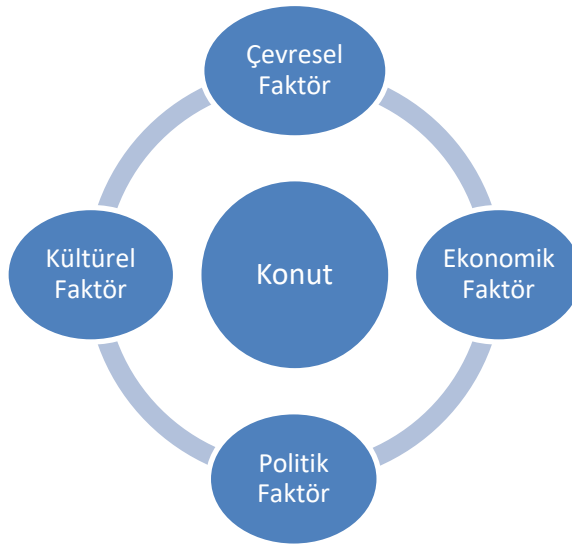
1. Ev Kavramı

Türk Dil Kurumu’nun açıklamasına göre ev, “bir kimsenin ya da ailenin içinde yaşadığı yer, konut, hane”dir. Ev, şehri oluşturan en önemli yapı taşı olup Karpuz Haşim (1993: 9) evi şöyle açıklar; “insanın barınma ihtiyaçlarını karşılamanın yanında, ailenin yaşama çevresi ile ilişkilerini ve aileler arasındaki ilişkilerin oluşmasında yaşanan gelişmelerin ilk aşamasını teşkil eder. Ev insanın özeldir ve kutsalıdır”.

Evin türü, şekli ve yapısal özellikleri, bölgedeki ısı ve nem değerleri; topografik yapısındaki farklılıklar; toplumun ekonomik, sosyal yaşam koşulları; dinî inançlar; etnik birliktelik ve duygu-düşünce ayrılıkları gibi sebeplerden dolayı çok çeşitliliğe, ortak özelliğe ve özgünlüğe sahip olabilir. Kurak bölge ile yağışlı bölgenin, sıcak bölge ile soğuk bölgenin, dağlık bölge ile düzlük bölgenin, tarım bölgesi ile hayvancılık bölgesinin ev yapılarında farkın olması kaçınılmazdır.

Amos Rapoport (1969: 90) bir konutu; biyolojik yapı, kişisel ihtiyaçlar, grup ihtiyaçları, sosyal ihtiyaç, psikolojik ihtiyaç, fiziksel ihtiyaç gibi bileşenleri ile insan; iklim, konum, ürün, teknoloji gibi bileşenlerin fiziksel çevre arasındaki etkileşimi olarak görmektedir. Bütün bu bileşenler konut şeklinin belirleyicisidir ve fiziksel, kültürel faktörlerin önemini ortaya çıkarmaktadır. Konut oluşumuna etki eden faktörler Görsel 2’de gösterildiği gibi ifade edilebilir.

Görsel 2: Konut oluşumuna etki eden faktörler.

Konutun bulunduğu toplumun kendine özgü kültürel değerleri, konutun biçimlenmesinde belirleyici faktördür (Kurban, 1992: 18). Konut oluşumunda, ilk aşamadan itibaren bireysel ve toplumsal açıdan çok boyutlu olarak ele alınması, sosyo-kültürel değerlerin, çevresel ve doğal verilerin doğru kullanılması, maliyetin uygun çerçevede gerçekleştirilmesi önemlidir. Aynı zamanda çevre, iklim koşulları, kaynaklar açısından duyarlı ve özen gösterilen tercihler geçerliliğini sürdürmektedir (Çakır, 2021: 486-499).

Türklerin içinde yaşamlarını sürdürdükleri kültürel özelliklerinin ve yaşam gereksinimlerinin belirlendiği alana “ev” denir. Türk toplumunda ev vatan, aile, devlet gibi kutsal ve saygın görülen bir kavramdır (Polat, 2017: 31). Eski Türk kültüründe mezarlar üzerinde kurulu olan küçük evciklere “bark” denilmiş olup Divanu Lugat-it Türk’te bark mülk anlamında kullanılmıştır (Özçelik, 209: 45). Uygur ve Göktürklerde “ev-bark” denilmekte olup bugünkü ev kavramı ile aynı anlamda kullanılmaktadır (Karpuz, 1993: 10).

2. Geleneksel Uygur Evi

Uygurlar, Türk boyları içinde erken dönemde atlı göçebe hayat tarzından yerleşik hayata geçerek resim, minyatür, mimari gibi alanlarda zengin bir kültürel birikime sahip olan, Türk milletinin ilk kültür ve medeniyetinin şekillenmesinde ve yayılmasında büyük bir etkiye sahip olan ve büyük devletler kuran kadim Türk boylarındandır (Öger, 2022: 453-454). Uygurlar Çin’in tarihî kaynaklarında zikredildiği gibi Hunlar devrinden başlayarak suyu bol, yem-yeşil Cungar Ovası, Altay Dağları, Tanrı Dağı etekleri ve Orta Asya yaylalarında hayvancılık, avcılık, tarım ile meşgul olmuştur (Almas, 2010: 40).

Uygurlar uzun tarihi ve medeniyeti olan bir millettir. Uygur âlimlerinin ortak fikrine göre, Moğolistan'daki Karabalasagun merkezli Uygur Hanlığı (744-848) yıkıldıktan sonra, M.S. 840 yılında, Doğu Uygur kabileleri üçe bölünüp batıya göç etmiştir. Bunlardan bir kısmı Tarım vadisinin güney bölgeleri ve Pamir civarına gelmiştir ve orada Karahanlılar devletini kurmuştur. Tarım-Turfan vadisine gelmiş olan Doğu Uygurlarının başka bir kolu orada Turfan İdikut Uygur Hanlığını kurmuştur (Tursun, 2013: 36; Almas, 1989: 126).

Uygurlar tarih boyunca inandığı değerlere göre yaşadığı mekânı oluşturmaya çalışmış, şehir ve kasabalar inşa etmiş, devletler ve birçok hanedanlıklar kurmuşlardır. İpek yolundaki önemli konumundan dolayı doğu batı arasında kültür değiş tokuşuna sebep olmuştur ve böylelikle yüksek medeniyet ve kültürler geliştirerek dünya sahnesinde yerini almıştır.

Uygurlar yavaş yavaş konar-göçer hayvancılıktan yerleşik tarıma geçerek ticareti geliştirmiş ve şehir, saray, tapınakları inşa etmişlerdir (Ging vd., 1980: 4). İdikut Uygur Hanlığı devrine gelindiğinde şehir daha da genişlemiş ve doğu-batı yol güzergahındaki önemli bir Budist şehri olmuştur (UKT, 1990: 98). Buda dini M.Ö. 11. yüzyıldan 4.yüzyıla kadar eski Xinjinag (Doğu Türkistan) topraklarında yaygınlaşmış olup bu devirde heykel, resim ve mimarlık sanatı oldukça gelişmiştir. Bu dönemde heybetli binalar, evler ve daha birçok Buda ibadethaneleri yapılmış ve ev duvarlarını Buda duvar resimleri ile süsleme çok yaygınlaşmıştır. İslam dini Uygurlar arasında Miladi 10. yüzyılda yayılmıştır. İslamiyet'in kabulüyle birlikte mimari alanda değişiklik olmuştur. Fakat şunun altını çizmek gerekiyor ki İslam dini yayıldıktan sonra dinî yapıların, resmî kurum binalarının mimari süslemelerinde dinî inançlarını yansıtan süslemeler yer alsada ev ve konut mimarisinde halkın yaşam şekli, kültürü, felsefesi yansıtılarak anlam ve şekil olarak apaçık millî özgülüğe yer verilmiştir (Tursun, 2005: 25).

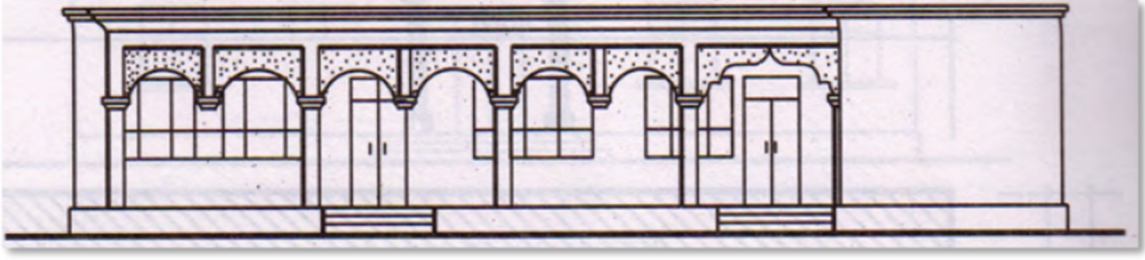
Kadim Uygur Türklerinde mimarlık sanatı da yüksek gelişmişlik düzeyine sahiptir. Onlar tüm şehirlerini 20 metre uzunluklarda kale duvarları ile çevrelemiş, böylece dış tehditlerden şehirlerini korumuşlardır. Uygurlar Doğu Türkistan'da kurdukları şehirleri saray, tapınak gibi yapıları taç biçiminde alçıdan yapılmış çeşitli tavan süslemeleri ile bezemişlerdir. Duvarlar ile çevrili olan şehir yerleşim yerleri üç katlı evler olup Uygurlar bu yerlere "balık" adını vermiştir ve şehir duvarları yedi hendekle çevrili yapıların, konut ve hücrelerin büyük bir bölümü çadır benzeri kubbelerden oluşmuştur. Ahşaplardan yapılmış sütunların farklı renkteki boyalar ile resimlenerek süslediği bilinmektedir (Ahmedli, 2014: 8; Ögel, 1991: 616).

Tarihî kayıtlara bakıldığında Uygurların inandığı değerlere göre yaşadığı mekânı oluşturmaya çalıştığı görülmektedir. Uygurlar, şehir ve kasaba inşa ederek, büyük devletler ve birçok hanedanlıklar kurarak, İpek Yolu'ndaki konumundan yararlanarak yüksek medeniyet ve kültürler geliştirmiş ve dünya sahnesinden yerini almıştır.

3. Uygur Evinin Mekânsal Biçimlendirilmesi ve Özellikleri

Uygur ev tasarımında topografik özellik, iklim koşulları, ekonomik durumu, nüfus sayısı göz önünde bulundurulur. Şehir ve kırsaldaki halkın ev tasarımı yapı şekli aynı olsa da kullanım açısından farklılıklar gösterir. Geleneksel kır veya şehir evlerinin hepsi, avluyu çevreleyen odalardan oluşmakta olup mutfak (aşhana), salon (mihmanhana), yaşam odası (saray), banyo (munça), kiler (kaznak), pişayvan, avlu ve merdiven gibi bölümlerden meydana gelir.

Şehir evinin yüz ölçümü küçük, iç ve dış bezeme sanatı görkemlidir. Çoğunlukla evler tek katlı, nadiren de iki veya üç katlı olur. Kırsal kesimde ise arazi sıkıntısı olmadığından dolayı evler büyük, avlular geniş, kış-yaz tam kullanıma uygun inşa edilir. Oda işlevleri ayındır (Tursun, 2005: 300). Görsel 3'te Uygur geleneksel evlerinin modeli (Mollaayup vd., 2004: 83) ve Görsel 4'te iç mekân görüntüsü, Görsel 5'te pişayvan görünüşü verilmiştir (URL 1).

Görsel 3: Uygur geleneksel evi şekli (Mollaayup, 2004: 83).

Görsel 4: Uygur geleneksel evinin iç mekân görüntüsü (Kırsal ve Şehirde) (URL 1).

Görsel 5: Uygur geleneksel evlerinin avlu ve veranda görüntüsü (URL 1).

Geleneksel Uygur ev mimarisi farklı şekillerde yapılsa da her evin kendi içinde barındırdığı bölümlerin bezeme şekli ve kullanım amacı farklıdır. Salonlar, özel düzenlenmiş odalar olup evin büyüklüğüne göre her evde iki ya da üç salon olur. Bu bölümler, misafirleri ağırlamak için hazırlanır ve sahibinin ekonomik durumuna göre düzenlenir. Genellikle Görsel 6'da görüldüğü gibi çok ihtişamlıdır. Saray denilen oda, ev sahibinin yaz ve kış, günün belli saatlerinde oturma, yatma, dinlenme ve aile fertlerinin çay içip sohbet etmesi için kullanılan oda olup gündelik yaşam için gerekli malzemeler ile donatılmıştır. Odanın süslemesi salona göre biraz basittir. Kiler (kaznak) kışlık ve yazlık yiyeceklerin konulduğu depo amaçlı kullanılan mekândır. Mutfak (aşhana) yemek pişirme ve yemek yeme bölümlerinden oluşur. Köylerde mutfakta genelde soba veya duvar ocağı bulunur. Yemek kışın sobada, yazın duvar ocağında pişirilir. Yemekler ev halkı ile birlikte yer sofrasında yenilir.

Görsel 6: Uygur geleneksel evinin salon (Mihmanhana) görüntüsü (Tursun, 2005: 44).

Ayrıca her odadan avluya çıkış kapıları bulunmaktadır. Hem de bir kapıdan girdikten sonra içerideki bütün odalar dolaşılabilir. Odaların kapıları veya pencereleri güneşe göre ayarlanmış olup bazıları caddeye, manzaraya bakacak şekilde, bazıları avluya bakacak şekilde yerleştirilmiştir. Avlunun bir tarafında (bahçeye yakın kısmında) yaşam alanı ile bitişik olmayan alanda büyük-küçükbaş hayvan ahırları ve köpek kulübeleri, tavuk katekleri (kümes) yer alır.

Pişayvan'ın Görsel 7'de görüldüğü gibi üst tarafı ve iki yanı kapalıdır, ön tarafı süslenmiş ahşap direklerle desteklenmiştir (Tursun, 2005: 75). Veranda yazın misafir ağırlama ya da ev halkının yeme içme, dinlenme mekânı olarak kullanılır.

Görsel 6: Uygur geleneksel Pişayvan görüntüsü (Tursun 2005: 77).

Uygur evlerindeki mekân diziliminden Uygurların yaşam biçimi anlaşılabilir. Avluda pişayvandan odalara geçilmektedir. Odanın kapısının yanına 40 cm yükseklikte geniş bir sedir yapılır ve üstü pişayvan ile örtülür. Pişayvanın önündeki avluya asma dikilir, asmalar pişayvana tırmandırılır. Pişayvan korkuluklarının üstünde ya da yanlarında yer alan saksılardaki çeşit çeşit bitkiler ile mekâna hoş, doğa ile iç-içe, serin bir görünüm kazandırılır.

Her evin geniş bir avlusu olup avlu kapısı (dervaza) çift kanatlı, büyük ve gösterişlidir (Rahman vd., 2012: 87-88). Bu, avluyu caddeye bağlayan kapıdır. Avlu ortasında ya da avlu ile meyve bahçesini ayıran tuğladan örülmüş duvar önünde mevsimli çiçek parterleri yer alır. Avlunun uygun bir köşesinde yazın yemek pişirmek için ocağ (kerpiçten yapılmış duvar sobası) bulunur. Avlunun bahçeye geçilen kapısının arkasında ya da uygun bir bölümünde ekmek pişirmek için içi tuğladan, dışı kerpiçten yapılmış, odun ateşi ile ısıtılan yuvarlak tandır olur. Tandırlar genelde dört kişinin rahatlıkla oturup ekmek hamurunu hazırlayabileceği büyüklüktedir (tandır kırsallarda her evde bulunur, şehirlerde mahalleler arası bulunur). Bahçede çeşitli meyve ağaçları, sebzelerinin yetiştirildiği hobi bahçeleri yer alır. Yukarıda da

bahsedildiği gibi mihmanhana genellikle 20-30 kişi rahatlıkla ağırlanabilecek büyük odadır ve ihtişamlı unsurlarla bezenmiştir. Oda duvarlarında ve tavanda yer alan yağlı boya ile yapılmış doğayı yansıtan manzara resimleri; ters lale, karanfil, lotus gibi çiçek motifleri; alçıdan yapılmış duvar kaplama malzemeleri, bezeme, süsleme şekline bağlı olarak Uygurların geleneksel ev kültürünü, aynı zamanda mekânların önemini ve derecesini, işlevini anlamak mümkündür. Mutfak ve banyo geleneksel konut içinde bulunur. Kısacası Uygur geleneksel evleri zemin kattan dikmelerle yükseltilerek inşa edilmiş olup yaşam alanının ışık almasını, temiz hava ve manzaradan yararlanmasını sağlamak ve evin rutubetten korunması amaçlanmıştır.

4. Geleneksel Uygur Evinin Yapısal Özellikleri

Uygur Türkleri Tanrı Dağı'nı kendi hayat kaynağı, kaderinin sahibi olarak bilmıştır. Bundan dolayı ilk evlerinin şeklini dağ ve göğün sembolü olarak tasarlamıştır diyebiliriz. Tek odalı evlerden sonra iki odalı evlere yer verildiği görülmektedir. Sonradan evin yan taraflarına ağaç dallarından, kamışlardan hayvanlar için yer hazırlanmıştır. Daha sonra ev mimarisi sürecinde gelişen estetik bakış daha da gelişmeye başlamıştır. Böylelikle evlerin dayanıklı, geniş, konforlu, görkemli olması gibi ihtiyaçlar doğmuştur. Ev duvarlarına, misafirler için özel hazırlanan minderlerin konulduğu yüklükler, kristal tabak-çanak vb. mutfak eşyalarının konulduğu raflar, ahşap direkler uygun bir sıraya göre yerleştirilmiştir. Tavan ve direklere süsleme yapma, duvarları boyama âdeti şekillenmiştir ve bunlarla ilgili farklı sosyal mesleklerin ve ustaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Habibullah, 1993: 88).

Uygur halkı, doğayı çok sever, sıra sıra dağlar, bembeyaz bulutlar, masmavi gökler, ay ve yıldızlar, yemyeşil ormanlar, yaylaklar, otlaklar, bitkiler, gül-çiçekler, kuşlar, doğadaki geometrik şekiller, üçgenler, dikdörtgenler kısacası doğadaki her şeyin şekli, rengârenk doğal atmosferi onların kalbinde en güzel ve en değerli miras olmuştur. Gazi'ye göre doğadaki doğal unsurlar Uygur süsleme sanatının kaynağını oluşturmuştur. Gül dostluğun, arkadaşlığın sembolü olarak görülmüştür. Süsleme sanatında renk kullanımında doğadan esinlenerek birbirine çok yakın veya zıt renkler kullanılmıştır. Böylelikle renklerin siyah-beyaz, gri ilişkisini, sıcak-soğuk, zıtlık kavramını, renklerin birbirine olan etkisi keşfedilmiştir. Kendi çağında maddelerin kimyasal özelliklerinden yararlanarak solmayan renkleri keşfetmiştir (1997: 5).

Uygurların geleneksel ev kültürü, kültürel zenginlikleri, özgün değerleri, ihtişamı, konargöçer hayat sürdüğü döneminde doğa ile iç içe yaşama alışkanlıklarından gelen doğa unsurlarının iç mekân mimari tasarımında yansıtılması gibi özellikleri ile Uygur geleneksel ev mimarisi, fiziksel, işlevsel, yapısal özellikleri, estetik zenginlikleri ile kendini göstermektedir. Uygur geleneksel evlerinin tasarım ilkeleri yapı geleneğinin karakteristik biçimlenmesinde rol oynamaktadır. Uygur geleneksel evlerini oluşturan yapısal öğeler ve onların özellikleri aşağıdaki gibidir:

- Yapının ahşap, samanla yoğurularak işlenmiş kerpiç ya da tuğla gibi malzemelerle kendine özgü üslupta yapılması.
- Yapının cephesinde pişayvan'ın yapılması, hane sahiplerinin yaşamlarını açık alanda sürdürebileceği nitelikte olması.
- Kapıya işlenen süslemelerin kapıya farklı estetik görünüm katması. (Kapı bir ailede iffetin belgesi olup (Rahman, 2012: 66) genellikle konutun caddeye bakan büyük kapısı (dervaza), avludan odaya geçiş kapısı ve salon kapısı çift kanatlı olur. Kapı kanatları kapatıldığında kapının aşağısında birkaç parmak yükseklikte eşik ile sınırsız kapanır).
- Uygurlarda ev kapısının doğuya (şark) bakmasının nedeni ataların eski inançlarından kaynaklı olup güneşi kutsal bilmesi ve tapmasındandır. Diğer taraftan evin ısı dengesinin sağlanmasındandır (Rahman vd., 2012: 85).
- Diğer bir kaynağa göre Uygurlarda ev kapısının güneye bakmasının esas nedeni; evin kışın aydınlık ve sıcak olmasının sağlanmasını temin için konut kapıları güneye doğru yerleştirilmeye başlanmıştır. İslamiyet'in kabulünden sonra güneş Allah'ın nuru, cemali sıfatıyla kutsal

bilinmiştir. Uygurlar eski geleneklerini İslam'ın bu sıfatlarına göre devam ettire gelmiştir (Habibullah, 1993: 150).

- Odaların kendine has işlevselliğe ve sanatsal özelliğe sahip olması.
- Odalar arasında yüklükler ve gömme dolabın yer alması (her oda için ayrılan minder, yatak vb. süs eşyalarını koymak için kullanılır).
- Oda tavanlarında farklı şekillerde çiçek, kuş motiflerine, “el-yurtung aman bolsa, rengi roying saman bolmas- watan-yurdun aman olsa, rengi ruhun saman olmaz” gibi atasözlerine, vatan ile ilgili yazılmış şiirlere, tuğla ve ahşaptan bezeme sanatına yer verilerek duvarların ihtişamının sağlanması.
- Oda eşliğinden adımınızı içeri attığınızda pişayvan sedirinde serili halılar, el yapımı minderlerin duvar kenarlarına boydan boya serili olması ve ahşap oyması ile süslenmiş dört, altı ve sekiz köşeli sıra halindeki direklerin ihtişamı.
- Pişayvandan sonra geniş avlunun bulunması ve avlunun bahçe duvarı ile ayrılmış olması.
- Üzüm asmaları ile kapatılan pişayvanın avlu ile bitişik loş, gölgeli veya yazın kavurulucğundan korunmuş bir dinlenme yeri şeklinde olması (hane halkı genellikle yazları bu loş ve serin asma altında zaman geçirir, dinlenir).
- Odaların ve pişayvan tavanının ahşap kirişlemeli düz tavan olması.
- Avlu ve pişayvanda özellikle yaz aylarında günlük yaşam faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi.
- Uygurların evleri çadır esaslı dönemden gelmiş olsa da günümüzde toprak-ahşap karışımı yapıların olması (Tursun, 2005: 9).

İslam dininin kabulünden sonra İslam mimari özellikleri, Uygur ev mimari sanatına etkisini göstermiştir. Önceleri sadece camiler, medreseler gibi dinî faaliyetlerin yürütüldüğü yerlerde yaratana ve hakimiyetine sadakatini bildirme amaçlı yapılan bezeme sanatı daha sonra Uygur konutlarına ve yaşam yerlerinin mimarisine kadar genişlemiştir ve Uygur ev mimari sanatı bugünkü hâlini almıştır. Bunun için Uygurlar arasında “Uygurlar kazandığı parayı duvara yapıştırır” diye bir atasözü de vardır (Gazi, 1997: 14).

“Tüm evlerin iç düzeni; kültür ve geleneği, teknoloji ve zenginliği, inanç ve davranışlarını yansıtır” (Roberts, 1996: 68) sözü doğrultusunda, evin şekillenmesindeki etkenlerden biri, onu oluşturan kültürel toplumun kozmogonisi ve dünya görüşüdür. Bu yolla kültürler farklı tarzda algıladıkları evren ve dünyayı mikrokozmos şekilde yeniden inşa ederek kendi tarzlarıyla evreni taklit ederler (Rapoport, 1969: 50-51). Geleneksel Uygur evini oluşturan yapısal üniteler, işlevsel özelliklerinin yanı sıra mekânın kendine özgü kimliğinin oluşmasında etkili olmaktadır. Odalar kışın iklimin soğuk olduğu zamanlar kullanılan yer iken avlu, pişayvan ise iklimin sıcak olduğu yaz aylarında kullanılan yaşama mekânı olarak nitelendirilmektedir. Pişayvan ve avlu kültürü Uygur Türk kültürüne özgün kimlik kazandıran önemli birer yapı unsurlarıdır. Üzüm asma, pişayvan direklerindeki işlemler, ev süsleme sanatında yer alan doğayı yansıtan zengin detaylar ve motifler Uygur kimliğini net bir şekilde sergilemekte olup mekâna estetik güzellik katmaktadır.

İnsanların yerleşik hayata geçmesiyle mekâna giriş ve çıkışı sağlayan kapılar, mimari yapının önemli elemanını oluşturur (Öztürk, 2003: 1). Kısaca Uygur geleneksel ev mimarisi, dış ve iç mimarisindeki motifleri, süsleme detayları ile dikkat çekici şekilde dekore edilmiştir. Uygur evlerinin odalarında ve pişayvanda, yerden 40 cm yükseklikte sedirler bulunmaktadır. Sedirler yukarıda da bahsedildiği gibi yazın yaşam alanı olarak görev yapmaktadır. Bu evlerde kullanılan gösterişli iç-dış perdeler de çok dikkat çekici olup hem dekoratif hem korunma amaçlı kullanılır.

5. Geleneksel Uygur Evlerinde Dış Mekân Tasarımı

Geleneksel Uygur evlerinin dış mimarisini belirleyen en önemli unsur bahçe konumlandırmasıdır. Bahçe, meyve, sebze ve farklı bitki türlerinin yetiştirilmesine uygun özelliklere sahiptir. Türkler doğayı çok sever, kendinin doğadan geldiğine inanır, “yeryüzünü ana, gök yüzünü ata” bilirlerdi (Ömer, 2008:

77). Dağlar, gökler, topraklar, bulutlar, ay-yıldızlar, ormanlar, ağaçlar, gül-çiçekler, kuşlar, hayvanlar vb. doğadaki her şey Uygur Türklerinin kalbinde en güzel, değerli miras gibidir. Bunlar Uygur mimari ve el sanatlarının kaynağıdır. Hatta doğadaki tüm geometrik şekiller, büyüklük-küçüklük, uzaklık-yakınlık, yükseklik-alçaklık, incelik-kalınlık gibi karşılaştırma algısı da Uygur Türk bezeme sanatında kendi ifadesini bulmaktadır. Uygurlar renklerin kullanımı konusunda da doğadan esinlenmiştir. Doğal manzaralara yer vermiştir. Doğaya olan sevgisini iç mekânlara taşımıştır. Yani renk kullanmanın temellerini araştırmış ve doğru sonuca ulaşmıştır. Uygurlar renklerin siyah-beyaz, gri ilişkisi, sıcak-soğuk ilişkisi, zıtlık ilişkisi, renklerin birbirini etkileme ilişkisi, hatta renklerinin birbiriyle birleşme ve birbirini bulma özelliklerini keşfetmiştir.

Türkler eskiden tabiatta bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanmışlardır. Gök-Tanrı bütün Türklerin ana kültü durumundadır (Kafesoğlu, 1997: 290-295). Türklerin inanışlarında gök kutsal olup Orta Asya'dan Anadolu'ya süreklilik göstererek yaşamaya devam etmiştir (Turan, 2011: 9). Özellikle geleneksel ev tipi, geçmişten günümüze kültürel olguların tarihî belgesi olması nedeniyle ayrı bir önem taşır. Bu sebeple günümüzde hızla yayılan ve önüne çıkan her şeyi değiştirerek kendine benzeten ve aynılaştıran popüler kültür karşısında korunması ve belgelenmesi gereken kültürel unsurlardan biridir (Köse, 2007: 9). Uygur evleri için kültürün peyzajdaki yansımaları denilebilir. Uygurların ev bezeme sanatı doğaya olan gerçek sevgisini, doğayla iç içe yaşama isteğini göstermektedir.

Geleneksel Uygur Türk kültüründe avlu önemli bir unsur olup işlevsellik yönünden önemlidir ve evi tamamlar. Uygurlar, avluya bitişik bahçe duvarının üstünden pişayvanın tavan kısmına doğru söğüt ağacının dallarından çardak yaparlar, böylelikle bahçeden avlu duvarı tarafına doğru dikilen üzüm dallarının çardak üzerine tırmanarak avlu içinde gölge oluşturmasını sağlarlar. Avlu ortasına bir büyük ağaç dikilir ya da mevsimlik çiçek parterlerine yer verilir.

Evler genelde ön, iç ve arka bahçe içerisinde yer almaktadır. Ön bahçe konutun ön tarafında yer almakta olup çift kanatlı ahşap ya da demir kapılar (dervaza) ile caddeye veya sokağa bağlanır. Genelde yatırım amaçlı kavak, söğüt, iğde vb. hızlı gelişen ekonomik değeri olan ağaç türlerine yer verilerek küçük ağaçlık alanı oluşturulur. İç bahçe avlu ile bitişik olur ve asmalara, renkli çiçeklere yer verilir ve halkın doğa ile iç içe yaşam şekline hitap eder. Arka bahçe genelde ön bahçe duvarı ile bitişik olup çeşitli meyve türlerine, sebze çeşitlerine yer verilir ve bunların yanı sıra büyük ve küçük baş hayvancılık ile uğraşan aileler de vardır.

Bahçe duvarları sınırları belirleme amaçlı olarak ve hane halkının mahremiyetini sağlamak için insan boyutundan daha yüksek olur ve kerpiç ya da tuğladan yapılır. Uyurlarda dış mekân tasarımı; Uygur mimari yapısı ile bütünleşen ev, konak ve saray bahçelerinden ibarettir.

Sonuç

Mimarlık; geometri, coğrafya, jeoloji, hidroloji, ekoloji, sosyoloji, istatistik, tarih gibi birçok meslek disiplinlerini ilgilendiren bir disiplindir. Bu önemine rağmen geleneksel Uygur ev mimarisi ile ilgili çalışmalar yeterli değildir. Günümüz Uygur ev mimarisi bundan sonraki yeni evlerin şekillenmesinde kaynak niteliği taşıyacaktır. Geçmişten günümüze kadar olan Uygur ev mimarisinin detaylıca araştırılması ve söz konusu konut kültürünün kaybolup gitmemesi konusunda ilgili meslek disiplinlerine büyük bir görev düşmektedir. Bunlardan şunu anlayabiliriz ki Türk kültürünün önemli bir unsuru olan Uygur kültür varlıklarının yeniden hatırlanması gerekir. Aynı zamanda Uygur Türklerinin geleneksel mimarisinin temel özelliklerini ve kökenlerini kavrayabilmek için gereken önemin verilmesi, genel Türk mimarlık tarihi araştırmaları ile paralel olarak ele alınarak çalışılması ve ihmal edilmemesi gerekmektedir. Tarihî süreçte büyük gelişmeler gösterip dünya medeniyet tarihine kök salan Uygur geleneksel evleri, göçebelik dönemine kadar uzanan bir kültüre bağlı olarak yerleşik kültür verileri doğrultusunda şekillenmiştir. Uygur Türkleri tarih boyunca yaşadığı mekânlarını inanç değerlerine göre oluşturmaya çalışmıştır. Bunu kapıların, pencerelerin açıldığı ve baktığı yönden, duvarların yüksekliğine kadar birçok unsurda yansıttığını net olarak görmek mümkündür. Toplumsal değerlerine ve kültürel özelliklerine bağlı olarak oluşturulan Uygur geleneksel evlerinin mekân organizasyonunun şekillenmesinde, halkın geçmişteki sürdürdükleri yaşam tarzları, bu dönemde etkilendikleri kültürler

ve mimari deneyimleri ile yerleştikleri bölgenin coğrafi özellikleri, iklim koşulları, geleneksel yaşam kültürleri ile dinî değerleri etkili olmuştur.

Araştırmalardan anlaşıldığı üzere, çok zengin bir yapıya sahip olan geleneksel Uygur evi, Orta Asya'nın iklimsel ve coğrafi yapısına göre şekillenirken aynı zamanda bölgenin kültürel dinamiklerini de içerisinde barındırarak günümüze taşımıştır. Yapılan değerlendirmeler sonucunda; Uygur Türklerinin yaşadığı coğrafya ile kendi kültür birikiminin kaynaşması sonucunda oluşturduğu geleneksel konut kültürünün korunarak gelecek nesillere aktarılması önem arz etmektedir.

Kısaltmalar

UKT: *Uyguların Kısaca Tarihi* (1990). Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

Kaynakça

Ahmedli, Refail (2014). "Uygur Türklerinin Sosyal Fikir Tarihî". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(2): 609-616.

Akın, Kamile (2017). "Türk Kültüründeki Çadır Geleneğinin Osmanlı Minyatür Sanatına Yansımaları". *International Journal of Interdisciplinary and Intercultural Art*, 2(2): 113-128.

Almas, Turğun (1989). *Uygurların Kısaca Tarihi*. Urumçi: Xinjiang Halk Yayınları.

Almas, Turğun (2010). *Uygurlar*. (çev.: Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.

Çağlar, Mahmut Nedim (2022). "Türklerdeki Vatanın Kutsallığını Halkın Belleğinde Aramak: Halk Türündeki "Yurt İyesi" Ritüelleri". *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 5(1): 1-17.

Çandarlı Şahin, Aslı (2016). "Türk Çadırı Üzerine, Tarihin Peşinde". *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (16): 25-39.

Gazi, Tursun (1997). *Uygur Enenevi Binakarlık Bizek Nekkişleri*. Urumçi: Xinjiang Güzel Sanatlar Foto-Süret Yayınları.

Ging, Ximen ve Ayup, Tursun (1980). *Kadimki Uygurlarının Tarihi Dastanı-Oğuzname*. Beijing: Milletler Neşriyatı.

Gömeç, Saadettin Yağmur (2016). "Uygur Türklerinin Destanları ve Kültürü Hakkında Özet". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (7): 45-54.

Habibullah, Abdurehim (1993). *Uygur Etnograpisi*. Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

Kafesoğlu, İbrahim (1997). *Türk Milli Kültürü*. Ankara: Ötüken Yayınları.

Karpuz, Haşim (1993). *Erzurum Evleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Köse, Abdullah (2007). "Balıkesir Çevresinde Geleneksel Kırsal Avlu Peyzaj ve Değişimi". *Doğu Coğrafya Dergisi*, 12(18): 7-38.

Mehsut, Alimcan (1999). *Uygur Binakarlık Seniti*. Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

Mollaayup, Hacı Abdulhemit ve Mollaayup, Abliz (2004). *Uygur Öy-imaretlerinin Çirtiyoj Örnekleri*. Urumçi: Xinjiang Pen-Tehnika Neşriyatı.

Ögel, Bahattin (1991). *İslamiyetten önce Türk kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ögel, Bahattin (1995). *Türk Mitolojisi 2*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ögel, Bahattin (2003). *Türk Mitolojisi 1*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Öger, Adem (2022). "Uygurlarda Geleneksel Meslekleri Konu Alan Çağatayca Bir Eser: Kitab-ı Garibi". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (104): 453-469.

- Ömer, Bilge A. (2008). *Uygurlar'ın İlkçağ Düşüncesi ve Felsefe Filizi*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- Özan, Uğur ve Güngör, Sena (2019). "Geleneksel Türk Evi ile Geleneksel Japon Evi'nin Yapısal Açından Karşılaştırılması". *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 16.
- Özçelik, İsmail (2019). *Altay Toplulukları Mesken ve Mesken Kültürü-Türk Kültüründe Ev-Bark Kavramlarına Dair Bazı Tespitler*. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB).
- Öztürk, Melahat (2003). *Anadolu Ahşap Kapılarından Seramik Sanatına ve Tekniklerine Göndermeler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Polat, Cavit (2017). *Geleneksel Kahramanmaraş Konutları-Mimari Süsleme Özellikleri*. Kahramanmaraş: Maraş Kültür Yayınları.
- Rahman, Abdükerim (2012). *Kaşgar Binakarlık Medeniyeti*. Kaşgar: Kaşgar Uygur Neşriyatı.
- Rahman, Abdükerim ve Muhammed, Adil (2012). *Kaşgar Uygur Folklor Medeniyeti*. Kaşgar: Kaşgar Uygur Neşriyatı.
- Rapoport, Amos (1969). *House Form and Culture*. Englewood Cliffs. NJ: Prentice-Hall.
- Roberts, Brain (1996). *Landscapes of Settlement, Prehistory to the Present*. London and New York.
- Sintash, Bahram (2005). "Uygur Binakarlığı ve Çin Binakarlığındaki Pişayvan Kurulumu Hakkında Deslepkî İzleniş". *Xinjiang Güzel-Sanat Üniversitesi Dergisi*, 12(2): 1-10.
- Turan, Fatma Ahsen (2011). "Orta Asya'dan Anadolu'ya Mitik Yolculukta Tabiat Olayları". *Milli Folklor*, 23(90): 49-59.
- Tursun, İlşat (2005). *Uygur Ev Bezeme Sanatı*. Kaşgar: Kaşgar Uygur Neşriyatı.
- Tursun, Nebican (2013). "Kaşgarlı Mahmud'un Günümüz Uygur Milliyetçiliğine Katkısı". *Uluslararası Uygur Araştırmalar Dergisi*, 1(1): 121-134.
- Uyguların Kısaca Tarihi* (1990). Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

İnternet Kaynakları:

- URL-1: <https://www.facebook.com/search/top/?q=UYGUR%20EVLER%C4%B0> (Erişim: 01.06.2022).
- URL-2: <https://www.bbc.com/turkce/vert-tra-39282364> (Erişim: 10.05.2023).

YUSUF KADİR HAN VE HOTEN'İN FETHİ*

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Abdulbasit HEBİBOĞLU**

Muhammed İbrahim YILDIRIM***

Geliş Tarihi: 05.04.2024

Kabul Tarihi: 28.05.2024

Öz

Yusuf Kadir Han, 840 yılında kurulan ve 1212 yılında yıkılan, İslâmiyet'i ilk kabul eden ve İslâm tarihinde büyük izler bırakan Karahanlı'nın ünlü hükümdarlarından biridir. Yusuf Kadir Han, 1024 yılında Karahanlı'nın büyük Kağanı olarak iktidara gelmiştir. O Karahanlı'nın büyük Kağanı olmadan önce de Karahanlı devletinin genişlemesi ve daha da güçlenmesi için özellikle Hoten başta olmak üzere Budizm merkezlerinin fethedilmesi için büyük mücadeleler vermiş biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hoten'in tam olarak fethedilişi onun döneminde gerçekleşmiştir. Karahanlı hükümdarlarından Sultan Satuk Buğra Han başta olmak üzere birçok Karahanlı hükümdarı Hoten'i fethetmek için uğraşarak ve çaba serg ederek bazı kazanımlar elde etmiş olsa bile onların devrinde tam olarak fethedilememiştir. Ancak Hoten'in bir bütün olarak fethi ve İslâmlaşması Yusuf Kadir Han döneminde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Yusuf Kadir Han, Hoten'in fethedilmesinde çok önemlidir. Hoten'in Yusuf Kadir Han tarafından bir bütün olarak fethedilişi, Uygurların bin yıldan fazladır benimsemiş olan Budizm kültür dairesinden çıkıp İslâmiyet'e girmesini sağlamıştır. Özellikle bu dönem, Hoten Uygurları için bir dönüm noktası olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yusuf Kadir Han, Hoten, Karahanlılar, Budizm, Hoten'in Fethedilişi.

YUSUF KADİR KHAN AND THE CONQUEST OF HOTEN

Abstract

Yusuf Kadir Khan is one of the famous rulers of the Karakhanid State, which was founded in 840 and collapsed in 1212, was the first to accept Islam and left great traces in Islamic history. Yusuf Kadir Khan came to power as the Great Khan of the Karakhanid in 1024. Before he became the great Khan of the Karakhanid, he appears as someone who fought hard to conquer the centers of Buddhism, especially Hoten, in order to expand and strengthen the Karakhanid state. The complete conquest of Hoten took place during his reign. Even though many Karakhanid rulers, especially Sultan Satuk Buğra Khan, made some efforts to conquer Hoten, it could not be completely conquered during their period. However, the conquest and Islamization of Hoten as a whole took place during the reign of Yusuf Kadir Khan. Therefore, Yusuf Kadir Khan is very important in the conquest of Hoten. The conquest of Hoten as a whole by Yusuf Kadir Khan enabled the Uyghurs to leave the cultural circle of Buddhism, which they had adopted for more than a thousand years, and enter Islam. This period in particular was a turning point for the Hoten Uyghurs.

Keywords: Yusuf Kadir Khan, Hoten, Karakhanids, Buddhism, Conquest of Hoten.

* Bu makale Dr. Öğr. Üyesi M. İbrahim YILDIRIM danışmanlığında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Öğrencisi Abdulbasit HEBİBOĞLU tarafından 2024 yılında tamamlanmak üzere olan "Karakhanlılar Döneminde Hoten (840-1218)" başlıklı tezden üretilmiştir.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: ahebiboglu@gmail.com
Orcid: 0009-0003-8280-1089

*** Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: m.ibrahimyildirim@erciyes.edu.tr
Orcid: 0000-0002-8324-6991.

Giriş

Bilindiği gibi, Karahanlılar İslâm tarihinin en güçlü ve uzun süre hakimiyette kalan Türk hakanlığından İslâmı ilk kabul eden, İslâmın yayılmasında ve birçok bölgenin İslâmlaşmasında çok önemli rol oynayan bir hanedanlıktır. Karahanlılar fethettiği ve İslâmlaştırdığı birçok bölge mevcuttur. Karahanlılar tarafından özellikle Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han tarafında fethedilen alanlardan biri de Hoten'dir. Hoten'in bir şehir olarak kurulması, 5-6 bin yıllar öncesine kadar uzanan bir süreci içine alır (AZH, 1995: 1). M.Ö. II. yüzyılına gelindiğinde bu bölgenin yönetim başında "Udun Hanedanlığı" karşımıza çıkmaktadır. M.Ö. 232 yılında kurulduğu tahmin edilen Udun Hanedanlığı ilk kurulduğunda, burada yaşayan ahali bölgede bulunan Yorunkaş ve Karakaş nehirleri arasında yaşamışlardır. Söz konusu Udun Hanedanlığı bu halkları bir araya toplayarak onları yönetmeye başlamıştır (Hudüdü'l-Âlem, 2018: 39). Karahanlılar bölgeye geldiğinde, Hoten'de yönetimin başında Udun Hanedanlığı'nın devamı olarak nitelendirilmiş Ulu Ağılık Udun (Hoten) Hanedanlığı bulunmaktaydı. Bu hanedanlık 912 yılında Visa Sambava tarafından kurulmuştur. Söz konusu Ulu Ağılık Udun (Hoten) Hanedanlığı, bu bölgede 1000 yıldan fazla varlığını sürdürmüş olan Udun Hanedanlığının sadece adı değiştirilerek devam eden şeklidir (Hebiboglu, 2023: 62). Karahanlılar bölgeye gelmeden ve Ulu Ağılık Udun (Hoten) Hanedanlığı kurulmadan önce Hotenliler, 866 yılında Tibetlileri bölgeden tam olarak temizlemeyi başarmıştır. Ondan sonra Hoten, gün geçtikçe güçlenerek toprakları bir kat daha genişlemiştir. Hoten, doğuda Çerçen'den başlayarak kuzeybatısında Yarkent'e kadar uzanmıştır. Batı sınırı ise Pamir dağlarından geçerek Hindikuş dağı ve Amu nehrinin başlama noktasına kadar uzanmaktadır. 912 yılında Ulu Ağılık Udun (Hoten) Hanedanlığı kurulduktan sonra ilk han Visa Sambava, bölgenin sınırlarını daha da sağlamlaştırarak Hoten devletini her açıdan çok geliştirmiştir (AZH, 1995: 25). Dolayısıyla Visa Sambava, Hoten'in Ortaçağ tarihinin özellikle Karahanlı döneminin araştırılmasında çok önem taşımaktadır.

Hoten'in fethedilişi ve İslâmlaşması Karahanlılar ve bölge açısından çok önem taşımaktadır. Karahanlılar ile aynı zamandaki Ulu Ağılık Udun (Hoten) Hanedanlığı arasında uzun zamanlar süren bir mücadele söz konusudur. Bu mücadele İslâmı ilk kabul eden Karahanlı hükümdarı Satuk Buğrahan ile başlamış ve meşhur Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han ile sona ermiştir. İki taraf arasında bu mücadelenin bu kadar uzun sürmesi, Hoten ahalisinin bin yıldan fazla genel olarak Buda dinine sıkı bağlanmış olması ve kendi kültürlerini de Budizm kültürü ile aynı duruma getirmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Karahanlılar'a karşı direnmesinde de çok sert tutum sergilemiştir. Karahanlılar da bunlara karşı sert davranmaya mecbur kalmıştır. Böylelikle İslâmiyetin bazen kendi isteğiyle bazen silah zoruyla yayılmasını sağlamıştır (Yıldırım, 2018: 91). 926'de 26 yaşında olan Satuk Buğra Han, önce amcası Oğulcak Kadir Han'ı Kaşgar'da tahtından indirerek Karahanlı tahtına oturmuş ve Kaşgar'a sınırdas memleketleri İslâmlaştırma politikasını uygulamak için mücadelesini başlatmıştır. Bunun içinde uzun zamandan beri Buda dinini benimsemiş olan Uluğ Ağılık Udun (Hoten) Devleti ile mücadele etmiştir. Buğra Han Hoten'e de sefer düzenlemiştir. Sonuç olarak Satuk Buğra Han Uluğ Ağılık Udun devleti tarafından yenilmiştir. Aynı zamanda Karahanlıları yenilgiye uğratan Udun devletinin başında Uluğ Ağılık Udun devletinin meşhur kurucusu Visa Sambava bulunmaktaydı (HKT, 2005: 126).

Yusuf Kadir Han ve Hoten'in fethinin araştırılması Yusuf Kadir Han'ın Karahanlı içerisinde en tanınmış biri olması, İbnü'l-Esir Utbî gibi meşhur tarihçilerin Yusuf Kadir Han'ı "Hoten fatihi, Hoten hükümdarı" olarak kaydetmesi ve Hoten'in İslâmlaşması, bin yıldan fazla Hotenliler tarafından benimsenmiş olan bir düzenden çıkıp yeni her açıdan tamamen kendilerine ters olan İslâm düzenine girme açısından çok önemlidir. Hoten'in Yusuf Kadir Han tarafından kalıcı olarak fethedilmesi sonucunda bölgenin dini, siyasi, kültürel ve ticari alanlarda çok geliştiği görülmektedir. Karahanlıların İslâmın yayılması için verdiği

mücadeleleri ile tarihe geçen Yusuf Kadir Han, Hoten seferiyle Türkistan topraklarında İslâmın silah zoruyla yayılmasını sağlamıştır. Bu seferde, İslâmiyet Hoten'de kalıcı olarak varlığını sürdürmüştür (Barthold, 2021: 100). Özetlemek gerekirse, 744 yılında Uygur devlet sınırlarına dahil olan Hoten, bundan sonra tamamen Uygur Türkleri ile dolmuştur. 840 yılında Büyük Uygur Kağanlığının Çin ile ittifak yapan Kırgızlar tarafından yıkılmasıyla Beşbalık, Turfan, Kuça ve Aksu tarafına gelen büyük bir Uygur grubunun yanında bir başka kitle de Yedi-Su, Kaşgar, Yarkent ve Hoten tarafına yerleşmiştir. Bu bölgede sanat, edebiyat ve ticaret alanlarında kendilerini geliştiren Uygur Türkleri, X. yüzyılın sonlarına doğru, bu alana hakîm olan Karahanlı Devleti'ne bağlanmıştır. İslâm, bu devlet sayesinde Hoten'e ulaşmıştır. İslâmiyeti Hoten'e götüren hükümdar, Karahanlılar'dan Yusuf Kadir Han'dır (Taşağıl, 2007: 4).

1. Yusuf Kadir Han

Yusuf Kadir Han, hayatı boyunca çeşitli unvanlara sahip olmuş ve çeşitli adlarla anılmıştır. Adı bütün olarak Şerfü'd-Devle Yusuf b. Ali Kadir Han'dır. Yusuf Kadir Han b. Harun Buğra Han b. İlig Süleyman b. Satuk Buğra Han olarak sıralanabilmektedir (Mercânî, 2020: 75). İbnü'l-Esir, Yusuf Kadir Han'ı Hoten fatihi olarak ve orada İslâmiyetin yerleşmesini onun eseri olarak nitelemiştir. Utbî, Yusuf Kadir Han'ı Hoten hükümdarı olarak ifade etmiştir (Barthold, 1990: 300). Yusuf Kadir Han'a Abbâsî halifesi el-Kâdirbillah tarafından üç unvan verildiği anlaşılmaktadır. Bu üç unvan ise, Zâhirü'd-Devle, Mü'in Halifetullah ve Melikü's-Şark ve's-Sîn olarak karşımıza çıkmaktadır (el-Muheyimî & Aksu, 2010: 305). Yusuf Kadir Han, Karahanlılar adına Gazneli Sultanı Mahmud ile kendileri aralarında hediyeler vererek tarihteki meşhur Karahanlı- Gazneli görüşmesini gerçekleştirmiştir (Gerdîzî, 2006: 265-267). Yusuf Kadir Han, 7 Aralık 1023'ten 5 Ocak 1033'te vefat edene kadar Karahanlıların büyük hakani olarak kalmıştır. Tümen nehri sahilinde yer alan Hakaniye mezarlığına defnedilmiştir (Hua, 2003: 489). Yusuf Kadir Han, adil, iyi karakterli, hayatı boyunca çok cihat eden ve çok fetihler yapan biridir. Onun en büyük fetihlerinden biri olarak Hoten fethi karşımıza çıkmaktadır. Hoten, Türkistan ve Çin arasındaki pek çok alim ve salih insanlar bulunan bir bölgedir. Yusuf Kadir Han, 1032 yılında vefat etmiştir (Nüveyrî, 2002: 53-54). Bundan sonra Hoten'i Doğu Karahanlı adına Yusuf Kadir Han'ın oğulları yönetmeye devam etmiştir (Genç, 2002: 16).

2. Karahanlıların Hoten Seferleri

Karahanlılar İslâmiyet'i kabul ettikten sonra İslâm, Karahanlılar'da hızlı bir şekilde gelişmeye başlamıştır. Kaşgar ve Balasagun gibi bölgeler Karahanlıların devlet merkezi haline geldikten sonra, bu şehirlerdeki Müslüman olmayan çok sayıda Budist rahipleri Udun (Hoten) devletine kaçarak sığınmaya mecbur kalmıştır. Böylelikle Buda dini kendi devlet dini olan Hoten Budist Hakimiyetin Karahanlılar'a karşı sert tutumuna maruz kalmıştır. Bu atmosfer gün geçtikçe büyüyerek iki taraf arasında derin bir savaşın patlamasına neden olmuştur. Bu arada Kaşgar'daki Budistlerin ayaklanması ve Karahanlılar tarafından sert bir şekilde bastırılması olayı, iki taraf arasındaki anlaşmazlığa daha bir alev katarak, iki taraf arasındaki uzun zaman süren savaşa sebep olmuştur (Zhin-xin, 2001: 23). Ancak Satuk Buğra Han'ın Müslüman olması ve Karahanlı tahtında oturması neticesinde, daha önce araları açılmış Karahanlı-Sâmânî münasebetlerinde tekrar dostluk sağlanmıştır (Velidi Togan, 2020: 84). Satuk Buğra Han Hoten'i 921 yılında itaat ettirdiği ve Hoten'i Karahanlılar'a bağlı bir bölge haline gediği görülmektedir (Okudan, 2019: 44). Hoten, Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'a yaklaşık 935 yılına kadar bağlılığını sürdürmüştür. Bu süreç içerisinde Hoten'de yaşayan ahalinin bir kısmı İslâmiyeti kabul etse de diğer çoğu Budist olarak kalmayı devam etmiştir (Almas, 2010: 333). Bu tarihten sonra Hotenliler tekrar isyan ederek kendi bağımsızlığına dönmüştür. Satuk Buğra Han 940-942 yılları arasında Hoten'e seferler yapmış olsa da Hotenliler tarafından mağlup olduğu görülmektedir. Bundan sonra Satuk Buğra Han, Hoten'e sefer yapmayı bırakarak Batıya

yönelmiş olup orada bazı topraklar elde etmiştir (Hebiboglu, 2023: 67). Özetle Satuk Buğra Han devrinde Hoten'e İslâm ve fethi yolunu açmış olsa da bu konuda Satuk Buğra Han pek kazanç elde edememiştir.

Buğra Han, İslâmiyete girdiği henüz 25 yaşında iken, İslâmı kabul ettiğini açık bir şekilde ilan ederek Müslümanlardan oluşturulan, kendisine sıkı bağlanan büyük bir İslâm ordusu teşkil etmeyi başarmıştır. Ardından kendisine karşı tüm güçlerine karşı yaptığı savaşlardan sonra İslâmiyetin her tarafta yayılmasını sağlamıştır (Erim, 2022: 45). Satuk Buğra Han, Karahanlı devletinin topraklarını daha da genişletmek için diğer gayrimüslim şehirlere seferler düzenlemeye başlamıştır (Gönel Sönmez, 2021: 970). Satuk Buğra Han, gayrimüslim bölgelerine uygulamak için hazırladığı İslâmlaştırma politikasını uygulamak için topladığı İslâm askerleriyle önemli Budizm merkezlerinden biri olan Hoten üzerine tekrar hareket ederek, aynı zamandaki Hoten hükümdarı Visa Sambava ile uzun süren ve çetin mücadeleye girmiştir. Bu savaşta Satuk Buğra Han kazanarak bir sürelik Hoten'i kendine itaat ettirmeyi başarmıştır. Bu olayda Hoten'de çok sayıda insanın İslâmiyet'i kabul ettiği görülmektedir. Henüz Müslüman olmayanlar Budist olarak kalmayı devam etmiştir (Muhammed, 2008: 78). Buğra Han 956 yılında vefat edince oğulları Musa Buğra Han, daha sonra Baytaş Arslan Han gibi Karahanlı hükümdarları hayatı boyunca gayrimüslim Uygurlarla mücadelesini devam etmiştir (Gönel Sönmez, 2021: 970). Böylelikle Satuk Buğra Han, tüm Türkistan topraklarını hakimiyeti altına almıştır. Buğra Han'a ait topraklar, doğuda ise Çin sınırlarına kadar ulaşmıştır (Hua, 2003: 379).

Satuk Buğra Han'ın asıl amacı, dağılmış olan tüm Türk boylarını bir araya getirerek Hoten gibi diğer gayrimüslim ülkeler ile mücadele etmektir. Batıda ise Sâ mânilerle aralarını iyi tutmaya çalışarak, onların askeri yardımını temin etmektir (Huncan, 2011: 106). Satuk Buğra Han, tam olarak amacına ulaşmadan vefat edince bu haberi duyan Budist Hoten hakimiyeti isyan başlattılar. Satuk Buğra Han'ın yerine tahta geçen Baytaş Musa Buğra Han, öncelikle Hoten'e sefer düzenleyerek onları tekrar hakimiyet altına almıştır (Buğra, 2021: 169). Bu arada Hotenliler Karahanlılar'a karşı iyice tedirgin olmaya başlamıştır. Onlar ayaklanarak Karahanlılar'a direnmeye devam etmiştir. Aynı zamandaki Hoten hükümdarı Karahanlılar'a yürümeye karar vererek 958 yılında Kaşgar'a hareket ettiği görülmektedir. Bu Udun (Hoten) hakimiyetinin savunma durumundan çıkıp ilk defa Karahanlılar'a karşı hücum etmeye başlamasıdır (Nurhacı & Guo-guang, 1995: 42). Hotenliler, Kaşgar'a gelerek şehri işgal etmeyi başarmıştır. Hotenliler ile Karahanlılar arasında gerçekleşen bu savaş çok kayıplara neden olan derin bir savaş olmuştur (Abudukelimi, 2006: 67). Bu arada Hoten Budistleri sürekli Çin'in yardımıyla hareket etmekteydi. Dolayısıyla bu başarısını Çin'e haber vermek için, aynı zamandaki Çin hükümdarına bir mektup göndermiştir. O mektupta iki taraf arasındaki derin savaşın detayları açık bir şekilde anlatılmıştır. Mektubunda, "Temmuz 958 yılında Kaşgar'a savaş açtık. Bu savaş için Kaşgar yakınlarına geldiğimizde Kaşgar'da bulunan hala İslâmiyet'i kabul etmeyen bir bölük kimseler bize katılarak, Kaşgar'ı kolay bir şekilde almamızı sağlamıştır. Onların yardımıyla bu savaşta biz kazandık. Hayvan ve altın-gümüş gibi çok sayıda ganimet elde ettik" (Turan, 2003: 49-50) gibi beyanlarıyla savaşın seyrinden genel olarak bilgi vermiştir.

Baytaş döneminde de İslâmiyetin gelişmesi aynı şekilde devam etmiş olup, 960 yılında Yedisu ve Tarım Irmağı gibi bölgeleri içine alan Horasan bölgesinde yaşamakta olan Türk boylarından 200 bin çadırılı kişi İslâmiyeti kabul ederek, Karahanlılar'ın gücünü daha da artırmıştır (İbnü'l Esîr, 1991: 451). Müslümanların gücünün artmasıyla aynı zamanda Karahanlı hükümdarı Baytaş Musa Buğra Han, 975-976 yıllarında büyük bir ordu hazırlayarak Hoten üzerine savaş açmıştır. Musa Buğra Han, iki taraf arasında cereyan eden ve uzun süren savaş sonucunda önce Musa Buğra Han Hoten Budistler tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Bu yenilgide Hüseyin Buğra Han, (979-980) Hoten Budistleri tarafından şehit edilmiştir (Hacı, 1988: 16). Uygurca kaynaklarda belirtildiğine göre 998 yılında Hüseyin

Buğra Han (Arslan Han,) Hoten'den Büyük Kara Tudi ve Nuh Tala Tudi adlı iki kişinin kumandasında sayısı 30 bin kişilik bir ordu ile Kaşgar'a hareket ederek Kaşgar'ı işgal etmiştir. Bu işgal sũresi uzun sũrdũđũ için Kaşgar'da açlık, kıtlık ve salgın hastalıklar çığ gibi bũyũmũřtũr. Arslan Han, bunun ũzerine bũtũn gũcũnũ toplayarak Hotenliler'e karşı Kaşgar'dan dışarı çıkmıştır. Bũylelikle Hotenlileri geri çekilmeye mecbur etmiştir. Hotenliler Yenisar'a kadar çekilmiş ve Yenisar'a ait Udakala adlı bir alanda iki taraf arasında kanlı bir savaş daha yaşanmıştır. Bu savaşta Karahanlı ordusu yenilgiye uğramış ve Arslan Han bu savaşta Şehit dũřmũřtũr. Arslan Han, Yupurga ile Yenisar arasındaki Seskum diğer yerli kayıtlarda "Kumĩ Őehidãn, Kara geçit, Kara diken" birkaç isimle anılan bir mekãnda Şehit edildiği bilinmektedir (Zhin-xin, 2001: 29). Daha sonra Musa Buğra Han, kendisini ve askerlerini toparlayarak tekrar Hoten'e savaş açmıştır. Bu defa Musa Buğra Han Hotenliler'i mağlup ederek Hoten'i kendisine bağlamayı başarmıştır (Kitapçı, 2004: 185). Bũyle durumlarda HOTE, Karahanlı hãkimiyeti altına alınmış olsa da kalıcı olamamıştır. Yinede Hotenliler çok geçmeden Karahanlılar'a karşı ayaklanarak birkaç defa bağımsızlığını kazanmıştır. Karahanlılar ile Hotenliler arasındaki bu gibi durum, Hoten'in Yusuf Kadir Han tarafından tam olarak fethedilmesine kadar birkaç defa devam ettiği gũrũlmektedir.

Daha sonra Karahanlı hũkũmdarı Ahmed Togan Han (998-1018) Hoten gibi Budist bũlgelere olan mũcadeleye devam etmiştir. Togan Han'da Hoten gibi bũlgelerdeki Budist Uygurlara karşı odaklanmak için Gazneliler ile anlaşarak, Çin, Tibet ve Kou devletleri tarafından devamlı bir Şekilde desteklenen Udun (Hoten) Uluğ Ağılık devleti ile yaklaşık 10 sene mũcadele etmiştir (Haci, 1988: 18). Tarihi sũrece bakıldığında Hoten'e hũkũmdar olanlar, Yusuf Kadir Han tarafından tam olarak fethedilişine kadar hep Çin'den yardım istemiştir. Daha nce Gktũrk devleti 600 yılında Udun Hanedanlığını mağlup ederek Hoten'e tekrar sahip olduğunda, aynı zamandaki Hoten hũkũmdarı 602 yılında Kuça'da bulunan Tang sũlalesi askerlerinden yardım istemiştir. Ancak onların yardımı ile Gktũrkleri Hoten'den çıkarmayı başarmıştır. 665 yılında Tibetliler Hoten'i istila ettiğinde de aynı Şekilde Tang sũlalesinden yardım istemiştir. Aynı zamandaki Tang sũlalesi meşhur kumandanlarından Sao Chixu ve Sui Chibian, Hoten'e askerleriyle gelmiş ve Tibetlileri Hoten'den çıkarmıştır. Bu gibi rneklerle Hoten tarihinde hep rastlanılmaktadır (HKT, 2005: 38).

912 yılında Hoten'de kurulmuş olan Ulu Ağılık Udun Hakimiyeti, ilk kurulduğu zamanlarda Tibetlilerinden ũlkelerini korumak için nlem almaya çok nem vermiş ve bunu başarmıştır. Ancak Karahanlıların bũlgeye seferler yapması bũlge açısından sũrpriz olmuştur. Uluğ Ağılık hakimiyeti bundan sonra Karahanlı devletinin tehlikeli bir dũřmanı olarak gũrũlũp çok dikkat etmeye başlamıştır. Aynı Şekilde kendisi gibi dindaş olan Çin, Kuça ve Turfan'da kurulan Kou Uygur devleti gibi hãkimiyetlerden yardım isteyerek Karahanlılar'a karşı direnmeye devam etmiştir (HKT, 2005: 46).

Daha nce Arslan Han, Togan Han daha sonra Yusuf Kadir Han, Gazneli meşhur Yemĩnnũ'd-Devle Sultan Mahmud ve diğer Gazneli Sultanlarıyla dostluk içinde geçinmeye çalışmıştır (Mercãnĩ, 2020: 75). Bu arada Togan Han hastalanmıştır. Togan Han'ın rahatsızlığından yararlanarak, Hoten ve Kuça gibi hala Mũslũman olmayan Uygurlar, Çin gibi bũyũk devletlerden yardım alarak aynı zamandaki Karahanlı devletinin merkezi olan Kaşgar'ı ele geçirerek Balasaguna kadar yaklaşmıştır. Bu durumun daha da bũyũmesinden kayđı duyan Togan Han, hastalığı giderek ağırlaşmasına rağmen bu korkunç tehlikeni ortadan kaldırmak, toprakları sũrekli genişleyip gũçlenen bir devletin yıkılmaması için civar bũlgelerindeki Mũslũmanlara çağrıda bulunmuştur. Bunun etkisinde Togan Han'ın yanına 120.000 Mũslũman toplanmıştır (İbnũ'l Esĩr, 1987: 116).

Ahmed Togan Han, kuzeni Harun Han'ın oğlu Yusuf Kadir Han'dan da yardım istemiştir. Kadir Han aynı zamanda Togan Han adına Semerkant Őehrinin yneticisiydi (Barthold, 1990: 300). ũnkũ kendisi Semerkant seferine çıkarak Semerkant'ı ele geçirmiş ve

Semerkant'ın başına geçmiştir. Hoten gibi Budist şehirlerin ayaklanması tam Kadir Han Semerkant'a iken gelişmiştir (Gönel Sönmez, 2021: 971). Bu arada Hoten'de çok sayıda Müslüman bulunmaktaydı. Daha önce de Hoten'e girmiş olan Karahanlı askerleri de bulunmaktaydı. Ayaklanmalarda Hoten Budistleri, bölgede bulunan Müslüman ve Karahanlı askerlerini feci bir şekilde öldürdükleri gibi yeni inşa edilmeye başlamış olan cami ve tekkeleri de yıkmıştır (Kitapçı, 2004: 200). Ahmed Togan Han büyük Kağan olduğu için Kadir Han Togan Han'a itaat etmiş ve 40.000 gönüllü asker toplamayı başarmıştır (Zhin-xin, 2001: 30). Kadir Han toplamayı başardığı ordusunu meşhur Dört İmam'ı kendisine meylederek onlar aracılığıyla 999-1000 yıllarında Medâin gibi İslâm şehirlerinden toplamıştır (Zixiyaou, 2003: 368-371). Bu imamların adları "İmam Nasrettin, İmam Muhiddin, İmam Zahiruddin, İmam Kivamuddin'dir. Bunlar Medain şehrinde yaşamaktaydı. İmamlar ile İslâm askerleri beraber yaşamakta olup, bunlar İslâmın zayıflamaya başladığını görünce İslâmiyeti daha güçlendirmeye karar vererek Yusuf Kadir Han'ın çağrısına katılmak isteyerek 40.000 asker ile Kaşgar'a gelmişlerdir (Abdullah, 2011: 156). Bundan sonra Yusuf Kadir Han'ın Hoten Budistleriyle uzun süren mücadelesi başlamıştır.

Doğu Türkistan bölgelerinde İslâmiyet'in gelişmesi daha sonraki dönemlerinde özellikle Yusuf Kadir Han devrinde daha da artmış ve köklü bir şekilde yerleşmiştir. Yusuf Kadir Han'ın ünlü mücadelelerinden "Hoten Seferi" sonucunda Hoten tam bir İslâm bölgesi durumuna gelmiştir (Gönel Sönmez, 2021: 970). Hep kaydedildiği gibi Hoten, Yusuf Kadir Han tarafından 1005-1006 yıllarında fethedilip Karahanlı topraklarına katılmıştır (Yasin, 2016: 87). Dolayısıyla Hoten'in Karahanlı topraklarına katılması ve bu bölgenin İslâmlaşması Yusuf Kadir Han'ın eseri olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür (Barthold, 1990: 300). Bilindiği gibi iki taraf arasındaki savaşlar, çok derin ve kanlı bir şekilde devam etmiştir. Hoten Budistleri Kaşgar'dan kısa bir süre işgal etmiştir. Çok geçmeden Karahanlılar onları Kaşgar'dan dışarı atmayı başarmıştır. Ancak bu savaş çok kanlı şekilde geçmiştir. Karahanlı askerleri Hoten Budistleri arkasından takip ederek Yenihisar'da iki taraf arasında Kaşgar'da olan savaştan daha çok kayıplara neden olan bir savaş daha gerçekleşmiştir. Bu savaşta Karahanlı prenslerinden ikisi ve imamlardan bazıları şehit olmuştur. Hoten Budistleri Karahanlı askerleri namazdayken saldırarak çok sayıda Müslümanın ölmesine neden olmuş ve savaşın zafer seyri Karahanlılar'a yönelirken, birdenbire Hoten Budistlerin yararına değişerek Karahanlılar Kaşgar'a geri çekilmek zorunda kalmıştır (Hacı, 1988: 87-93). Ancak iki taraf arasında cereyan eden savaşlar çok kanlı ve derin geçmiş olup, iki tarafın da çok sayıda kayıp verdiği anlaşılmaktadır.

Hotenliler ile Karahanlılar arasında kanlı savaşları anlatan diğer bir bilgi ise, Hoten'in "Şehidane Hoten" olarak adlandırılmasıdır. Hoten'e ait olan Guma, Piyalma ve Çira gibi bölgelerde Karahanlı ile Hoten Budistleri arasında derin çatışmalar yaşandığından, bu yerde çok sayıda Müslüman da şehit düşmüştür. Bu alanlarda şehitlere ait mezarlıklar bulunmaktadır. Dolayısıyla Hoten, "Şehidane Hoten" olarak da adlandırılmıştır (Süleyman, 2006: 270). Yusuf Kadir Han, 1006-1008 yıllarında yaptığı tekrar savaşlar sonucunda fethettiği Hoten ile 1025 yılına gelindiğinde yine savaşmak zorunda kalmıştır. Çünkü Hotenliler, Yusuf Kadir Han'ın Hoten'de olmadığı bir zamanı fırsat bilerek Karahanlılar'a karşı ayaklanmıştır. Yusuf Kadir Han bu defa Hotenli Budistleri bastırmak için Batı Türkistan ve Kaşgar gibi bölgelerinden tekrar asker toplayarak bir ordu hazırlamış, Mayıs veya Temmuz 1025'te Hoten'e göndermiştir. Bu savaşta Hoten Budistlerini Hoten'deki Müslümanların yardımı ile Hoten'den dışarı çıkarmayı başarmıştır. Ancak iki taraf arasındaki çatışma Hoten Budistlerin Hoten yakınlarındaki Kunlun dağ içine kaçmasıyla bu defa kanlı savaş dağ içerisinde devam etmeye başlamıştır (Buğra, 2021: 182). İki taraf arasındaki bu derin savaşta Hoten Budistlerin başında Çokti Reşit ve Nokti Reşit adlarında iki kumandan bulunmaktadır. Kadir Han gönderen Karahanlı ordusu bunları takip ederek Kunlun dağ içine girince çok kayıplar vermeye başladı. Çünkü Karahanlı ordusunun bu dağ hakkında pek bilgisi olmadığından, Hotenliler dağ içinde pusu kurarak Karahanlıların çok

sayıda kayıp vermesine neden olmuştur. Verdiği kayıplar içerisinde Bağdat'tan toplanmış askerlerin başında olan İmam Celaleddin, Harezm'den gelen askerlerin başında olan İmam Kasım gibi imamlar da vardır. Sonuçta Yusuf Kadir Han'ın gönderdiği askerler çekilmek zorunda kalmış ve Hoten tekrar Budistlerin hakimiyeti altına girmiştir (Zixiyaou, 2003: 368-371).

Savaşta şehit olanlar içinde Hotenli meşhur imamlardan İmam Zebihullah vardır. Bu imamların şehit olduğunu Yusuf Kadir Han haber alınca çok üzölmüştür. Dolayısıyla kendisi Batı Türkistan tarafından derhal Kaşgar'a dönerek büyük bir ordu hazırlamış ve Hoten'e yürümüştür. Kendisi bizzat ordunun başına geçerek Hoten'i tekrar kendisine bağlamıştır (Kitapçı, 2004: 201). Bu defa Hoten kesin olarak fethedilmiştir ve bundan sonra bir İslâm beldesine dönmüştür (Buğra, 2021: 182). Yusuf Kadir Han, kesin olarak Hoten'i ele geçirdikten sonra, Hoten'de bir daha isyan yaşanmaması için Hoten'de kendisi bir müddet kalmıştır. Kadir Han, bu zaman içerisinde bölgede İslâmı geliştirmek için bazı uygulamalar yapmıştır. Ardından Kadir Han Hoten'den gitmeden önce Hoten'e naip olarak bir Vali, diğer Hoten'e ait küçük bölgelere birer memur atamıştır (Nurhacı, 1984: 82). Hoten, bundan sonra tam olarak bir İslâmlaşma sürecine girmiş ve bu Uygur yurdu yavaş yavaş bir İslâm şehrine dönüşmeye başlamıştır (Kitapçı, 2004: 202). Böylelikle Yusuf Kadir Han, atalarının intikamını almak ve Hoten'i tamamen bir İslâm beldesine dönüştürmek için Hoten Budistleri ile toplam 24 sene savaşmıştır (İbnü'l Esîr, 1987: 116). Allah'ın yardımı ile Yusuf Kadir Han, atalarının intikamını almış ve Hoten ahalisi İslâmı kabul ederek tam anlamıyla Yusuf Kadir Han'a biat etmiştir (Hacı, 1988: 133). Yusuf Kadir Han'ın yönetiminde olan Doğu Karahanlı'ya ait topraklar, Hoten, Yarkent, Kaşgar, Doğu Fergana, Şaş, İsficap, Talas ve Balasagun gibi bölgeler yer almaktadır. Merkezi ise genellikle Kaşgar ve Balasagun olmuştur (Genç, 2002: 17).

Yusuf Kadir Han ölünce çocuklarının babasına ait olan ölkeleri aralarında bölüştüğü görölmektedir. Kaşgar, Balasagun ve Hoten gibi bölgeleri Ebu Şucâ Arslan Han, "Şerfü'd-devle" unvanını kullanarak yönetmiştir. Diğer oğlu Buğra Han, Tiraz, İsficap gibi batı Türkistan bölgelerini yönetti. Sonra Buğra Han, kardeşi Ebu Şucâ Arslan Han'a ait olan Hoten gibi bölgeleri kendi topraklarına katmak için Arslan Han'a yürümüştür. Bu kardeşler arası kavgada Buğra Han, Arslan Han'ı tutuklamayı başardı ve onu ölene kadar hapsedti. Böylelikle kardeşinin elinde bulunan Kaşgar, Balasagun ve Hoten gibi topraklar kendi yönetimi altına geçmiştir. Ardından büyük oğlu Hüseyin Çağır Tegin'i veliahtı olarak tayin etti. Buğra Han'ın diğer bir karısı bu olayı kabul etmeyerek İbrahim adında kendi küçük oğlunu tahta oturtmak için kocası Buğra Han'ı zehirleyerek öldürdü ve kendi küçük oğlunu tahta oturttu. Bu kadın oğlunu tahta çıkarmak için Arslan Han'dan başka birkaç han üyesini de öldürmüştür. Böylece 1048 yılında Karahanlı tahtına İbrahim oturmuştur (Nüveyrî, 2002: 54).

Aslında annesinin yardımı ile tahta çıkan İbrahim Han, yine de annesinin teşvikiyle Barsgan şehrine savaş açmış ve bu savaşta feci bir şekilde yenilmiştir (İbnü'l Esîr, 1987: 116). Bu olaydan sonra devletin batı kısmı ile bağlantısı giderek bozulacaktır. Yani Maverâünnehir bölgelerinde tamamen bağımsız bir devlet kurdukları görölmektedir. 1046 yıllarından itibaren Karahanlı devleti Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılır. Kaşgar ve Hoten gibi bölgeler Doğu Karahanlı idaresi altında kalmaya devam etmiştir (Genç, 2002: 16). İbrahim Han'ın, Barsgan emiri Ynal Tegin tarafından 1059 yılında öldürüldüğü anlaşılmaktadır (Nurhacı, 2001: 271-272). Özetle, Doğu Türkistan'a ait olan Kaşgar ve Hoten, Yusuf Kadir Han ailesinden Mahmud Buğra Han'a kalmış ve 15 ay sonra o da ölmüştür. O ölünce yerine Tuğrul Han İbn. Yusuf Hadir Han o bölgelerin sahibi olmuştur. O tahta tam 16 sene kalmıştır. O öldükten sonra yerine oğlu Tuğrul Tegin geçmiştir. Tuğrul Tegin sadece iki ay tahta kalmıştır. Sonra Tabgaç Buğra Han'ın oğlu Yusuf Tuğrul Han'ın kardeşi Harun Buğra Han Kaşgar'a gelerek Kaşgar'ı ele geçirmiştir. Ardından Hoten'i daha sonra Balasagun'u sırasıyla

ele geçirmiştir. Harun Buğra Han doğu Karahanlı tahtında tam 29 sene kalmış ve 1103 yılında ölmüştür. Bndan sonra oğlu Ahmed Arslan Han, halife Mustazhir-Billâh'tan unvan ve lakap talep etmek için ona elçi göndermiş ve halife tarafından "Nûr'u-Devle" unvanı verilmiştir. Böylelikle Hoten gibi bölgeleri Ahmed Arslan Han yönetmeye başlamıştır (İbnü'l Esîr, 1987: 119). Böylelikle Hoten'in yönetimi, Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han'ın soyundan olan hükümdarların elinde Moğol devrine kadar devam etmiştir. Hoten bölgesi Karahanlı döneminde tam olarak bir İslâm yurdu haline gelmiş olduğundan Moğollar bölgeye geldiğinde, bölge halkı kendi İslâmını sağlamak için Moğollar'a karşı direndiği ve çok sayıda kayıplar verdiği görülmektedir. Ayrıca Moğolların Hotenlileri dinlerinden döndürmek için çeşitli işkenceler ve zulümler yaptığı bilinmektedir.

Sonuç

VII. yüzyılda İslâm orduları daha güçlenerek Arap yarımadası dışına yayılarak Maveraünnehir topraklarına kadar gelmeyi başarmıştır. Dolayısıyla 840 yılında Türkistan bölgelerinde güçlü bir hakimiyet kurulmuş önce Balasagun daha sonra Kaşgar'ı başkent yapmış, Karahanlılar'da hakimiyet olarak İslâmiyeti kabul etmiştir. Ancak Karahanlıların İslâmiyeti kabul etmesi 920 yılında Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'ın İslâmı ilk kabul eden bir hükümdar olması ile başlamıştır. Bundan sonra genel olarak Türkistan beldelerinde İslâmiyet'in Türkler arasında hızlı bir şekilde yayılmasını Karahanlı hükümdarları sağlamıştır. Karahanlılar, konumuz olan Doğu Türkistan bölgelerinden Hoten'in fethedilmesi için çok uğrşmıştır. Nedeni ise Hoten, coğrafi konumu itibarıyla Tarım Irmağının güneybatısında, Çin'in kuzeybatısında bulunmasıdır. Ayrıca büyük ticaret yolu olan İpek Yolu'nun en önemli güzergahlarından biridir. Topraklarının tarıma çok elverişli olmasının yanı sıra ilk çağlardan itibaren Hun, Göktürk, Uygur ve Çin'de kurulmuş hanedanlıklara ev sahipliği yapmıştır. Hoten'in kurulması M.Ö. 5-6.000 yıllarına dayanmaktadır. Bu sırada bölgede, M.Ö. II. yüzyılın başlarında kurulan Udun Hanedanlığı önümüze çıkmakta olup, Hoten'de yaklaşık bin yıldan fazla varlığını sürdürmüştür. 912 yılına geldiğinde adını Ulu Ağlık Udun (Hoten) Hanedanlığı olarak değiştirerek Visa Sambava tarafından kurulmuştur. Hotenliler bu tarihi süreçte Maniheizm ve Budizm dinlerini benimsemiş olsa da genel olarak Buda dininde kalmıştır. Tarihi bölge olan Hoten'in fethedilişi ve İslâmlaşması ancak Karahanlılar devrinde özellikle meşhur Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han devrinde gerçekleşmiştir.

Kısaltmalar

Gerdîzî	B. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî G. ve Ebû Saîd Abdülhay (2006). <i>Zeynü'l-Ahbâr</i> . (çev.: İfâfü's-Sâit). Kahire
HKT	<i>Hoten'in Kısa Tarihi</i> (2005). Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı
AZH	<i>Altın Zemin Hoten</i> (1995). Urumçi: Şincan Güzel Sanat Foto Neşriyatı
Hudüdü'l-Âlem	<i>Hudüdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib</i> (2018). (çev.: A. Duman ve M. Ağarı). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
Nüveyrî	Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyrî (2002). <i>Nihâyetü'l-Ereb</i> . Kahire: Darü'l-Kütüb V'l-Vesâikü'l-Kevmîyye Yayınları

Kaynakça

- Abdullah, Süleyman (2011). *Dünyada Tek Bir Hoten Var Buluntular, Tezkire-Risaleler*. Şincang: Şincang Güzel Sanat Foto Neşriyatı.
- Abudukelimi, Bumairimu (2006). *Uygur Türklerinin Dinî İnanışları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyrî (2002). *Nihâyetü'l-Ereb*. Kahire: Darü'l-Kütüb ü'l-Vesâikü'l-Kevmîyye Yayınları.
- Almas, Turgun (2010). *Uygurlar*. Almanya: Dünya Uygur Kurultayı.
- Altın Zemin Hoten* (1995). Urumçi: Şincan Güzel Sanat Foto Neşriyatı.
- B. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî G. ve Ebû Saîd Abdülhay (2006). *Zeynü'l-Ahbâr*. (çev.: İfâfü's-Sâit). Kahire.
- Barthold, Vasiliy Vladimiroviç (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (çev.: Hakkı Dursun Yıldız). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Barthold, Vasiliy Vladimiroviç (2021). *Orta Asya Türk Tarihi*. İstanbul: Divan Yayınları.
- Buğra, Mehmet Emin (2021). *Şarki Türkistan Tarihi* (çev.: Abdullah Oğuz). İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Erim, Nida (2022). "Satuk Buğra Han'ın Tarihi Hayatı ve Menkıbevi Kişiliği". *Uluslararası Beşerî ve Sosyal Bilimler İnceleme Dergisi*, 6(1): 40-50.
- Genç, Reşat (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gönel Sönmez, Tugba (2021). "Tezkire-i Hazret-i İmâmân-ı Kerîya Üzerinde Bir İnceleme". *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 14(35): 968-990.
- Haci, Molla (1988). *Buğra Hanlar Tezkiresi*. Kaşgar: Kaşgar Neşriyatı.
- Hebiboğlu, Abdulbasit (2023). "Udun (Hoten) Hanı Visa Sambava ve Dönemi (912-966)". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (22): 61-73.
- Hoten'in Kısa Tarihi* (2005). Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı.
- Hua, Taou (2003). *VIII-X. Asırlar Arasında Batı Yurt Hakkında Araştırma* (çev.: Ömercan Nuri). Kaşgar: Kaşgar Uygur Neşriyatı.
- Hudüdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib* (2018). (çev.: Abdullah Duman ve Murat Ağarı). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Huncan, Ömer Soner (2011). *Türk Hakanlığı Karahanlılar*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılığı.
- İbnü'l Esîr (1987). *El-Kâmil Fi't-Târih* C. 8. Beyrut: Dârü'l-Kütüb El-İlmiyye Yayınları.
- İbnü'l Esîr (1987). *El-Kâmil fi't-Tarih*. C. 9. Beyrut: Dârü'l-Kütüb El-İlmiyye Yayınları.
- İbnü'l Esîr (1991). *İslam Tarihi. El-Kâmil Fi't-Târîh* (çev.: Mertol Tulum). (Ed. A. Ağırakça). C. 8. İstanbul: Bahar Yayınları.
- Kitapçı, Zekeriya (2004). *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet*. Konya: Yedikubbe Yayınları.
- Mercânî, Şehâbeddin (2020). *Satuk Buğra Han ve Oğulları (921-1212)* (çev.: Ömer Soner Huncan). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Muhammed, Abdil (2008). *Eski Devirdeki Hoten*. Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı.
- Nurhacı, Haci (1984). *Karahanlıların Kısa Tarihi*. Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı.
- Nurhacı, Haci (2001). *Kadim Uygurlar ve Karahanlılar*. Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı.
- Nurhacı, Haci ve Guo-guang. (1995). *Şincang İslam Tarihi*. Pekin: Milletler Yayınları.
- Okudan, Gülseri (2019). *Sarayı, Askeri ve İdari Yönleriyle Karahanlı Devleti'nin Teşkilat Tarihi* (Ed. Ekrem Kalan). Ankara: İksad Yayınevi.

- Süleyman, Abdulla (2006). *Dünyada Tek Bir Hoten Var Yabancılara Göre Hoten*. Urumçi: Şincang Üniversitesi Yayınları.
- Taşığıl, Ahmet (2007). Esir Doğu Türkistan'da Mazlum Bir Türk Şehri. *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*, 1-10.
- Togan, Zeki Velidi (2020). *Umumi Türk Tarihine Giriş. En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Turan, Osman (2003). *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsanî Esasları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yasin, Yusufcan (2016). "Karahanlıların Hükümdar Sülalesi Üzerine". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (7): 85-104.
- Yıldırım, Kürşat (2018). "Yusuf Kadir Han Gazi Tezkiresi". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (119): 89-108.
- Zhin-xin, Li (2001). *Şincang'da Geçen İslam Hanedanlıklarının Kısaca Tarihi*. (çev.: Ablet Nurdun ve Emincan Seydi). Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı.
- Zixiyaou, Li (2003). *Uygur Tarihi*. (çev.: Ablet Nurdun ve Emincan Seydi). Pekin: Milletler Neşriyatı.

Azizoğlu, Adil (2024). Çin'in Dış Ticaret Politikası ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi (1978-2022), *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2024 /23, s. 48-62.

ÇİN'İN DIŞ TİCARET POLİTİKASI VE EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİ (1978-2022)

[Araştırma Makalesi/ Research Article]

Adil AZİZOĞLU*

Geliş Tarihi: 08.04.2024

Kabul Tarihi: 08.06.2024

Öz

Ülkelerin uyguladığı politikalar dış ticaretlerini yönlendirerek kendi ekonomilerini olumlu etkilemeye elverişlidir. Sosyalist düzende bu tür dış ticaret politikalarının rolü daha da belirgindir. Fakat ülkelerin ekonomik dinamiklerinin farklılığından dolayı dış ticaretin ülke ekonomisi üzerindeki etkisi de farklı olabilmektedir. Gelişmiş veya büyük ekonomilerin dış ticarete bağımlılığı nispeten azken, gelişmekte olan veya küçük ekonomiler daha fazla dış ticarete bağlı kalabilmektedir. Buradan yola çıkarak bu çalışmada Çin dış ticaret politikasının özellikleri ele alınmış ve dış ticaret politikalarının yönlendirmesiyle ortaya çıkan dış ticaret rakamlarının Çin'in ekonomisi üzerinde etkisinin olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada öncelikle Çin'in kat ettiği ve mevcut düzenin temelini oluşturan geçmişine özet bakılmıştır. Ardından literatüre bağlı kalarak Çin'in dış ticaret politikasının endüstriyel gelişim, bölgesel kalkınma ve uluslararası ekonomik ve ticari kurallardaki değişikliklere uyum sağlama konusundaki özellikleri detaylıca aydınlatılmıştır. Daha sonra bu politikalar sonrası ortaya çıkan ithalat ve ihracat rakamlarının Çin ekonomisi üzerindeki etkisini araştırmak için yapılan çok değişkenli regresyon analizinde, istatistiksel olarak, Çin'in dış ticaret hacmindeki bir birim artışın Çin ekonomisinde 0,45 birim artışa yol açabileceği, ithalattaki bir birim değişim Çin ekonomisi üzerinde 0,27 birim aynı yöndeki değişimi ortaya çıkarabileceği, fakat ihracatın tek başına Çin ekonomisi üzerinde etkiye sahip olmadığı tespit edilmiştir. Granger nedensellik testinde ise istatistiksel olarak Çin'in GSYİH'sı, ihracat ve ithalatı arasında nedensellik ilişkisinin olmadığı gözlemlenmiştir. Bu sonuç literatürde geçen büyük ekonomilerin dış ticarete bağımlılığının azalacağı yönündeki fikri destekleme niteliğinde olup, büyük ekonomilerin değişimini değerlendirirken daha geniş çapta diğer makroekonomik faktörleri de beraber değerlendirmek gerektiği şeklinde yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çin Reformu, Çin Dış Ticaret Politikası, İthalat, İhracat, Ekonomik Büyüme.

CHINA'S FOREIGN TRADE POLICY AND ITS IMPACT ON ECONOMIC GROWTH (1978-2022)

Abstract

The policies implemented by countries are suitable for positively affecting their economies by directing their foreign trade. The role of such foreign trade policies is even more evident in the socialist systems. However, due to the differences in the economic dynamics of the countries, the impact of foreign trade on the country's economy may also be different. While developed or large economies have relatively little dependence on foreign trade, developing or small economies may depend more on foreign trade. Based on this, in this study, the characteristics of China's foreign trade policy were discussed and it was tried to determine whether the foreign trade figures that emerged under the guidance of foreign trade policies had an impact on

* Öğr. Gör. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, e-posta: adil.azizoglu@izu.edu.tr
Orcid: 0000-0003-4247-6464

China's economy. In the study, first of all, China's past, which formed the basis of the current order, was briefly examined. Then, adhering to the literature, the characteristics of China's foreign trade policy regarding industrial development, regional development and adaptation to changes in international economic and trade rules are elucidated in detail. Later, in the multivariate regression analysis conducted to investigate the impact of the import and export figures that emerged after these policies on the Chinese economy, it was found that statistically, one unit increase in China's foreign trade volume could lead to a 0.45 unit increase in the Chinese economy, and one unit change in imports to China. It has been determined that exports alone may have a 0.27 unit change in the same direction on the Chinese economy, but exports alone do not have an effect on the Chinese economy. In the Granger causality test, it was observed that there was no statistical causality relationship between China's GDP, exports and imports.

This result supports the idea in the literature that the dependence of large economies on foreign trade will decrease, and is interpreted as a necessity to evaluate other broader macroeconomic factors together when evaluating the change of large economies.

Keywords: *China's Reform, China's Foreign Trade Policy, Import, Export, Economic Growth.*

1. Giriş

Çin'in uzak geçmişine bakıldığında, kendi iç taleplerini tamamen karşılayabilen sanayi üretimi ve nehirler üzerinde yapılan geniş çaplı taşımacılık dış bölgelerle ticaret yapma ihtiyacı bırakmamıştır (Kissinger , 2015: 33). Batı'nın sanayi devriminden sonraki iki asır hariç, yirmi asrın on sekizinde Çin'in Gayrı Safi Yurtiçi Hasılası dünyanın kalan ülke ve bölgelerine kıyasla fazla olmuştur (Maddison, 2001: 263). Bu cümleyi Tablo 1'deki gibi rakamlarla kanıtlamak mümkündür. Kendi ihtiyacını kendi karşılayan bu düzen Batı'nın coğrafi keşifleri ve Doğu için uyguladığı farklı ticari girişimler sonucu bozulmuş ve bu durum Çin ekonomisinin iki asırlık gerilemesine neden olmuştur.

Tablo 1. Çin'in Dünya GSYİH Üzerindeki Payı (0-2022)

Yıl	0	100	150	160	170	182	187	191	195	197	199	20
Çin	26,2	22,7	25,0	29,2	22,3	32,9	17,2	8,9	4,5	4,6	11,5	18,5
Dünya	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: OECD (2022 rakamları yazar tarafından hazırlanmıştır)

1978 yılındaki Çin reformu hem sanayi hem ekonominin gelişimi için önemli dönüm noktasıdır. Çin sınırı içinde işletmelerin yönetim yetkilerini işletmelere devretmiştir, devlet daha önceki kar alma düzeninden vergi toplama düzenine geçmiştir. İşletmelerdeki bu değişikliklerle Çin ekonomisi bir nebze serbestlik kazanmıştır (Sha ve Chen, 2018: 21). Bu reformda dünyanın kalan ülke ve bölgeleri için dışa açılma politikası uygulayarak uluslararası bir hammadde ve talep kaynağı oluşturmuştur. 2001 Aralık ayında Çin'in Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olması Çin'in daha büyük pazarlarla entegrasyonu için kapı açmıştır. Çin'in gerçekleştirdiği birtakım değişiklikler sonucu ekonomisini tekrar yükselterek dünya ekonomik dengesindeki ağırlığını arttırmıştır (Bulut, 2013: 54). Çin ekonomisinin tekrar kalkınma sürecinde uygulanan dış ticaret politikasının rolü küçümsenemez olduğu söylenebilir. Bu tezi aydınlatmak için Çin'in dış ticaret politikasını araştırmak yararlı olacaktır.

2. Literatür Taraması

Çince kaynaklara ulaşımın kısıtlı olmasından dolayı Çin'den ibaret olan bu alana karşı merak daha da artmış ve çok sayıda akademik çalışmaya konu olmuştur. Bu makalenin

konusu ile ilgili yol gösterici nitelikteki çalışmaları şu şekilde özetlemek mümkündür. Kissinger (2015), Maddison (2001) ve Bulut (2013) çalışmalarında Çin'in geçmiş tarihteki ekonomik ve kültürel altyapılarına değinmiş ve dünya ekonomik düzenindeki konumunu geniş çapta aydınlatmıştır. Karaca (2004), Karaca (2008), Türker (2019) ve Sar ve Demirkıran (2023) çalışmalarında ise Çin'in uluslararası siyasi alanlardaki konumuna, küresel güçlerle olan ekonomik, coğrafik ve siyasi mücadelesine, öncülüklerine ve geleceğe dönük potansiyellerine değinilmiştir. Özekicioğlu, K. Savrul ve Kılıç (2014) çalışmasında Çin'in yapısal değişimi ile ilgili büyüme ve istihdam politikalarını değerlendirmiş, artan ihracat ve ithalat rakamlarından bahsederken ucuz işgücüne vurgu yapmıştır. Uysal (2020) çalışmasında reel döviz kurunun Çin'in ithalat ve ihracatında etkili olmadığını tespit etmiştir. Kaya (2019) ve Erkal ve Bozduman (2021) çalışmalarında Çin'in dış ticaretini ABD ve Japonya ile mukayese ederek ülke bazında ve ürün bazında değerlendirmiştir. Konu ile ilgili Çin'in dış ticaret politikasını ayrıca ele alan ve ekonomik büyümesi üzerindeki etkisini araştıran çalışmalar nadirdir.

3. Reform Sonrası Çin'in Dış Ticaret Politikası ve Geleceğe Dönük Bakış

Bölge ve milletlerin sahip olduğu ekonomik altyapılar bölgeler ve milletler arasında ticari iş birliklerinin oluşmasını sağlamaktadır. Orta Doğu İslam dünyasında bölgelerin sınırlarını aşan dış ticaret revaçtayken Batı'da da coğrafi keşifleriyle beraber bir kısmı da olsa kendi menfaatlerini önceleyen dış ticaret düzeni oluşmuştur. Bu sınır ötesi ticaretlerde her ülke ve bölge kendi dinamiklerine uygun ve çıkarlarını ön planda tutan davranış şekli sergilemeye çalışmıştır. Doğal olarak Çin'de de kendi çıkarlarını önceleyen evrensel kanuna riayet ederek dış ticaret politikaları yürütülmüştür.

Ülkelerin kendi çıkarlarını önceleyen politikalar uyguladığı kesindir. Dış ticaret politikası konusunda da genel itibariyle ithalatı kısıtlayan ve ihracatı destekleyen bir tavır sergilediği ifade edilebilir. Fakat detaylı incelendiğinde ülke dinamiklerinin farklı olmasından dolayı uyguladığı dış ticaret politikaları da farklılık göstermektedir. Çin'in dış ticaretinin hikâyesi Kissinger'in (2015) değerlemesine göre Batı'nın Çin'e yaptığı ticari girişimleriyle başlamıştır ve bu tarihten sonraki ticaret geçmişi içerik açısından zengindir. Bu kapsamda Çin için dönüm noktası olan 1978 reformu ve sonrası uyguladığı dış ticaret politikasının özelliklerini üç noktada özetlemek mümkündür (Liu ve Pan, 2021).

Bu özelliklerin ilki Çin'in dış ticaret politikası üzerindeki kararlar ülkenin endüstriyel gelişimini hedefleyen bir tavır sergilemektedir. Bu tavırla ihracata yönelik stratejiden ithalat ve ihracata eşit vurguya, imalat sanayinin açılmasından hizmet endüstrisinin açılmasına ve bazı sanayilerin korunmasından tüm sanayilerin kademeli olarak açılmasına kadar geniş çaptaki endüstriyel gelişimi desteklemektedir.

Reformun başlangıç dönemlerinde, dış ticaret politikası ile endüstriyel gelişim arasındaki ilişki açısından Çin, "önlemleri yerel koşullara uyarlama ve sıralı gelişme" yolunu izlemiştir (Wu, 1985: 3). Yani önce üretim aletlerinin büyük kısmını kırsal topraklarda tarım sanayisinin gelişimine yoğunlaştırmıştır. İlerleyen dönemde, Çin ağır sanayinin gelişimine ağırlık vermeye başlamıştır. Reformun derinleşmesi, kaynak tahsis kapsamının hızla genişlemesi ve dışa açılmayla birlikte, Çin'in dış ticaret politikası ve sanayini geliştirme stratejisi birbirini destekleyen şekilde Çin'in karşılaştırmalı avantajlarının kullanımına yönelmiştir. Bunların içinde ucuz iş gücü hem dış ticaret için hem sanayini geliştirmek için en büyük avantajlardan biri niteliğindedir.

Daha sonra Çin'in DTÖ'ye katılması imalat sanayinin kademeli olarak açılmasını hızlandırmış, bazı alanlarda kademeli bir vergi indirimi stratejisi uygulanmıştır. Ağır sanayinin gelişimine öncelik vermekten karşılaştırmalı avantajlara tam yetki verme stratejisinin uygulanması Çin'in sanayileşme sürecindeki en önemli uygulama olarak kabul edilmiştir. Bu sonradan gelişmekte olan bir ülkede sanayileşmeyi teşvik etmede değerli deneyim kazandırmıştır (Xiang ve Chen, 2019: 174).

Fakat gelişmenin farklı aşamalarında, bir ülkenin karşılaştırmalı avantajları ve ticaret stratejileri de dinamik olarak değişmektedir. İhracattaki büyük ölçekli artış, Çin'in dış ticaretinin gelişimini teşvik ederken, aynı zamanda Çin ekonomisine ticaret dengesizlikleri gibi istikrarsız faktörler eklemiştir. Son zamanlarda karmaşık uluslararası ekonomik durum nedeniyle Çin, üst düzey dışa açılmayı teşvik etmekte, güçlü bir imalat ülkesi inşasını hızlandırmakta ve gelişmiş ve modern hizmet endüstrilerinin derin entegrasyon boyutunu büyütülmektedir.

İkinci olarak Çin'in uyguladığı dış ticaret politikası ülkenin bölgesel kalkınma stratejisi ile uyumludur. Yani uygulanan dış ticaret politikası Doğudaki ilk gelişmeden koordineli bölgesel gelişmeye, kıyıların açılmasından merkezi bölgenin yükselişine, kentsel kümelenme planlamasından KYG'nin ortak inşasına kadar, bölgesel açılım modelini optimize etmeye uyumludur.

Dış ticaret politikası ile bölgesel kalkınma arasındaki ilişki açısından bakıldığında Çin, nokta-eksen-alan şeklinde kademeli bir açılım yolu izlemektedir. Farklı bir cümle ile Çin reform ve dışa açılmanın ilk aşamalarında ülkenin doğu kısmının önce kalkınma planını benimsemiş, özel ekonomik bölgeler kurmuş, açık kıyı kentlerini yoğunlaştırmış, bu alanlarda dış ticareti çoğaltmış, yabancı yatırımlar için zemin hazırlamış ve bu bölgeleri ileri teknoloji ile donatmıştır (Qin vd., 2020). Doğu bölgelerinin ekonomisi büyümeye devam ederken, orta ve batı bölgeler doğu kısımların gelişiminin etkisiyle farklı yöntemlerle teknik ve ekonomik iş birliği tarafından yönlendirilmiştir.

DTÖ'ye katıldıktan sonra, bölgesel kalkınma kademeli olarak "Segment Ekonomisi" özelliklerini göstermiş ve batı bölgesinin gelişimi, orta bölgenin yükselişi ve kuzeydoğunun yeniden canlandırılması gibi stratejiler yenilikçi kalkınma için fırsat yaratmıştır. Bu şekilde ayırım yapmakla bölgelerdeki eksiklikler giderilmiş ve Uygur ve Tibet bölgelerindeki kaynaklar doğuya aktarılmıştır. Böylelikle Çin'in dış dünyaya açılması yeni bir aşamaya girmiştir. Pilot Serbest Ticaret Bölgelerinin açılışı en yüksek uluslararası standartlara göre kıyaslama yapan ve bölgesel açılmada bir atılım olarak değerlendirilebilecek niteliktedir.

Ayrıca Kuşak ve Yol'un inşası, Çin'in orta ve batı bölgelerdeki işletmelerin "dışarı çıkmalarına", yeni ekonomik büyüme kutupları oluşturmalarına ve Batı'daki kapalı iç talep piyasalarına tam anlamıyla entegrasyon olmalarına yardımcı olabilecektir (Liu ve Pan, 2021: 33). Bu projede aynı zamanda Batı, ASEAN, Orta Asya, Güney Asya, RCEP, Orta ve Doğu Avrupa gibi ticaret ortaklarının coğrafi avantajlarının değerlendirilmesi, orta ve batı bölgelerinde dış ticaret ve yabancı yatırım yönetim sisteminin gelişimi ve ekonomik kalkınmanın doğal potansiyelini ortaya çıkarmak amaçlanmıştır.

Son olarak Çin'in dış ticaret politikası aynı zamanda uluslararası ekonomik ve ticari kurallardaki değişikliklere uyum sağlamaya çalışmaktadır. Hatta sonraki aşama beraber değerlendirildiğinde Çin uluslararası ekonomi ve ticaretin gereksinimlerine uymaktan tutundurmaya ve yönetmeye kadar olan pratik yolu izlemektedir (Zhao, 2019: 33). Güncel uluslararası ekonomik ve ticari fırsatları erken değerlendirerek kendisinin yönetici konumunda olduğu bir uluslararası ticari düzene elverişli dış ticaret politikası uygulamaya çalışılmaktadır.

Covid-19 salgınının oluşturduğu manzara küresel tedarik zincirinin bir kısmının kesintiye uğramasının veya çökmesinin bu zincirin diğer kısmındaki tedarik ve üretim sistemini hızla etkileyeceğini ve küresel iş bölümünün başarısızlığına yol açacağını bir defa göstermiştir. Bu ani ve sistemik risk etkisi, tüm sanayi zincirinin yukarı ve aşağı akışları arasındaki yakın bağlantı ve bağımlılıktan kaynaklandığını ifade etmek mümkündür. Uluslararası ekonomideki bu tür olaylar zahiri olumsuz gözükse de Çin gibi gerçek üretime ağırlık veren ülkeler için yapıcı yıkım olarak yeni fırsatların açılmasına neden olabilmektedir. İslam ekonomisinde de bahsedildiği gibi, ekonomik şoklar reel üretimden uzaklaşan ve finans sektörüne ağırlık veren ülkeler için menfi tablo oluşturabilmektedir. Örneğin; Covid-19 sonrası uluslararası tedarik zincirindeki aktörlerin yeniden konumlanması, Çin'in otomotiv üretimindeki konumunun bir daha vurgulanması, Türkiye'nin üretim ve ihracatının artması

ve Batı'nın ihrac ettikleri ürünlerdeki gecikmelerin yaşanması gibi yeni fırsat ve sorunlar oluşabilmektedir.

Çin'in "gümrükleri yeniden açma" gereklilikleriyle birlikte, Çin'in dış ticaret politikası açıkça uluslararası ekonomik ve ticari kurallara uymak için uyarlanmıştır. DTÖ'ye katıldıktan sonra Çin, DTÖ'nün çok taraflı ticaret kurallarına bağlı kalmaya çalışmaktadır, tarife ve tarife dışı engelleri kademeli olarak düşürmekte ve pazarı genişletmektedir (Jiang, 2009: 25). Fakat Çin'in çok taraflı ticaret kurallarına ilişkin müzakereler kısmen istediği gibi gitmemektedir. ABD liderliğindeki gelişmiş ülkeler yeni uluslararası ekonomik ve ticari kuralların oluşturulmasına öncülük etmekte ve hatta küresel ölçekte ticari sürtüşmeleri ayaklandırmaktadır. Bu bağlamda Çin, DTÖ reformunu aktif olarak desteklemekte ve çok taraflı ticaret sistemi kapsamında ikili ve bölgesel serbest ticaret anlaşmaları müzakerelerini güçlendirmektedir (Li, 2001: 37). Ayrıca geniş kapsamlı olan KYG Çin'in küresel ekonomi ve ticaret sisteminin kademeli olarak yeniden yapılandırılmasına ve Çin'in liderlik rolünü oynamasına zemin hazırlamaktadır.

Bu özelliklerle beraber Çin'in geleceğe yönelik dış ticaret politikalarında kurumsal mekanizmaya ve teknoloji inovasyonunun koordineli çalışmasına ağırlık vereceği gözlemlenmektedir. İleri imalat sanayi kümelerini geliştirerek ve yüksek teknoloji ürünlerinin dış ticaretteki teknolojik katma değer oranını artırma hedefinin bulunduğunu söylemek mümkündür (Yu, 2018: 39).

Çin'in Kuşak ve Yol girişimi, katılımcı ülkeler arasında ticaret ve yatırım iş birliğini son derece dayanıklı bir şekilde sergilerken, bir yandan, gelecekte Çin Kuşak ve Yol katılımcıları arasındaki iş birliği potansiyelini keşfetmeye devam edecektir, enerji, altyapı, inşaat ve tarım gibi alanlarda etkili iş birliğini teşvik etmesi kaçınılmazdır. Bu, iç endüstriler için yeni pazarların açılmasını sağlayacaktır, dolayısıyla bu projede karını çoğaltmak için dış ticaret politikasını destekleyen bir iç endüstri gelişiminde bulunacağını tahmin etmek mümkündür.

Aynı zamanda uzun vadeli planların gerçekleşmesi için Çin, küresel çok taraflı ticaret düzeninin ilkelerine bağlı kalmaya devam edecektir. Daha geniş kapsamda ve daha derin düzeylerde dışa açılmaya devam edeceğini tahmin etmek zor değildir. Bu kapsamda ticaretin serbestleştirilmesi yoluyla, açık dünya ekonomik düzenini koruma kararlılığını devam ettirmesi önemlidir. Çin daha fazla dünya ekonomisine entegre olabilmek ve kendi söz hakkını artırabilmek için, ikili, çok taraflı, çeşitli taraflı ve bölgesel uluslararası ekonomik ve ticari iş birliklerinin oluşturulması ve müzakerelerinde aktif rolünü artırarak devam edeceği kesindir.

Sonuç olarak, reform ve dışa açılma sonrası Çin'in uyguladığı dış ticaret politikası hem Çin'in iç endüstrisinin gelişimi ile hem bölgesel gelişim planlaması ile hem Çin'in uluslararası ticaret ve ekonomiye entegrasyonu ile uyum sağlayacak şekilde yürütülmüştür. Bu değişiklikler sayesinde Çin'in ekonomisi büyümüş, dünya ekonomileri arasındaki konumu tekrardan yükselmiştir. Çin için tuttuğu sosyalist düzenin icabı olarak uygulanan dış ticaret politikası ülkenin ithalat ve ihracatını etkileyen en büyük unsurdur. Aynı zamanda merkezi otorite tarafından karar verilen dış ticaret politikası ile sanayi politikaları birbirine uyum sağlamaktadır. Fakat Çin'in uyguladığı bu dış ticaret politikası sonrası ortaya çıkan dış ticaret rakamlarının Çin'in ekonomisi üzerindeki etkisinin olup olmadığını tespit etmek için Çin'in ithalat, ihracat rakamları ve GSYİH verilerini kullanarak bir ekonometrik yöntem uygulanabilir.

4. Veri Seti ve Ekonometrik Yöntem

Uzun tarih önce Çin kendi kendine yeten ve dış dünyaya ihtiyaç duymayan bir ekonomik düzene sahipken, Batının coğrafya keşifleri ve doğuya olan farklı ticari girişimleri sonrası Çin'in dış dünya ile olan ticari teması artmıştır. Bu tarihten sonra Çin ekonomisi düşüş yaşamış, yaklaşık 200 yıl sonra ÇKP'nın kurulmasıyla, hatta daha belirgin bir dönüş noktası olan 1978 reform ve dışa açılma sonrası Çin'in ekonomisi tekrar büyümüş ve dünya

ekonomi düzenindeki konumu giderek yükselmiştir. Bu gelişmenin arkasında birçok ekonomik etken varken dış ticaret bunun içindeki önemli etkenlerden biri olarak kabul edilmektedir. Çünkü dışa açılmada Çin hem geniş çapta pazar ve talebe ulaşmış hem gerekli hammadde ve teknolojinin ithalatını sağlamıştır. Sonuçta uygulanan dış ticaret politikası ülke ekonomisinin büyümesinde önemli rol oynadığını savunmak mümkündür. Bu tezi test etmek için Çin'in Gayrı Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH), ithalat ve ihracat rakamlarını kullanan bir ekonometrik modelleme yapılmaktadır.

Bu amaçla uygulanan modellemede, ülke ekonomisi nicel olarak temsil eden GSYİH bağımlı değişken olarak kullanılmaktadır. Çünkü ekonomik büyüme kavramı ekonomik gelişme anlamında kullanılmaktadır, ayrıca GSYİH ülkenin bir bütün ekonomik faaliyetin bir ölçütüdür (Özsoy ve Tosunoğlu, 2017: 285). İthalatın ülke ekonomisini farklı yönlerde etkilemesi (Kurt ve Zengin, 2016: 67), hammadde ve teknolojiye erişimi sağlayarak üretimi olumlu etkilemesi, pazarı disipline ederek işletmelerin üretimdeki maliyetini düşürmesine itelemesi (Saatçi ve Aslan, 2007: 1) gibi rollerinden dolayı analize bağımsız değişken olarak eklenmektedir. İhracat ise geniş çapta talep toplamakta ve ülkenin üretimini ve istihdamı etkileyebilmekte ve ülkeye döviz akışı sağlayabilmektedir. Bir ülkenin ihracatına bağımlı kalan diğer ülkeler ile yatırım ve ekonomik iş birliklerinin güçlenmesine neden olabilmektedir (Gerçekler, 2021: 127). Dolayısı ihracat ülke ekonomisini etkileyen bağımsız değişken olarak analize dâhil edilmiştir.

4.1. Yöntem

Zaman serisinde ekonomik dalgalanmaların etkisi büyük olabilmektedir. Hem ele alınan zaman diliminde ülke ekonomilerini etkileyen uluslararası çapta ekonomik şoklar yaşanmıştır. Bu sebeplerden dolayı çalışmaya başlamadan önce ekonomik şok etkilerden ve ekonomik şoklardan arındırmak için kullanılan 1978 – 2022 dönemine ait yıllık veri setine logaritmik transformasyon yapılmıştır ve kısaltmaların önüne “Ln” eklenerek ifade edilmiştir. Ardından verilerin durağan olup olmadığı ADF birim kök testi ile sınanmaktadır. Verilerin durağan olduğu seviyede GSYİH bağımlı değişken, ithalat ve ihracat bağımlı değişken şeklinde en küçük kareler yöntemini kullanarak çoklu regresyon analizi yapılmaktadır. Sonrasında gecikme uzunluğu belirlenmekte ve eş bütünleşme testi uygulandıktan sonra bu değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin olup olmadığını test etmek için VAR Granger nedensellik analizi yapılmaktadır. Analiz sonuçları mevcut literatür ile karşılaştırılmakta ve yukardaki Çin'in uyguladığı dış ticaret politikasının Çin'in ekonomik büyümesini istatistiksel olarak etkileyip etkilemediği somut bir sonuca ulaşması beklenmektedir. Bu çalışmada Eviews 9 paket programı kullanılmıştır.

4.2. Veri Seti

1978 yılı reformun başlangıç tarihi olması ve Çin ekonomisi için önemli dönüm noktası olmasından dolayı ve mevcut kaynaklarda 2022 yılına kadar olan verilerin kesintisiz olmasından dolayı çalışmada 1978 – 2022 dönemine ait yıllık veriler kullanılmaktadır. Bu veriler Dünya Bankası veri tabanından alınmaktadır.

Kullanılan GSYİH, Çin'deki tüm yerli üreticilerin katma değerinin toplamını, ürün vergilerini ekleyerek ve ürün değerine dahil edilmeyen herhangi bir sübvansiyonu çıkararak hesaplanmıştır. Bu hesaplamada üretilen varlıkların amortismanı veya doğal kaynakların tükenmesi ve bozulması için yapılan giderler için düşüş yapılmaktadır. Veriler cari ABD doları cinsinden sunulmakta, birim yazar tarafından milyar dolar olacak şekilde hesaplanmaktadır. Serilere ait dolar cinsi ise yerel para birimleri kullanılarak tek yıl resmi döviz kuru uygulanarak dönüştürülmektedir (The World Bank, 2023).

İthalat verileri ise Çin'in dünyanın diğer bölgelerinden aldığı tüm malların ve diğer piyasa hizmetlerinin toplam değerini temsil etmektedir. Bunlar, mal, navlun, sigorta, ulaşım, seyahat, telif hakları, lisans ücretleri ve iletişim, inşaat, finans, bilgi, iş, kişisel ve devlet hizmetleri gibi diğer hizmetleri içermektedir. Çalışanların tazminatını ve yatırım gelirini

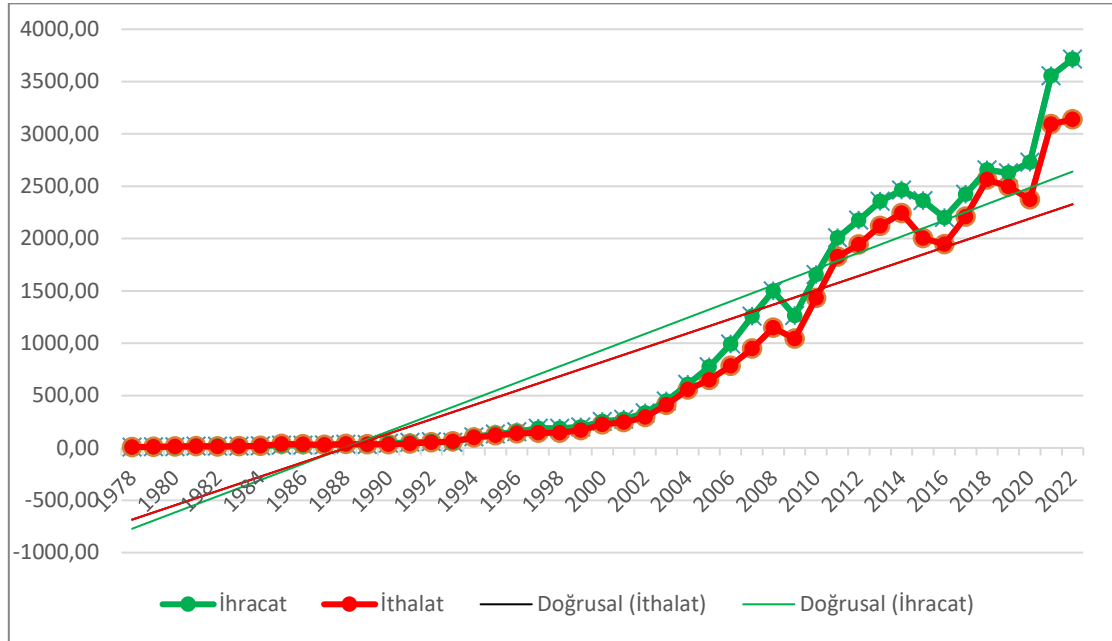
(eski adıyla faktör hizmetleri) ve transfer ödemelerini içermemektedir (The World Bank, 2023).

İhracata ait veriler ise Çin'den dünyanın kalan kısımlarına sağlanan tüm malların ve diğer piyasa hizmetlerinin değerinin toplamından oluşmaktadır. Bunlar, mal, navlun, sigorta, ulaşım, seyahat, telif hakları, lisans ücretleri ve iletişim, inşaat, finans, bilgi, iş, kişisel ve devlet hizmetleri gibi diğer hizmetleri içermekte, aynı şekilde çalışanların tazminatını, yatırım gelirini ve transfer ödemelerini içermemektedir (The World Bank, 2023).

4.3. Tanımlayıcı İstatistikler

Son iki yüz senelik Batının galebesinden sonra Çin tekrar tarihteki dünyanın üretim noktası olma konumuna doğru ilerlemiştir. Özellikle reform ve dışa açılma sonra kaydedilen rakamlar daha belirgindir. Grafik 1'e bakıldığında reform sonrası Çin dış ticaret verilerinin yükselen bir trendde olduğunu gözlemlemek mümkündür. 1978'de Çin'in ihracatı 6,81 milyar dolar iken, ithalatı ise 7,62 milyar dolar olarak kaydedilmiştir. 1978'den 1994'e kadar olan yıllarda Çin çoğu zaman dış ticaret açığı vermiştir, yani bu süreçte ihracatın ithalatı karşılama oranı ortalaması birden küçük olmuştur. Reformdan günümüze kadar ihracatın eğilim çizgisi ithalatın eğilim çizgisine göre daha hızlı yükselmiş ve 1995 tarih itibarıyla Çin dış ticaret fazlası vermeye devam etmiştir. Reformun başlangıç tarihinde Çin'in dış ticaret hacmi 14,43 milyar dolar ve ihracatın ithalatı karşılama oranı %89,43 iken, 2022 yılına gelindiğinde Çin'in dış ticaret hacmi 6 trilyon 852 milyar dolara ulaşmış ve ihracatın ithalatı karşılama oranı %118,38 olmuştur.

Grafik 1. Reform Sonrası Çin'in İhracat ve İthalatı (1978-2022)

Kaynak: World Bank (URL-2), yazar tarafından hazırlanmıştır. Birim milyar dolar.

Ele alınan bu dönemde Çin'in dış ticaret hacmi, kriz zamanı hariç, sürekli artmıştır, bunu geliştirmekte olan ekonomik altyapının bir mahsulü olarak değerlendirirken aynı zamanda uygulanan dış ticaret politikalarının bir sonucu olarak ifade etmek mümkündür. Örnek olarak Çin'in hem ithalat hem ihracatı 2008 yılındaki dünya finansal krizden etkilenmişken, 2019'daki salgında Çin'in ithalatı büyük miktarda etkilenmiş, ihracatı ise hızlı toparlanarak artmaya devam etmiştir. Bunu Çin'in dış ticaret politikasındaki uluslararası ekonomik ve ticari fırsatları yakından takip etme özelliği ile ilişkilendirmek mümkündür.

4.4. Analiz ve Bulgular

Çin'in ithalat ve ihracat rakamlarındaki artışın Çin'in GSYİH'sı üzerindeki etkisinin olup olmadığını test etme amacı ile yapılacak olan çoklu regresyon ve VAR Granger nedensellik analizinden önce verilerin durağanlık testinin yapılması gerekmektedir. Yani zaman serilerini kullanarak yapılan bu tür analizlerde serilerin trend yapmaması ya da farklı bir dil ile sürekli ortalamaya dönmesi gerekmektedir. Bu süreçte kullanılmakta olan ADF birim kök testi diğer benzeri testlere göre gecikme uzunluğu konusunda daha hassastır, burada yapılan birim kök testinde gecikme uzunluğu için Schwartz (1989) bilgi kriterleri kullanarak karar verilmiştir. VAR Granger nedensellik testi için ise gecikme uzunluklarını ayrıca tespit etmeye çalışılmakta, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığı tespit edilmektedir. Sonraki etapta ise serilerin arasında nedensellik ilişkisinin olup olmadığının tespiti için Granger nedensellik test sonuçları verilmekte ve mevcut literatür ile kıyaslanmaktadır.

Ekonomik şokların etkisinden arındırmak için logaritmik transformasyon yapılan serileri ADF birim kök testi ile sınındığında Tablo 2'yi elde etmek mümkündür.

Tablo 2. Serilerin Düzeyde ADF Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Düzeyde Sabitli		Düzeyde Sabitli - Trendli	
	t-Statistic	Prob.*	t-Statistic	Prob.*
LnGSYİH	0,2271	0,9713	-2,3519	0,3981
Lnİhracat	-1,6760	0,4361	-0,9610	0,9391
Lnİthalat	-1,3710	0,5878	-1,3477	0,8623

Tablo 2'de değişkenlerin düzey seviyesinde sabitli ve sabitli - trendli olacak şekilde birim kök testi yapılmıştır. Test istatistik olasılık değeri incelendiğinde serilerin düzeyde durağan olmadığı gözlemlenmektedir. Serilerin durağan seviyesini bulmak için

$\Delta Y_{t-1} = (Y_{t-1} - Y_{t-2})$ formülünü kullanarak birinci farkta durağan olup olmadığını test etmek mümkündür (Gujarati, 2004, s. 820). Δ belgesi ile ifade edilen birinci fark seviyesi bir veriden bir yıl sonraki veriyi çıkartarak elde edilmektedir.

Tablo 3. Serilerin Birinci Farkta ADF Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Birinci Fark Sabitli		Birinci Fark Sabitli - Trendli	
	t-Statistic	Prob.*	t-Statistic	Prob.*
Δ LnGSYİH	-4,2910	0,0014	-4,2866	0,0077
Δ Lnİhracat	-6,6385	0,0000	-6,8402	0,0000
Δ Lnİthalat	-5,9503	0,0000	-5,9849	0,0001

Tablo 3'te test istatistik olasılık değerleri 0,05'ten küçük olup serilerin birinci farkta sabitlide ve sabitli - trendlide durağan olduğu tespit edilmiştir. Yapılacak çoklu regresyon modelinde serilerin birinci farkını kullanmak mümkündür.

Çoklu regresyon analizi basit mantık ile bağımlı ve bağımsız değişkenlerin karşılıklı gelen verilerini denkleme yerleştirerek bağımsız değişkenlerin önündeki kat sayısını tahmin etme sürecinden ibarettir (Anderson & Sweeney & vs., 2020, s. 734). Yani

$$f(GSYİH) = \beta_0 + \beta_1 \text{ihracat} + \beta_2 \text{ithalat} + v_0$$

denklemindeki GSYİH, ihracat ve ithalat rakamlarını kullanarak sabit terim β_0 ve bağımsız değişkenlerin kat sayısı β_1 ve β_2 'leri tahmin etme sürecidir. En küçük kareler yöntemini kullanarak çoklu regresyon tahmini yapıldığında Tablo 4'ü elde etmek mümkündür.

Tablo 4: Çoklu Regresyon Sonucu

Değişkenler	Coefficient	Std.Error	t-Statistics	Prob.
C	0,0622	0,0125	4,9658	0,0000
$\Delta \ln$ İhracat	0,0688	0,0829	0,8313	0,4106
$\Delta \ln$ İthalat	0,2691	0,0738	3,6466	0,0007
R-squared	0,4539			
Adjusted R-squared	0,4273			
F-statistics	17,0419			
Prob(F-statistics)	0,0000			

Tablo 4'te F istatistik olasılık değerine bakıldığında 0,05'ten küçük olup model anlamlıdır. R kare ve düzeltilmiş R kare değerinin farkı küçük olup gözlem sayısının yeterli olduğu anlamına gelmektedir. Çin'in dış ticaret hacmindeki bir irim değişim Çin ekonomisinde sadece 0,45 birim değişime yol açabilmektedir. İthalat ait olasılık değeri 0,05'ten küçüktür, dolayısıyla kat sayısı anlamlıdır, ithalattaki bir birim değişim Çin'in GSYİH üzerinde 0,27 birim değişimi etkilemektedir. Fakat ihracat t istatistik olasılık değerine bakıldığında kat sayısının anlamsız olduğu görülmektedir.

Avam nazarında bir ülkenin dış ticareti ülke ekonomisinin büyümesine neden olabileceği algısı mevcuttur, fakat dış ticaret rakamları farklı çaptaki ekonomiler için etkileme seviyesi farklı olabilmektedir. Yukarıda yapılan çoklu regresyon analizini teyit niteliğinde Çin'in GSYİH, ithalat ve ihracatı arasında nedensellik ilişkisinin olup olmadığını Granger nedensellik testi ile sınamak mümkündür.

Tablo 5. Gecikme Uzunluklarının Belirlenmesi

Gecikmeler	Bilgi Kriterleri					
	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	103,0497	NA	21,0395	-5,5583	-5,4263*	-5,5123
1	118,4940	27,4564	14,7331	-5,9163	-5,3884	-5,7321
2	131,5317	21,0052	11,9333	-6,1407	-5,2169	-5,8183
3	142,8888	16,4046	10,7916	-6,2716	-4,9520	-5,8110
4	158,4509	19,8850*	7,9374*	-6,6362*	-4,9207	-6,0374*
5	164,2007	6,3886	10,4654	-6,4556	-4,3442	-5,7187
6	174,6847	9,9015	11,2809	-6,5380	-4,0308	-5,6629
7	184,5000	7,6341	13,7273	-6,5833	-3,6802	-5,5701
8	192,0907	4,6388	21,5832	-6,5050	-3,2060	-5,3536

Tablo 5'te serilerin gecikme uzunlukları verilmektedir. En fazla yıldız (*) işareti bulunan satır en uygun gecikme uzunluğunu göstermektedir. Yapılacak olan VAR analizi için LR, FPE, AIC ve HQ kriterlerine göre uygun gecikme uzunluğu 4 iken, SC kriterine göre gecikme uzunluğu 1'dir. Fakat AIC kriterini baz almak VAR modelinde sağlıklı bir analiz sonucuna

ulaşmaya neden olabileceğinden (Uçan ve Koçak, 2014: 57) gecikme uzunluğu 4 olarak belirlenmiştir.

Tablo 5. Johansen Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Trace Test	%5 Kritik Değer	Olasılık	Eş Bütünleşme
27,7081	24,2760	0,0178	Hiç yok*
7,3712	12,3209	0,2897	En çok 1 tane
0,7811	4,1299	0,4337	En çok 2 tane
Maximum Eigenvalue	%5 Kritik Değer	Olasılık	
20,3369	17,7973	0,0203	Hiç yok*
6,5900	11,2248	0,2873	En çok 1 tane
0,7812	4,1299	0,4337	En çok 2 tane

Johansen eşbütünleşme test sonuçlarının gösterildiği Tablo 5'te ifade edildiği gibi hem iz hem özdeğer testinde None ile ilgili olasılık değeri 0,05'ten küçüktür, H_0 eşbütünleşme ilişkisi olmama hipotezi reddedilir, dolayısıyla değişkenler arasında en az bir tane eşbütünleşme ilişkisi bulunduğu teyit edilir. Yani değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkiden bahsedilebilir.

Granger nedensellik ilişkisi değişkenler arası ilişkinin nedensellik yönünü istatistiksel açıdan belirlemede kullanılır. Değişkenlerin birbirini etkileyip etkilemediğini göstermek için Granger nedensellik test sonuçları Tablo 6'da verilmektedir. Analizde olasılık değeri 0,05'ten küçük ise H_0 nedensellik ilişkisi yok hipotezi reddedilmekte ve Granger nedeni olarak kabul edilmektedir. Eğer olasılık değeri 0,05'ten büyük ise H_0 hipotezi kabul edilmekte ve Granger nedeni değil olarak yorumlanmaktadır.

Tablo 6: Granger Nedensellik Test Sonuçları

Bağımlı Değişken: GSYİH		
Bağımsız Değişkenler	Ki Kare	Olasılı Değeri
İhracat	2,2561	0,6888
İthalat	1,6186	0,8054
All	6,0428	0,6424
Bağımlı Değişken: İhracat		
GSYİH	8,1083	0,0877
İthalat	3,5749	0,4666
All	13,0200	0,1112
Bağımlı Değişken: İthalat		
GSYİH	3,6922	0,4493
İhracat	2,3361	0,6742
All	6,4832	0,5933

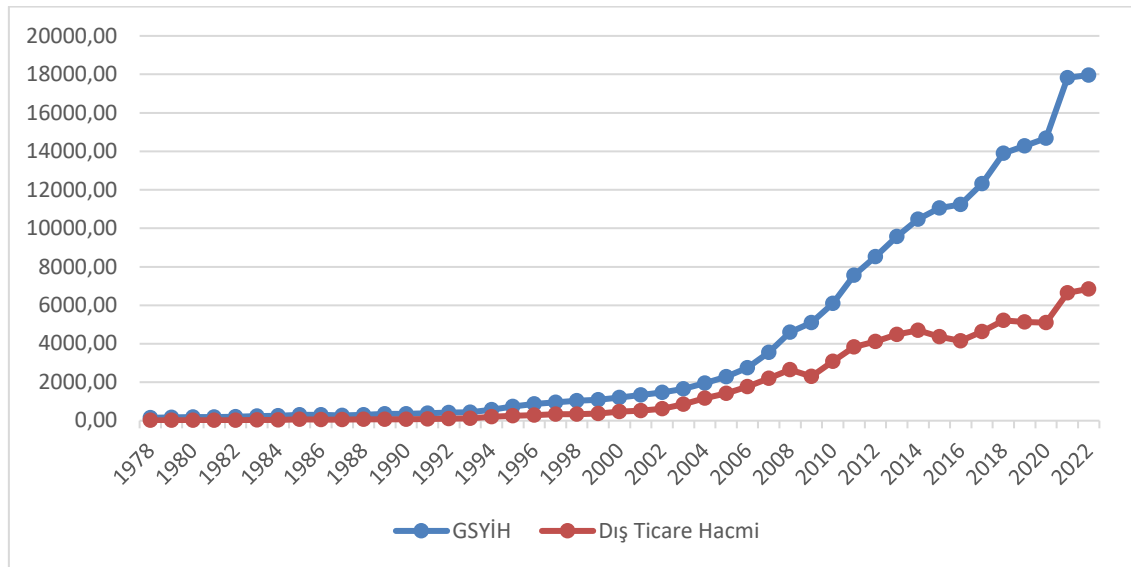
Tablo 6'da Çin'e ait GSYİH, İhracat ve İthalat değişkenler ayrı ayrı bağımlı değişken olarak gruplanmıştır. Fakat tüm olasılık değerleri 0,05'ten büyüktür. Dolayısıyla H_0 hipotezi yani değişkenler arasında nedensellik ilişkisi yok hipotezi kabul edilmektedir. Bu analize

istinaden Çin'in GSYİH, ihracat ve ithalatı arasında nedensellik ilişkisi olmadığı söylenebilir. Bu Liu ve Xiao'nın (2018) ifade ettiği Çin'in dış ticarete bağımlılığı azalmasına rağmen Çin ekonomisinin yükselmeye devam ettiği ve büyük ekonomilerin dış ticarete bağımlılığının az olduğu çalışma sonuçları ile uyumluluk sağlamaktadır (Liu ve Xiao, 2018). Yani bu kapsamda istatistiksel olarak Çin'in dış ticareti Çin ekonomisinin büyümesinin nedeni olamamaktadır. Bu sonuç Frankel ve Romer'in ithalat, ihracat ve ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi yoktur tezi ile uyumludur (Frankel ve Romer, 1999).

Bu sonuç önceden yapılan çoklu regresyon sonuçları ile uyumludur. Çin'in dış ticareti tek başına Çin ekonomisini büyümesini etkileyememektedir. Bu bağlamda sadece ithalat ve ihracatı Çin ekonomisinin büyümesini netice veren faktörler olarak değerlendirmenin yetersiz kalacağı söylenebilir.

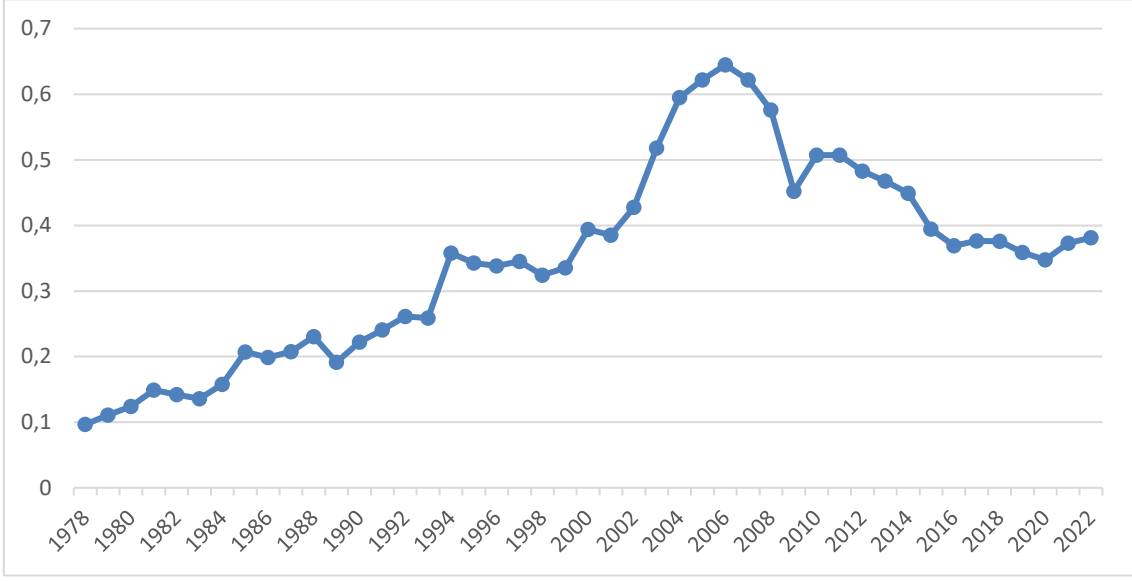
Bu kapsamda şu şekilde birkaç noktaya değinmek mümkündür, birçok ekonomik faktörler Çin ekonomisinin büyümesi için şarttır, fakat bu faktörler tek başına Çin ekonomisinin büyümesine neden olamamaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde görüldüğü gibi, Çin ekonomisini temsil eden GSYİH değerleri büyümüşken, ihracat ve ithalat rakamları ve kişi başı gelir, doğrudan yabancı yatırım, toplam rezerv, finansman miktarı ve sermaye piyasası işlem miktarı gibi etkenler de barışçıl bir şekilde büyümüşdür, yani bu tür ekonomik faktörlerin hepsinde artış görülmüştür.

Grafik 2: Çin'in GSYİH ve Dış Ticaret Hacmi

Kaynak: World Bank (URL-2), yazar tarafından hazırlanmıştır. Birim milyar dolar.

Tablo 7'de gösterildiği gibi, ele alınan dönemin ilk yarısında Çin'in GSYİH çizgisi dış ticaret çizgisine yakın seyretmiştir. İkinci yarısında ise Çin ekonomisinin büyümesine rağmen son zamanlarda dış ticaret hacminin Çin'in GSYİH üzerindeki payı azalmıştır, bu da yukarıdaki dış ticaret ve Çin'in ekonomik büyümesi arasında nedensellik ilişkisinin olmadığı sonucunu destekleme niteliğindedir. Yani Grafik 3'te görüldüğü gibi, Çin'in dış ticaretinin GSYİH üzerindeki payı 2006 yılında en yüksek olup %64,47 seviyesine ulaşmışken, o tarihten günümüze kadar bahse konu pay oranında sürekli azalış görülmüş fakat Çin ekonomisi büyümeye devam etmiştir.

Grafik 3: Çin'in Dış Ticaret Hacminin GSYİH Üzerindeki Payı

Kaynak: World Bank (URL-2), yazar tarafından hazırlanmıştır.

Ayrıca, kişi başı gelir miktarı gelişmekte olan ekonomilerin büyümesinde en önemli faktörlerden biridir (Azizoğlu ve Uluç, 2023). Yukarıda yapılan çoklu regresyon sonucundaki ithalata ait kat sayısının anlamlı olmasını ise Çin popülasyonunun çokluğu, tarihteki gibi kendi kendine yeterli bir iç arz-talep düzeninin büyük olduğu ve ithalat yolu ile bu büyük düzenin ihtiyaçlarının karşılanabileceği şeklinde yorumlamak mümkündür. Ama ne kadar karşılanabilir olduğu ayrıca tartışılacak konudur.

Sonuç

Çin'in reform sonrası uyguladığı dış ticaret politikası onun endüstriyel alt yapısının gelişimini etkileyerek imalat sanayi ile hizmet endüstrisinin beraber gelişimini sağlamada önemli rol oynamıştır. Bu politikalar bazı sanayileri koruyarak tüm sanayinin kademeli olarak açılmasını destekleyecek şekilde tasarlanmıştır. Diğer yandan Çin'in dış ticaret politikası Çin'in bölgesel kalkınma stratejisi ile barışçıl bir yol izlemiştir, yani Çin'in doğusunun ilk gelişiminden koordineli olarak bölgesel gelişmeye, kıyıların açılmasından merkez bölgenin yükselişine, kentsel kümelenme planlamasından Kuşak ve Yol projesinin inşasına kadar bölgesel gelişim planlamasına yardımcı olmuştur. Aynı zamanda Çin'in dış ticaret politikası uluslararası ekonomik ve ticari kurallardaki değişikliklere uyum sağlayarak uluslararası ekonomide tutunmaktan yönetmeye doğru ilerlemektedir. Geleceğe yönelik Çin'in dış ticaret politikalarında kurumsal mekanizma ile teknolojik inovasyonu birleştirerek, ileri imalat sanayi kümelerini geliştirerek ve yüksek teknoloji ürünlerinin dış ticaretteki katma değerini artırarak ilerleyeceği söylenebilir. Kuşak ve Yol projesi Çin'in dış ticareti için olumlu etki yaratacağı ve yabancı yatırım, pazar ve hammadde açısından kolaylık sağlayacağı muhtemeldir.

Bu kapsamda ortaya çıkan dış ticaret verileri ülkenin GSYİH verileri ile birçok ekonomik göstergelerde olduğu gibi, barışçıl bir şekilde büyüme sergilemiştir. Fakat Çin'in dış ticaret verilerinin ekonomik büyüme üzerindeki etki ve ilişkisini tespit etme yolunda yapılan çoklu regresyon analizinde ithalat ve ihracat beraber ülkenin ekonomisini etkilediği, ithalata ait kat sayısının anlamlı olduğu, fakat ihracat ait kat sayısının anlamsız olduğu tespit edilmiştir. Granger nedensellik analizinde ise Çin'e ait GSYİH, ithalat ve ihracat arasında nedensellik ilişkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Grafik ile ifade edildiğinde de 2006 sonrası dış ticaret hacminin ülkenin toplam GSYİH'si üzerindeki payının azalmasına rağmen ekonomisinin büyümeye devam ettiği gözlemlenmektedir. Bu büyük ekonomilerin dış ticarete

bağımlılığının azalacağı, küçük ekonomilerin büyümede dış ticarete bağımlı kalacağı şeklindeki literatür ile uyum sağlamaktadır.

Bu çalışmada dış ticaretin Çin'in ekonomisini dolaylı yollarla etkileyeceğinden bahsedilmektedir, ama ortada hangi ekonomik faktörün nasıl etkileşimde bulunacağı hakkında detaya girilmemiştir. Bu gelecek çalışmalar için araştırma konusu olabilecektir.

Kısaltmalar

GSYİH	Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development
KYG	Kuşak ve Yol Girişimi
ASEAN	Association of Southeast Asian Nations
RCEP	Regional Comprehensive Economic Partnership
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ÇKP	Çin Kominist Partisi
VAR	Vektör Otoregresyon
ADF	Augmented Dickey-Fuller Testi

Kaynakça

Anderson, David vd. (2020). *Essentials of Statistics for Business and Economics*. Boston: Cengage Learning Inc.

Aytekin, İbrahim ve Doyar, Bayram Veli (2019). "Türkiye'de Döviz Kuru Dalgalanmalarının Sanayi Üretimi ve Tüketici Güveni Üzerindeki Etkisi (2008-2019)". *Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi*, (s. 913-923). Adıyaman.

Azizoğlu, Adil ve Uluyol, Burhan (2023). "Economic Determinants in Industrial Development and the Role of Islamic Finance in Turkey". *Conference: 6 th International African conference on Current Studies of Science, Technology & Social Sciences*. Tripoli.

Bulut, Mehmet (2013). "Türkiye'nin Dünya Ekonomisindeki Yeri ve Geleceği". *Adam Akademisi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2): 53-62.

Erkan, Birol ve Bozduman, Elif Tuğçe (2021). "Çin ve Japonya'nın Ürün Bazında İhracat Yoğunlaşmalarının Analizi". *Assam Uluslararası Hakemli Dergi*, 8-19.

Frankel, Jeffrey ve Romer, David (1999). Does Trade Cause Growth, *American Economic Review*.

Gerçeker, Mustafa (2021). "Sanayi Sektöründe İhracatın İstihdama Etkisi: Türkiye İçin Asimetrik Nedensellik Testi". *Sakarya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(3): 127-136.

Gujarati, Damodar (2004). *Basic Econometrics*. New York: The McGraw-Hill Companies.

Jiang, Xiong (2009). DTÖ'ye Üyelik Sonrası Çin'in Dış Ticaret Teorisi ve Politikasının İnşası. *Journal of Business and Economy*, (3): 24-25.

Karaca, Ragıp Kutay (2004). *Çin Dünyadaki Yeni Güç (Tek Kutuptan Çift Kutuba)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

- Karaca, Ragıp Kutay (2008). *Güç Olma Stratejisi Çin (Soğuk Savaş Sonrası Türkiye-Çin İlişkileri)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Kaya, Melek (2019). "ABD-Çin Ticaret Savaşları ve Türkiye". *Türkiye Mesleki ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (2): 18-30.
- Kissinger, Henry (2015). *Çin*. (çev.: N. I. Çeper). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Kurt, Betül ve Zengin, Hilmi (2016). "İthalatın Ekonomik Büyüme Üzerindeki Doğrudan ve Dolaylı Etkileri: Feder-Ram Modeli". *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (4), 67-86.
- Li, Haihai (2001). "DTÖ'nün Çin'in Dış Ticaret Politikası Üzerindeki Etkisi". *Journal of Jiangsu Foreign Trade Platform*, 35-38.
- Liu, Bin ve Pan, Tong (2021). "Analysis of the Current Situation, New Trend and Policy Recommendations of China's Foreign Trade under the Background of COVID-19 Pandemic". *China Academic Journal Electronic Publishing*, (7): 29-35.
- Liu, Yu ve Xiao, Chunlai (2018). "The Relationship between the Total Import and Export Trade and GDP of Different Economic Development Levels". *Journal of Statistics and Application*, 7(5): 557-568.
- Maddison, Angus (2001). *The World Economy: A Millennial Perspective*. Paris: Development Centre of OECD.
- Özekicioğlu, Halil vd. (2014). "Çin'de Yapısal Değişim ve Çin Ekonomisinin Küresel Pazarda Rekabet Edebilirliği". *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(1): 56-66.
- Özsoy, Ceyda Erden ve Tosunoğlu, Tuğberk (2017). "GSYİH'nin Ötesi: Ekonomik Gelişimin Ölçümünde Alternatif Metrikler". *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26(1): 285-301.
- Qin, Chenglin vd. (2020). "Doğu Bölgesinin Öncü Kalkınma Stratejisi: Değişiklikler, Etkiler ve Yeni Fikirler". *Journal of Beijing University of Technology*, 20(4): 58-71.
- Saatçi, Mustafa ve Aslan, Alper (2007). "Türkiye İmalat Sanayinde İthalatın Piyasa Disipline Etme Hipotezinin Testi: Panel Veri Yaklaşımı". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (29): 1-15.
- Sar, İlknur ve Demirkıran, Özlem (2023). "Güney Çin Denizi'nde Çin-ABD Güç Mücadelesi". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (45): 413-439.
- Sha, Huju ve Chen, Gang (2018). *Endüstriyel Yükselmeye Banka Desteği*. Beijing: Çin Sosyal Bilimler Akademik Yayınları.
- Türker, Haşim (2019). *Yeni Soğuk Savaşa Doğru: Yükselen Çin, ABD ve NATO*. İstanbul: Cinius Yayınları.
- Uçan, Okay ve Koçak, Esra (2014). "Türkiye'de Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki". *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(2): 51-60.
- Uysal, Özgür (2020). "Reel Döviz Kurları ile Dış Ticaret Arasındaki İlişki: Çin Örneği". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1): 243-250.
- Wu, Ling (1985). "Yerel Koşullara Uyarlanan Önlemlerle Sıralı İlerleme - Huarong İlçesindeki Kırsal Endüstriyel Yapının Ayarlanması Üzerine Araştırma". *Journal of Agrotechnical Economics*, (3): 2-15.
- Xiang, Guocheng ve Chen, Tingying (2019). "Ağır Sanayinin Öncelikli Gelişim Stratejisinin Yeniden Anlaşılması". *China University Academic Abstracts*, 173-174.
- Yu, Chen (2018). "Teknolojik İlerleme, Ticaret Haddi Endeksi ve Ticaret Dengesinin Toplam Faktör Verimliliği Üzerindeki Etkileri". *Journal of Liaoning University*, (4): 37-45.

Zhao, Shuogang (2019). "Uluslararası Ekonomik ve Ticari Kuralların Değişen Trendinin Çin Üzerindeki Etkisi ve Karşı Önlemleri". *Journal of Overseas Investment & Export Credits*, (92): 30-35.

İnternet Kaynakları:

URL-1: "International Monetary Fund" <https://www.data.imf.org> (Erişim: 29.09.2022).

URL-2: "The World Bank" <https://data.worldbank.org/indicator> (Erişim: 12.10.2022).

EVLİYA MENKİBELERİNDE BİR İMTİHAN UNSURU OLARAK "İFTİRA"

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Nuhile SARIAYDIN*

Geliş Tarihi: 27.02.2024

Kabul Tarihi: 07.05.2024

Öz

Kişilerin haysiyetini ve onurunu zedeleyen, toplumsal huzuru bozan bir davranış biçimi olan iftira, başkaları hakkında söylemedikleri veya işlemedikleri söz ya da eylemlere dair birtakım iddialarda bulunmak olarak ifade edilebilir. Toplumlar da aslı olsa dahi kişilerin hoşlanmadığı şeylerin söylenmesi hoş karşılanmazken insanlar genellikle haset, kindarlık, kötü huy ve alışkanlıkları nedeniyle iftiraya başvurmaktadır. İftiraya uğrayan insanlar ise başlarına gelen bu sıkıntıdan kurtulmak için birtakım yollara müracaat etmektedir. Bu zorlu süreçte insanların göstermiş oldukları sabır, tasavvufta kişinin manevi mertebesinin artmasına vesile olan bir yol ve imtihan olarak görülmektedir. İmtihan bazı kimseler için sıkıntı, bazıları için yapılan günahlara ceza iken inananlar için arınma ve kefarettir. Tasavvufi olgunluğa erdiğine inanılan evliyalar, iftira gibi birtakım musibetlerle karşılaştıkları zaman bu imtihanın kendilerinin manevi derecelerinin artmasına bir vesile olduğunu düşünmüştür. Bu çalışmada ilk olarak "evliya" ve "iftira" terimlerinin tasavvufi anlamı ele alınmış, ardından iftiranın evliyalar için bir imtihan unsuru olarak nasıl kullanıldığı Evliyalar Ansiklopedisi'nde geçen menkıbeler üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvu Kültürü, Evliya, Menkıbe, İftira, İmtihan Motifi.

"SLANDER" AS AN ELEMENT OF TESTING IN THE HAGIOGRAPHIES OF SAINTS

Abstract

Slander, which is a form of behavior that damages the dignity and honor of people and disrupts social peace, can be expressed as making some claims about words or actions that they have not said or committed about others. Although Islam forbids saying things that people do not like even if they are true, people often resort to slander due to envy, spitefulness, bad temper and habits. People who are slandered resort to certain methods to get rid of this trouble. In Sufism, the patience that people show in this difficult process is seen as a way and challenge that leads to an increase in one's spiritual rank. While for some it is a hardship, for others it is a punishment for sins committed, for believers it is purification and redemption. The saint, who are believed to have reached Sufi maturity, thought that when they encountered some calamities such as slander, this challenge was a means of increasing their spiritual degrees. In this study, first the sufi meaning of the terms "saint" and "slander" are discussed, and then how slander is used as a challenge for saints is revealed through the hagiographies in the Encyclopedia of Saint.

Keywords: Sufi Culture, Saint, Hagiography, Slander, Motif of Test.

Giriş

Arapça "vela" ve "veliye" fiilinden gelen "veli" terimi sözlüklerde "yardım edilen, korunan; yardım eden, koruyan, Allah dostu, arkadaş, dost, yardımcı" anlamlarında kullanılmaktadır.

* Doktora Öğrencisi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD., e-posta: nuhilesariaydin@gmail.com
Orcid: 0000-0003-0538-4755

“Evliya”¹ terimi ise veli kelimesinin çoğulu olmasına karşın halk arasında tekil anlamda kullanılmaktadır. Evliyalar; dünya işlerine kapılmayan, insanlara yardım eden, az yemekle yetinen, giyime önem vermeyen, gününü ibadetle geçiren, dürüst, takva sahibi, faziletli, Allah’a sevgiyle bağlanan, zorlukları olgunlukla karşılayan, içi hüznü olduğu halde yüzü tebessümlü olan kimseler olarak nitelendirilmektedir (Ocak, 2010: 1; Uludağ, 2013: 25). Hak yolunda olma arzusuyla dolu olan bu kimseler haramdan kaçınmak, nefsi şehvetten korumak, ibadetleri yerine getirmek, Kur’an, sünnet ve sülûkun şartlarını bilmek ve önüne çıkan tüm zorluklara katlanıp sabretmek gibi bazı şartları yerine getirmekle mükelleftirler (Uludağ, 2013: 26). Bu ilkeleri kusursuz bir şekilde hayatına uygulayan kimseler, Allah’ın rızasıyla *evliya* makamına ulaşırlar.

Tasavvufi olgunluk kişinin firaset, keşf ve basiret sahibi olmasıyla mümkündür (Uludağ, 2013: 26). Olgunluk sürecine giden yol ise bilgi, beceri, sabır, hoşgörü ve tefekkürle gerçekleşir. “Sizi bir imtihan olarak hem hayır ile hem de şer ile deniyoruz.” (Enbiyâ 21/35) ayeti düşünüldüğünde Allah, kulunu çeşitli şerler karşısında nasıl sabrettiği ve verdiği nimetler karşısında ise nasıl şükrettiğiyle imtihan etmektedir (Akpınar, 2011: 17-19). Burada asıl imtihanın kalbi yumuşatıp Allah’a yakınlaşma olduğunu ifade eden Hemedani, yaratıcı ile kul arasındaki ilişkiyi “Maşukun darbesini tatmadıkça, kimse aşk davasında sadık olamaz. Maşukun cefasını çekmeyen onun vefasının kadrini bilemez. Maşukun ayrılığını tatmayan ona kavuşmanın lezzetini bilemez. Maşukun yaptığı kötülüğü lütuf bilmeyen maşuktan uzak kalır.” sözüyle anlatmıştır (Cengiz, 2021: 29). Aynı meseleyi, Mus’ab Sa’d, babasından naklettiği bir hadiste “Dedim ki: Ey Allah’ın Resulü! İnsanlardan kimler en çok belaya uğrar? Buyurdular ki: Peygamberler, sonra büyüklükte onlara yakın olanlar. Kişi dindarlığı nispetinde belaya maruz kalır. Kim dininde azimli ve sağlam olursa onun belası da şiddetli olur. Şayet dininde zayıflık varsa, Allah onu da gücü nispetinde imtihan eder. Ta ki o kul hatasız olarak yeryüzünde yürüyünceye kadar bela onun peşini bırakmaz.” şeklinde ifade etmektedir (Yüksel, 2006: 38-40). Kısaca tasavvufta kişiye gelen her musibet onun manevi derecesinin artmasını sağlayan bir araçtır. Evliyalar tarihi göz önüne alındığında ise manevi olgunluğa götüren imtihanlar; sürgün, zehirlenme, zulme uğrama ve iftira olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada ele alınan iftira özelinde bakıldığında, evliyalar yaşadıkları dönemlerde çeşitli iftiralara maruz kalmış ve bu iftiralarından kurtulmak için büyük gayret sarf etmişlerdir.

Sözlükte “bir kimseye kasıtlı ve asılsız suç yükleme, kara çalma, bühtan” anlamlarına gelen “iftira” sözcüğü “fry” kökünden hüması olan “ifterâ” fiilinin mastarıdır (Algül, 2000: 131). Eski Türkçede “iftira” kelimesi yerine birçok kelime kullanılırken Türklerin İslamiyet’i kabul etmesinden sonra 13. yüzyıl edebî metinleri içerisinde önemli bir yere sahip olan divan şiirlerinde “tezvir, bühtan, isnad, kizb, kâzib, yalan, dürûğ, firîb ve mekr” kelimeleriyle birlikte kullanılmıştır (Bahar, 2023: 549). “İftira” terimine en yakın kelime “yalan” olmasına karşın bu iki kelime özünde birbirinden oldukça farklıdır. İftira bir kimseyi haksız yere suçlamak için kullanılırken yalanda her zaman bir suçlama söz konusu değildir. Yalan, kişinin kendisine veya bir başkasına söylediği asılsız ithamlar için de kullanılmaktadır (Akpınar, 2011: 18). Toplum düzenini olumsuz yönde etkileyen bu kavram dinî ve tasavvufi kaynaklarda da görülmüştür.

Günlük hayatta “bir kimseyi işlemediği bir suçla kasıtlı ve asılsız suçlama, yalan yere suçlu gösterme veya aslı olmayan bir durumu varmış gibi nakletmek” anlamında kullanılan “iftira” teriminin yerine; tasavvufta ve Kur’an’da “kazf, ifk ve bühtan” kelimeleri

¹ Tasavvufi gelenekte evliyalar için “ehlullah, iyâlullah, ârif, ehl-i ma’rifet, muhakkik, ehl-i hakikat, muhib, ehl-i mahabbet, âşık, abdal, bûdelâ, vâsıl, ehl-i vuslat, saff-asfiyâ, hakîm-hükemâ, ahyâr, nûkabâ, ebrâr, şüttâr, kutub, şeyh, mürşid, gavs, üstat, mürebbî, mürid, sâlik, derviş, ehl-i abâ, sâfiye, mutasavvife, mütekâşşife” gibi sözcükler de kullanılmıştır. Türkçede ise “eren, halk erenleri, ermişler” gibi kullanımlarda evliyaların kastedildiği görülmektedir (Uludağ, 2013).

kullanılmaktadır (Akpınar, 2011: 17; Çağrıçı, 2000: 522; Nas ve Köşger, 2021: 1377). Allah'ın haram kıldığı ve Hz. Muhammed'in de yedi büyük günah arasında saydığı iftira, *Kur'an*'da elli dokuz yerde geçmektedir. Bu iftiralarından biri “ifk” veya “gerdanlık” olayıdır. Hz. Muhammed'in eşi Hz. Aişe, bir sefer sırasında takısını kaybedince onu aramak için ordudan uzaklaşır. Bu sırada kabile hareket eder ve Hz. Aişe orada tek başına kalır. Ordunun gerisinden gelen bir görevli Hz. Aişe'yi görünce ona yardım eder ve ordunun konakladığı yere getirir. Bu durumu fırsat bilen bazı münafıklar, Hz. Aişe ve görevlinin iffetine dil uzatarak onlara iftira atar. Bu durum başta Hz. Muhammed olmak üzere Hz. Aişe ve yakın çevresini derinden etkiler. Hz. Aişe'ye atılan bu iftira üzerine on ayet birden iner. Bunun yanı sıra *Kur'an*'da bahsedilen iftiralar; zina iftiraları, müminlere atılan iftiralar, Hz. Meryem'e atılan iftiralar, Allah'a şirk koşmak için atılan iftiralar ve peygamberlere atılan iftiralar olarak sınıflandırılabilir (Algül, 2000: 3-6; Çatak, 2017: 138).

Tasavvuf tarihinde din büyüklerinin hayatlarını ve kerametlerini konu edinen menkıbelerde evliyaların uğradığı iftiralara da rastlamak mümkündür. Bu çalışmada 12 ciltlik *Evliyalar Ansiklopedisi*'nde yer alan menkıbelere yansıyan ve toplam yirmi altı evliyaya atılan iftiralar ele alınmıştır. İftiraya uğrayan bazı evliyaların doğum ve ölüm tarihleri bilinmediği için iftiralar kronolojik olarak değil, iftiraya uğrayan zatın adına göre alfabetik sırayla verilmiştir.

1. “İftira” İçeren Evliya Menkıbelerinin Olay Örgüleri

İslamiyet'te Allah'ın rızasını kazanmış ve ona dost olan kimseler evliya olarak adlandırılmaktadır. Evliyalar yaşamlarının tamamını dünyevi arzular yerine Hakk'a ibadet etmek, dinin emir ve yasaklarını halka anlatmak için geçirmektedirler. Halkın sevgisini kazanan evliyaların sevenleri çok olduğu kadar hasetçi ve kiskanç kimseler için de birer hedef olarak görülmüşlerdir. Bu nedenle evliyalar çeşitli iftiralara maruz kalmışlardır (Nas ve Köşger, 2021; Özveren, 2018). İslam tarihinde çeşitli sebeplerle iftiraya uğradığını tespit ettiğimiz evliyalar ve evliyaların bu iftiralarından kurtulmak için başvurduğu yollar aşağıda verildiği gibi vuku bulmuştur:

Abdülhakim Arvasi (d.1865-ö.1943) sohbetlerinde dini çıkarları için kullanan kişiler hakkında yaptığı konuşmalardan dolayı bu kimseler tarafından iftiraya uğrar. Bu yüzden tutuklanarak hapse atılır. Daha sonra atılan iftira ile alakası olmadığı anlaşılınca beraat eder (Evliyalar Ansiklopedisi, 1992a: 333-334).

Ahmed Kabili'ye (d.?-ö.1624) hocasından irşad için icazet almadığına dair iftira atılır. Şeyh Fasihuddin bu iftirayı duyunca Ahmed Kabili'yi tetkik etmek ister. Bu nedenle Ahmed Kabili'nin yanına varınca aklında bulunan üç soruya kendisi sormadan cevap vermesi halinde kerametini kabul edeceğini düşünüp yola koyulur. Şeyh Fasihuddin, Ahmed Kabili'nin tüm sorulara cevap vermesiyle söylenenlerin iftira olduğunu anlar (Evliyalar Ansiklopedisi, 1992b: 225-227).

Ahmed Rıfai (d.1118-ö.1182) hakkında iki farklı iftira menkıbesi bulunmuştur. İlkinde Ahmed Rıfai, onu sevmeyen İbrahim Besti isimli bir kimse tarafından bilinmeyen bir sebeple iftiraya uğrar. İbrahim Besti, Ahmed Rıfai'ye iftira dolu bir mektup gönderir. Ahmed Rıfai mektubu cemaatin içinde seslice okutur. “*Allahü Teâlâ'nın indinde şüpheli bir durumum yoksa insanların bana ettiği iftiralara hiç aldırış etmem.*” diyerek İbrahim Besti'ye nezaket dolu bir mektup göndererek kendisine dua etmesini ister. Bu durumdan utanan İbrahim Besti pişman olur ve o beldeden bilinmeyen bir yere gider. Ahmed Rıfai hakkında atılan ikinci iftirada ise Ahmed Rıfai'nin evliyalığını çekemeyen bir kimse, aracı vasıtasıyla ona bir mektup gönderir. Mektupta “*Ey bid'atçı, ey zındık*” gibi çok ağır ifadeler kullanır. Ahmed Rıfai'nin cevaben yazdığı mektupta “*Sen benim sevap kazanmama vesile oluyorsun, Cenâb-ı Hak sana hayırlar ihsan etsin.*” demesi üzerine pişman olup Ahmed Rıfai'den özür diler ve onun en sadık öğrencisi olur (Evliyalar Ansiklopedisi, 1992b: 315-316).

Ahmed Yesevi (d.?-ö.1194) hakkında dört farklı iftira menkıbesi bulunmaktadır. İlkinde, Ahmed Yesevi'nin öğrencilerinin sayısı yüz binlere ulaşınca onu çekemeyenler, "*Sohbet meclislerine örtüsüz kadınlar geliyor, erkeklerle birlikte oturuyorlar.*" diye Yesevi'ye iftira atarlar. Bunun üzerine beldenin ileri gelenleri tarafından müfettiş görevlendirilir. Müfettişler söylenenlerin iftira olduğunu anlayınca Ahmed Yesevi iftira atanlara ders vermek ister. "*Baliğ olduğu günden bu ana kadar, sağ elini avret mahalline hiç uzatmamış bir veli istiyorum. Kim vardır? Bu mühim kutuyu ona teslim edeceğim.*" diyen Ahmed Yesevi'nin sualine bir tek Hacı Ata cevap verir. Ahmed Yesevi, Hacı Ata'ya bir kutu verir ve Horasan ile Maverâünnehir'e gönderir. Orada toplanan halk ve iftiracılar huzurunda kutu açılır. Kutudan kor halinde bir ateş ve pamuk çıktığını gören iftiracılar pamuğun yanmadan kaldığını fark edince tövbe edip bir kısmı Ahmed Yesevi'nin öğrencisi olur. Diğer iftirada, Merv şehrinde Mervezi namında bir müderris, Ahmed Yesevi hakkında söylenen uygunsuz ve uydurma sözlere inanıp "*Ben üç bin mesele ezberledim. Hepsine ayrı ayrı sual sorar, onları imtihan ederim.*" düşüncesiyle dört yüz müşaviri ile yola koyulur. Bunu duyan Ahmed Yesevi yanında bulunan Muhammed Danişmend'e Mervezi'nin aklındaki bin suali sildirmesi için emir verir ve emri yerine getirilir. Ardından Süleyman Hakîm Atâ'ya aynı emri verir ve Mervezi'nin aklındaki bin suali de ona sildirir. Mervezi'nin sınav yapacağı gün kürsü kurulur. Mervezi kürsüye çıkmadan Süleyman Hakîm Atâ aynı emri tekrar alır ve Mervezi'nin aklında kalan son bin sual de silinir. Kürsüde tüm suallerini unuttuğunu anlayan Mervezi defterine bakar. Defterine yazdıklarının da silindiğini görünce hatasını anlar ve Ahmed Yesevi'den özür diler. Bir diğer iftira menkıbesinde, Yesi şehrinde bulunan Hristiyanlar, Ahmed Yesevi'nin şöhretinin yayılmasına dayanamayıp ona düşmanlık ederler. Bir gece aralarından birinin öküzünü Ahmed Yesevi'nin hanegâhında bulunan mezbahada kesip ayaklarını oraya atarlar. Ertesi gün kadiya öküzlerinin çalındığını ve Yesevi'nin hanegâhında kesildiğini söylerler. Kadı konuyu araştırması için bir müfettiş görevlendirir. Müfettişler inceleme yaptığı an iftiracılar Ahmed Yesevi'nin kerametiyle köpeğe dönüşür ve öküzün kalan parçalarını yerler. Bu sayede söylenenlerin iftira olduğu anlaşılır. Ahmed Yesevi'ye atılan son iftirada ise birileri bir sığır kesip Ahmed Yesevi'nin hanegâhına atarlar ve ertesi gün ahali ile Ahmed Yesevi'nin hanegâhına gelirler. Yapılanları anlayan Ahmed Yesevi, "*Girin köpekler, girin itler!*" diye bağırır. Bunun üzerine bazı iftiracılar köpeğe dönüşür ve "*Hav, hav, hav!*" diye yürürler. Bu olay üzerine diğer iftiracılar pişman olup Ahmed Yesevi'den özür dilerler (Evliyalar Ansiklopedisi, 1992b: 371-379).

Ayn-ül-Kudat Hemedani'nin (d.?-ö.1131) halk arasında çok sevilmesini çekemeyen ve haset eden Vezir Ebü'l-Kasım Abdullah, Ayn-ül-Kudat imzasıyla, dinin emir ve yasaklarına aykırı bir yazı hazırlar ve devrin âlimlerini toplayıp bu yazıyı okutur. Bunun üzerine "*Böyle söyleyen bir kimsenin dinimizdeki yeri nedir?*" diye sorar. Âlimlerin "*Öldürülmesi lâzımdır.*" fetvası üzerine Ayn-ül-Kudat Hemedani idam edilir (Evliyalar Ansiklopedisi, 1992c: 295-296).

Cabbar Dede'nin (d.?-ö.?, 16-17. yüzyıl) devrin ileri gelenleriyle olan yakınlığını çekemeyenler "*Cabbar Dede'nin koyunları ekinlerimizi yiyerek zarar veriyor.*" iftirasını atar ve karakola şikayet ederler. Karakol komutanı olayı araştırmak ve Cabbar Dede'yi karakola getirmek için iki askerini görevlendirir. Cabbar Dede, askerlere "*Koyunlarımı onların ekin tarlasına sürün. Eğer ekini yerlerse suçlu olduğumu kabul edeceğim.*" der. Koyunlar Cabbar Dede'nin tarlası dışında hiçbir tarlaya girmeyince söylenenlerin iftira olduğu anlaşılır (Evliyalar Ansiklopedisi, 1992ç: 170-172).

Çelebi Arif Küçük (d.?-ö.?), hocası Mevlana Celaleddin-i Rûmî'nin yerine geçince onu çekemeyenler, kendilerine olan borcunu ödemediğine dair iftira atar ve mahkemeye başvururlar. Çelebi Arif Küçük, mahkemede "*Hasımlarımın bu fakiri taciz ettiği, rahatsız ettiği akıl sâhipleri indinde malumdur. Ancak bu istenilen meblağın gerekçesinin açıklanmasını istesek biz onları taciz etmiş olurduk. Çünkü o zaman işin iç yüzü ortaya çıkardı.*"

Sonra biz bu borçtan berî olduğumuza yemin etsek dedemiz Hazret-i Ebu Bekir'in yolundan ayrılmış olurduk. Ayrıca onların bize karşı muameleleri sebebiyle sevap kazanmamız, onların ise bizim yüzümüzden cezalandırılmaları bize uygun düşmez." der ve iddia edilen borcu öder. Böylece şikâyetten ve iftiradan kurtulmuş olur (Evliyalar Ansiklopedisi, 1992ç: 363).

Çelebi Hüsrev (d.?-ö.1562), halkın göstermiş olduğu yakınlıktan dolayı kendisini çekemeyenlerin iftiralarına ve kötülüklerine maruz kalır. Söylenenleri duyan Sultan Bâyezîd-i Velî (II. Bâyezîd) "*Allahü Teâlâ'nın aziz kıldığı bir zatı zelil etmeyi istemek, o kimsenin alçalmasına, rezil ve rüsva olmasına sebep olur. Böyle mübarek ve kıymetli kimselere izzet, ikram ve hürmetten başkası yapılamaz.*" der. Bunun üzerine iftiracılar korkularından bir şey söyleyemezler. Böylece mesele de kapanmış olur (Evliyalar Ansiklopedisi, 1992ç: 383-385).

Ebü'l-Hasan-ı Şazili'nin (d.1196-ö.1256) dönemin sultanıyla olan muhabbetini çekemeyenler, onun hazineden para çaldığına dair iftira atarlar. Duruma çok sinirlenen sultan, Şazili'nin öldürülmesi için bir asker görevlendirir. Asker, Ebü'l-Hasan-ı Şazili'yi çok sevmektedir ve ona, böyle bir iddiaya inanmadığını söyler. Bunun üzerine Ebü'l-Hasan-ı Şazili kerametiyle altına dönüşen taşı askere göstererek "*Bu taşı alıp sultana götürünüz. Beyt-ül-mâl hazinesine koysun.*" der. Kerameti duyan sultan, söylenenlerin iftira olduğunu anlar ve Şazili'den özür diler (Evliyalar Ansiklopedisi, 1992d: 392).

Feridüddin Genc-i Şeker'in (d.1174-ö.?) meclisine gelen bir grup, sebepsiz yere ona iftira atar ve hakkında asılsız iddialarda bulunur. Bu gruba tevazu ile yaklaşan Feridüddin Genc-i Şeker gidecekleri yolda tehlike olduğundan dolayı başka bir yoldan gitmelerini tavsiye eder. Feridüddin Genc-i Şeker'in uyarılarını dikkate almayan grup, bir fırtınayla helak olur (Evliyalar Ansiklopedisi, 1992e: 195).

Hacı Bayram-ı Veli'nin (d.1352-ö.1429) öğrencilerinin sayısının artması, bazı hasetçilerin dikkatini çeker. Padişah II. Murad'a; "*Sultanım! Ankara'da Hacı Bayram isminde biri, bir yol tutturarak halkı başına toplamış. Aleyhinizde bazı sözler söyleyip saltanatınıza kastedermiş. Bir isyan çıkarmasından korkarız!*" şeklinde iftiralarla dolu bir mektup gönderirler. Padişah, olayı araştırmak için iki müfettiş görevlendirir. Müfettişler Ankara'ya varır varmaz yaşlı bir kimseyle karşılaşır. Müfettişler Ankara'ya geliş sebeplerini yaşlı kimseye anlatınca "*O aradığınız Hacı Bayram bu fakirdir.*" diyerek yaşlı adam kendini tanıtır. Müfettişler Hacı Bayram-ı Veli ile görüşünce söylenenlerin iftira olduğunu anlar fakat padişah fermanı gereği onu Edirne'ye götürürler. Edirne'de padişah da Hacı Bayram-ı Veli ile biraz sohbet edince söylenenlerin yalan olduğunu anlar (Evliyalar Ansiklopedisi, 1992e: 326-327).

Kötü yola düşen bir kadın halinden tövbe ederek Hasan Sezai'ye (d.1669-ö.1738) sığınır. Fakat kadın, geçmişte tanıdığı bazı kimseler tarafından rahatsız edilir. Bu kimseler hem türlü dedikodular çıkarırlar hem de dergâhın kapısına geyik boynuzu asarlar. Bu sıralarda Edirne'de uyuz hastalığı ortaya çıkar. Hastalığın sadece bu iftirayı çıkaranlar ile bu iftiraya inanlara etki ettiği görülünce iftiracılar, Hasan Sezai'den af dilerler. Affedilenler, hastalıktan kurtulur (Evliyalar Ansiklopedisi, 1992f: 44).

İbn-i Arif'in (d.1088-ö.1142) ilminin derinliğini çekemeyen hasetçiler, Sultan Ali bin Yusuf bin Taşfîn'e "*Etrafına halkı toplayıp, senin saltanatına göz dikiyor.*" diyerek İbn-i Arif'e iftirada bulunurlar. Sultan, İbn-i Arif'i huzuruna getirtmek için askerlerini gönderir. Bu esnada İbn-i Arif vefat eder. Daha sonra sultan, İbn-i Arif hakkında söylenenlerin asılsız olduğunu öğrenince yaptıklarına pişman olur ve iftiracıların başındaki kişiyi cezalandırır (Evliyalar Ansiklopedisi, 1992f: 126).

İbn-i Cevzi (d.1116-ö.1201), bilinmeyen bir nedenle² iftiraya uğrar ve hapse atılır. Onun yerine oğlu Yusuf vaaz vermeye başlar. Halife Nasır'ın annesi, Yusuf'tan kendisinin de olduğu bir cemaate vaaz etmesini ister. Yusuf "*Babam, oğlunuz Halife Nasır tarafından hapsedirildi. Eğer onu serbest bıraktırırsanız, biz de sizin isteğinizi yerine getiririz.*" der. Bunun üzerine İbn-i Cevzi serbest bırakılır (Evliyalar Ansiklopedisi, 1992f: 138).

İdris-i Muhtefi'ye (d.?-ö.1615), kendisini çekemeyenler tarafından sapık ve bozuk itikat sahibi olduğuna dair iftira atılır. Söylentiler padişaha ulaşınca konuyu araştırmak üzere müfettişler görevlendirilir. İdris-i Muhtefi halk arasında Hacı Ali Bey adıyla tanındığı için müfettişler tarafından bulunamaz. Müfettişlerden biri, bir gün onun gerçek kimliğini bilmeden Hacı Ali Bey ile söylentiler hakkında konuşur. Bu konuşmada gerçekler anlaşılınca müfettiş, padişaha olan biteni anlatır ve söylenenlerin iftira olduğu anlaşılır (Evliyalar Ansiklopedisi, 1992f: 249-250).

İmam-ı Gazali'ye (d.1058-ö.1111) haset edenler, onun İmam-ı Azam'ın aleyhinde konuştuğuna dair iftiralarını Sultan Sencer'e iletirler. İmam-ı Gazali, Sultan Sencer'in huzuruna gelince "*İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin aleyhinde bulunmuşum diye söz söylüyorlarmış. İşte buna asla tahammül edemem. Allahü Teâlâ'ya yemin ederim ki, ben, Ebu Hanife'nin ümmet-i Muhammed arasında, fıkıh ilminin inceliklerinde ve manasında en büyük âlim olduğumu kesin olarak kabul etmekteyim. Her kim ki bu söylediğimin tersine bir sözüm olduğumu veya bir şey yazdığımı söylerse o yalancıdır.*" der. Bunun üzerine, söylenenlerin iftira olduğuna hükmedilir (Evliyalar Ansiklopedisi, 1992e: 257-264).

İmam-ı Rabbani'nin (d.1564-ö.1624) söz ve eylemleri sonucunda toplumda hurafe ve bid'atların kalktığını gören bazı hasetçiler, Rabbani'ye "*Cüneyd-i Bağdadi, Bayezid-i Bistami gibi büyük meşâyih-i aşağı görüyor.*", "*Vahdet-i vücudu inkâr ediyor.*" ve "*Meşâyih-i izamı inkâr ediyor, Allahü Teâlâ'nın marifetine vasitasız olarak kavuştum diyor.*" şeklinde iftiralar atarlar. İftiralar sultanın kulağına ulaşınca oğlu Şâh Cihan, İmam-ı Rabbani ve tüm öğrencilerini öldürmekle görevlendirilir. Şâh Cihan, İmam-ı Rabbani'yi sultana secde etmesi şartıyla affedeceğini bildirir. İmam-ı Rabbani bunu kabul etmeyerek sultanın huzuruna çıkar. Hakkında söylenenlerle ilgili inandırıcı deliller sunar ve her şeyin iftira olduğu anlaşılır. Bunun üzerine etrafta bulunan bazı Hindular, Müslüman olur. Fakat buna rağmen iftiracılar "*Bunun adamları çoktur. Sözleri bütün memlekette yürürlüktedir. Bunu serbest bırakırsak bir karışıklık çıkabilir.*" diyerek sultanı tekrar aldatırlar ve İmam-ı Rabbani tutuklanır. İmam-ı Rabbani'nin kerametleriyle hapisanede bulunan birçok kişi İslamiyet'i seçer. Rabbani, üç yıl hapiste kaldıktan sonra sultanın yaptıklarına pişman olmasıyla hapisten çıkarılır. Daha sonra sultan, İmam-ı Rabbani'nin öğrencisi olur (Evliyalar Ansiklopedisi, 1992f: 302-305).

Kerimüddin Baba Hasan Ebdali'nin (d.?-ö.1640) yaşadığı beldede Abdünnebi adında nüfus sahibi bir kimse yaşamış. Bu kimse, Kerimüddin Baba'nın talebesi olmak ister fakat eşraftan utandığı için dersleri Ebdali'den kimsenin olmadığı bir yerde tek başına almayı talep eder. Kerimüddin Baba nefis terbiyesi için bunu kabul etmez. Bunun üzerine Abdünnebi "*Eğer bana yalnız yerde yolu talim etmezseniz insanlara sizin bid'at sahibi olduğunuzu söyler, onların size gelip talebe olmalarına mani olurum.*" der. Bu tehdidin sonucunda da istediğini alamayan Abdünnebi, Kerimüddin Baba hakkında çeşitli iftiralar ortaya atar. Bu iftiraları attıktan birkaç gün sonra evi barkı dağılır; çok geçmeden de kendisi ve oğlu ölür (Evliyalar Ansiklopedisi, 1992f: 433).

Dehli sultanı, duyduğu muhabbet nedeniyle Kutbüddin-i Bahtiyar Kaki'nin (d.1173-ö-1235) öğrencisi olur. Bu muhabbeti çekemeyen Şeyhülislam Necmeddin-i Sugra, Hacı Kutbüddin'i beldeden göndermek için bir hayat kadınıyla anlaşır. Sultan ile Hacı Kutbüddin yan

² Evliyalar Ansiklopedisi'nde iftiranın konusu geçmemekle birlikte, başka bir kaynakta İbn-i Cevzi'nin zimmetine mal geçirdiği gerekçesiyle iftiraya uğradığı belirtilmektedir (Yavuz ve Avcı, 1999: 550-551).

yanayken kadın gelir ve Hacı Kutbüddin'den hamile olduğunu söyler. Hacı Kutbüddin, manevi yolla hocasından yardım ister. Hocası Hacı Muinüddin, 258 km öteden durumu anlar ve yardıma gelir. Hacı Muinüddin "*Ey bu kadının rahminde saklı bulunan çocuk! Annen olacak bu kadın, senin babanın bu Kutbüddin olduğunu iddia ediyor. Şimdi sen konuş ve doğruyu söyle!*" deyince çocuk gerçekleri anlatır ve Kutbüddin-i Bahtiyar Kaki iftiradan kurtulur (Evliyalar Ansiklopedisi, 1992g: 16-17).

Menkıbelerde Mevlana Halid-i Bağdadi'ye (d.1778-ö.1826) atılan üç iftira tespit edilmiştir. Bunlardan ilki, haset eden inkârcı bir kimsenin Bağdat valisine giderek Mevlana Halid-i Bağdadi'nin küfür yolunda olduğuna dair attığı iftiradır. Vali, Bağdadi'yi tanıdığı için dönemin âlimlerini etrafına toplar ve bir reddiye yazdırır. Bunun üzerine iftiracı özür diler ve affedilir. İkinci iftirada Mevlana Halid-i Bağdadi, daha önce yanlış yola düşmesine rağmen affettiği öğrencisi Abdülvehhab es-Susi'yi Medine'ye gönderir. Abdülvehhab es-Susi, Medine'de Mevlana Halid-i Bağdadi hakkında küfre varacak iftiralarda bulunur. Bunun üzerine Şam fetva emini bir reddiye yazar ve konu kapanır. Tespit edilen son iftirada ise Mevlana Halid-i Bağdadi, bir gün II. Mahmud'a şikâyet edilir. Şikâyette "*Asker ve silâh topluyor, güçlenip devletinize başkaldırmak istiyor. Ülkeni ondan koruyasın.*" denilerek Bağdadi'ye iftira atılır. Bunun üzerine padişah, iki müfettişini görevlendirir. Müfettişler olayı tetkik eder ve Mevlana Halid-i Bağdadi ile görüşür. Sonunda söylenenlerin asılsız olduğu anlaşılır (Evliyalar Ansiklopedisi, 1992g: 189-195).

Mutarrif bin Abdullah'a (d.?-ö.713) onu çekemeyenler tarafından iftira atılır ve Ziyad bin Ebih'e şikâyet edilir. Askerler Mutarrif bin Abdullah'ı huzura getirirler. Ziyad bin Ebih, askerlere "*Siz onu çağırırken şeklinde, hâlinde bir değişiklik oldu mu?*" diye sorar. Askerlerin hayır demesiyle Ziyad bin Ebih, söylenenlerin asılsız olduğuna kanaat getirir ve Mutarrif bin Abdullah'tan özür diler (Evliyalar Ansiklopedisi, 1992g: 244-245).

Nureddinzade Muslihuddin (d.1502-ö.1573) hakkında çeşitli iftiralar ortaya atılır ve padişaha şikâyet edilir. Padişah, söylenenlerin incelenmesi için emir verir. Nureddinzade Muslihuddin inceleme emri verildiğini duyunca İstanbul'da bir camiye sığınır. Camide Şeyhülislam'la tanışır ve olanları ona anlatır. Nureddinzade Muslihuddin'in ilmüne şahit olan Şeyhülislam, bir mektup yazarak gerçekleri padişaha iletir. Bunun üzerine Muslihuddin affedilir (Evliyalar Ansiklopedisi, 1992g: 370-372).

Pir Ali Aksarayı (d.?-ö.?, 16. yüzyıl) hakkında Sultan Süleyman'a "*Aksaray'da bir kimse Mehdilik davasında bulunuyor.*" diye haber gönderilir. Padişah söylenenleri incelemek için emir verir. Soruşturma sırasında Pir Ali Aksarayı, aleyhinde konuşanlara dönerek hiddetli bir şekilde "*Bizim aleyhimizde bulunan siz misiniz?*" diye sorar. Bunun üzerine iftiracıların biri o an korkudan ölür, diğerleri ise istifra etmeye başlar. Bu durum üzerine soruşturmada vazgeçilir ve Pir Ali Aksarayı aklanır (Evliyalar Ansiklopedisi, 1992g: 434-435).

Süleyman Rüşdi Efendi (d.?-ö.1834) hakkında II. Mahmud'a bazı uygunsuz sözler iletilir. Padişah, kendisini yanına çağırıp meseleyi soruşturmak ister. Rüşdi Efendi, padişahın karşısında çok rahat tavırlarda bulununca uyarılır. Bunun üzerine Süleyman Rüşdi Efendi "*Sultanım! Ahirette bahsettiğiniz evsaftan sormazlar. Siz çobansınız. Tebaanızın çobanısınız. Sürünüzden mesulsünüz. Size bunu sorarlar. Sen buna dikkat et!*" der ve oradan ayrılır. II. Mahmud bu sözlerden çok etkilenir ve onun kerametini anlar. Böylece Süleyman Rüşdi Efendi iftiradan kurtulur (Evliyalar Ansiklopedisi, 1993a: 94).

Ehl-i sünnet düşmanları, halife Kaim Biemrillah'a giderek Tâc-ül-Arifin (d.1026-ö.1107) hakkında "*Zeynel Abidin oğullarından bir kimse vardır. Ona büyük bir halk topluluğu tâbi oldu. Hilâfet benim hakkımdır diye iddiada bulunuyormuş. Şimdiden çaresine bakılmazsa, ileride büyük fitne olur.*" iftirasında bulunurlar. Halife Kaim Biemrillah, Tâc-ül-Arifin'i yanına çağırır. Tâc-ül-Arifin yolda bir camide ibadet ettiği sırada kılık değiştirerek orada bulunan

halife, onun kerametini görür ve söylenenlerin yalan olduğunu anlar (Evliyalar Ansiklopedisi, 1993a: 384-398).

Ünsi Hasan Efendi'yi (d.1645-ö.1723) sevmeyen bir kimse, Mustafa Paşa'ya giderek onun hakkında türlü iftiralarda bulunur. Ünsi Hasan Efendi'yi ertesi gün sürgüne göndermeye karar veren Mustafa Paşa, akşam uyuduğunda sabaha kadar rüyasında ateş ve alev görür. Çevresinde bulunan bir kişi, bu rüyayı "*Efendim! Siz ya birine zulüm ve haksızlık yapmışsınız veya haksızlık yapacaksınız! Öyle bir niyetiniz olmalı. Zira böyle ateş görmek, ancak Allahü Teâlâ tarafından bir ikazdır, uyardır, tembihtir. Sizlere bundan sakınmak lâzımdır.*" şeklinde yorumlar. Bunun üzerine hatasını anlayan Mustafa Paşa, Ünsi Hasan Efendi'den özür diler ve onun hayır duasını almak ister (Evliyalar Ansiklopedisi, 1993b: 104-107).

2. "İftira" İçeren Evliya Menkıbelerinin Yorumlanması

İncelemeye tabi tutulan menkıbelere genel olarak bakıldığında, *Evliyalar Ansiklopedisi*'nde tespit edilen çoğu menkıbenin tarihi net olmadığı için iftira hadiselerinden hangisinin daha önce gerçekleştiğinin belirlenmesi hayli güçtür. Yine de menkıbelerin geçtiği dönemler üzerinden bir yoruma gidildiğinde ilk iftira, Mutarrif bin Abdullah'a atılan iftira olarak karşımıza çıkmaktadır. Mutarrif bin Abdullah'ın doğum tarihi tam olarak bilinmese de Hz. Peygamber döneminde yaşadığı, birçok hadis-i şerife kaynaklık yaptığı bilinmektedir.

Evliya menkıbeleri karşılaştırmalı olarak incelendiğinde bir evliyanın iftiraya uğramasındaki en büyük sebebin kıskançlık ve çekememe olduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra evliyanın dönemin yöneticilerine yakın olması, öğrencilerinin sayısının çok olması ve evliyaya halkın göstermiş olduğu yakın ilgi de başlıca iftiraya maruz kalma sebebi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahmed Kabili, Ahmed Rifai, Ayn-ül-Kudat Hemedani, Çelebi Arif Küçük, İmam-ı Gazali, İbn-i Arif, İdris-i Muhtefi, İmam-ı Rabbani, Mevlana Halid-i Bağdadi, Mutarrif bin Abdullah, Nureddinzade Muslihuddin ve Ünsi Hasan Efendi kıskançlık/çekememe; Ahmed Yesevi, Çelebi Hüsrev ve Hacı Bayram-ı Velî öğrencilerinin çok olması/halkın göstermiş olduğu yakın ilgi; Cabbar Dede, Ebü'l-Hasan-ı Şazili, Kutbüddin-i Bahtiyar Kaki devrin yöneticileriyle arasının iyi olması nedeniyle iftiraya maruz kalmıştır. Bazı evliyaların iftiraya uğrama sebeplerinin ise yukarıdaki genellemelerin dışında kaldığı, olayın gerçekleştiği dönemde meydana gelen bazı olaylar nedeniyle iftiraya uğradıkları görülmüştür. Abdülhakim Arvasi, sohbetlerinde dini çıkarları için kullanan kişiler hakkında yaptığı konuşmalardan dolayı, Hasan Sezai kötü yola düşen bir kadının tövbe etmesinden sonra ona sahip çıktığı için, Feridüddin Genc-i Şeker bilinmeyen bir sebeple, Kerimüddin Baba Hasan Ebdali ise öğrencisi olmak isteyen bir kimsenin isteklerini kabul etmediği için iftiraya maruz kalmıştır.

İncelemeye tabi tutulan yirmi altı menkıbede evliyalara atılan iftiraların genellikle birbirinden farklı olduğu, çok azının ise birbirine benzediği görülmüştür. Diğer taraftan bazı menkıbelerde iftiraların içeriği hakkında bilgi bulunmamakta, sadece evliyanın iftiraya uğradığı söylenmektedir. Abdülhakim Arvasi, Ahmed Rifai, Çelebi Hüsrev, Mutarrif bin Abdullah ve Süleyman Rüşdi Efendi'ye atılan iftiraların konusu belli değildir. Menkıbelerde sadece bu zatların iftiraya uğradığı bilgisi yer almaktadır.

Evliyaların uğradığı iftiralarda görülen ortak unsurlardan biri; evliyanın silah, asker veya ahaliyi toplayarak isyan çıkarmak istemesiyle ilgilidir. Bu durumda iftira padişaha iletilmekte ve padişah, derhal bir asker/müfettiş görevlendirip durumu inceletmektedir. İnceleme esnasında asker/müfettiş, evliyanın konuşmasından veya yaşının vermiş olduğu olgunluktan ötürü söylenenlerin iftira olduğunu anlamaktadır. İnceleme sonucunun padişaha iletilmesiyle evliyadan özür dilenip hayır duası istenmektedir. Hacı Bayram-ı Velî'nin isyan çıkaracağına dair iftirada müfettişler, Hacı Bayram-ı Velî ile görüşünce söylenenlerin iftira olduğunu anlamıştır. Mevlana Halid-i Bağdadi'nin etrafına asker toplayıp ayaklanacağı iftirası üzerine II. Mahmud, iki müfettişini görevlendirmiş ve

müfettişler, Bağdadi ile görüşükten sonra onun suçsuz olduğunu anlamıştır. İbn-i Arif'in ayaklanma çıkaracağına dair iddialar üzerine ise meseleyi araştırmaları için sultan askerlerini göndermiş, askerler iddiaların bir iftiradan ibaret olduğunu anlamışlar, ancak İbn-i Arif kendisine atılan iftiranın çözüldüğünü öğrenemedi ölmüştür.

Evliyaların iftiraya uğradığı ortak konulardan bir diğeri ise hırsızlıktır. Menkıbelerde hırsızlıkla ilgili iftiraya uğrayan evliya, göstermiş olduğu kerametle iftiradan kurtulmaktadır. Ebü'l-Hasan-ı Şazili'nin taşı altına dönüştürmesi ve Ahmed Yesevi'ye atılan iftirada müfettişlerin incelemesi sırasında iftiracıların köpek gibi havlaması karşılaşılan örneklerdir. Hırsızlık iftirasına uğrayan evlialardan Çelebi Arif Küçük, iftiracının yalancı durumuna düşmemesi için söylenen borcu ödemiş; İbn-i Cevzi ise halifenin annesinin isteği üzerine hırsızlık iftirasıyla düştüğü hapisten kurtulmuştur.

Evliyanın “küfür ehli” olduğuna dair iftiralarla da karşılaşmıştır. Burada dikkati çeken en önemli unsur, evliyanın Hindistan bölgesinde doğmuş/yaşamış olmasıdır. Feridüddin Genc-i Şeker'in ilah olduğunu iddia ettiğine dair iftirada, iftiracılar çıktıkları bir yolculukta helak olmuşlardır. İmam-ı Rabbanî'nin vahdet-i vücudu inkâr ettiğine dair iftirada, Rabbanî'nin sultanın huzuruna çıkmasıyla söylenenlerin iftira olduğu anlaşılmıştır. Öğrencisi olmak isteyen nüfuz sahibi kimsenin dersleri tek başına alma isteğini kabul etmemesi üzerine Kerimüddin Baba Hasan Ebdalî'ye bid'at sahibi olduğuna dair iftira atılmış, birkaç gün sonra iftiracı ile çocuğu ölmüştür. Mevlana Halid-i Bağdadi'nin küfür yolunda olduğuna dair iftirada ise dönemin valisi Bağdadi'yi tanıdığı için âlimlere reddiye yazdırmış ve Bağdadi, iftiradan kurtulmuştur.

İncelemeye tabi tutulan menkıbelerde, bazı evliyalarla ilgili birden fazla iftiraya rastlanmış ve bu iftiralar ile ilgili bazı ortak sahneler göze çarpmıştır. İlgili sahneler dikkatle incelendiğinde “ciddi benzerlikler bulunan menkıbelerin hemen yazıya aktarılmadığı, hayli bir zaman sonra sözlü gelenekten derlenerek yazılı ortama taşındığı dikkate alındığında aralarında büyük benzerlikler bulunması ve birindeki sahnenin veya cümlelerin diğere aynen aksettirilmiş olması olağan karşılanabilir” (Aykaç, 2022: 548). Ahmed Rıfai ile ilgili tespit edilen iki menkıbede de iftiralar mektupla Ahmed Rıfai'ye iletilmiş, iki mektuba da Ahmed Rıfai nezaket dolu bir dille cevap yazmış ve sonunda iftira atan kişiler pişman olup özür dilemiştir. Bu iki menkıbenin farklı yönleri ise bir menkıbede iftira atan kişinin ismi belli iken diğere belli değildir. İki sahne birlikte düşünüldüğünde gerçekleşen olayların benzer olduğu görülmektedir. Ahmed Yesevi hakkında tespit edilen iki iftiranın sahnelerinin büyük oranda benzer olması da aslında bu iki olayın aynı olduklarını düşündürmektedir. İlk menkıbede Ahmed Yesevi, Yesi şehrindeki Hristiyanların öküzlerini çalmakla suçlanmaktadır. Devrin ileri gelenlerinin görevlendirdiği müfettişler inceleme yaparken iftiracılar köpeğe dönüşmüş, bu sayede söylenenlerin iftira olduğu anlaşılmıştır. İkinci menkıbede ise bir kişi, Ahmed Yesevi'yi yine öküzünü çalmakla suçlamıştır. Yapılan inceleme sırasında Ahmed Yesevi'nin “*Girin köpekler, girin itler!*” diye bağırmasıyla iftiracılar köpeğe dönüşüp havlamaya başlamıştır. Her iki iftirada da sahnelerin büyük oranda benzer olması, bu iki olayın birbirinin varyantı olduğunu düşündürmektedir. Mevlana Halid-i Bağdadi'nin menkıbeleri için de benzer his oluşmaktadır. Birinci olayda Mevlana Halid-i Bağdadi'ye küfür yolunda olduğuna dair iftira atılmış, Bağdadi kendisini tanıyan valinin devrin âlimlerine reddiye yazdırmasıyla iftiradan kurtulmuştur. İkinci olayda da küfür yolunda olduğuna dair iftiraya uğramış, Şam fetva emininin yazdığı reddiye ile yine iftiradan kurtulmuştur.

İncelemeye tabi tutulan menkıbelerde dikkati çeken bir başka husus ise iftiraya uğrayan evliyaların doğrudan dönemin sultanı, padişahı, valisi, halifesi veya ileri gelenlerine şikâyet edilmeleri ya da iftiraların bu kişilerin kulağına gitmesidir. Bu durumda ilgili evliyalar için tutuklanma, sürgüne gönderilme, huzura çağırılma veya görevlendirilen asker/müfettiş tarafından sorgulanma gibi durumlar hızla gerçekleşmektedir. Mevlana Halid-i Bağdadi'ye

atılan iftira padişahın, Ahmed Yesevi'ye atılan iftira devrin ileri gelenlerinin kulağına gitmiş ve meseleyi tetkik için müfettiş görevlendirilmiştir. Hacı Bayram-ı Velî, İdris-i Muhtefi, Pir Ali Aksarayı, Nureddinzade Muslihuddin ve İbn-i Arif padişaha; Cabbar Dede komutana şikâyet edilmiş ve müfettişlerin/askerlerin olayı araştırması istenmiştir. Ebü'l-Hasan-ı Şazili ve İmam-ı Rabbani'ye atılan iftiranın sultanın kulağına gitmesiyle haklarında ölüm emri verilmiştir. İmam-ı Gazali ve Süleyman Rüşdi Efendi sultanın, Mutarrif bin Abdullah valinin, Tâc-ül-Arifin halifenin huzuruna çağrılmıştır. Ünsi Hasan Efendi ise paşa tarafından sürgüne gönderilmek istenmiştir.

Evliyaların dönemin yöneticilerine şikâyet edilmeleri veya yöneticilerin iftirayı duyması durumunda her ne kadar tutuklanma, sürgüne gönderilme, huzura çağırılma veya asker/müfettiş tarafından sorgulanma söz konusu olsa da sahnenin sonunda suçsuz oldukları anlaşılmalı ve kendilerine bir ceza uygulanmamaktadır. Bu durumla ilgili sadece iki aksi örnek tespit edilmiştir. İftiraya uğrayan İbn-i Arif sultanın huzuruna gelirken yolda vefat etmiştir. Soruşturma sonunda İbn-i Arif'in iftiraya uğradığı anlaşılmalı ve padişah tarafından iftiracıların başındaki kişi cezalandırılmıştır. Yine iftiraya uğrayan Ayn-ül-Kudat Hemedani ise devrin âlimlerinin fetvası üzerine idam edilmiştir.

Sözlükte “ermiş kimselerin gösterdiklerine, yarattıklarına inanılan, aklın sınırlarını aşan, şaşkınlık verici, doğaüstü olay” olarak tanımlanan “*keramet*”, İslamiyet'te evliyaların veya salih kimselerin Allah'ın izniyle göstermiş oldukları olağanüstü yetenektir (Yıldız, 2009: 42; Kubat, 2013: 42). Evliyalar bu yeteneklerini yaşamları boyunca kendi etraflarına göstermeye gayret etmişlerdir (Tek, 2013: 165). İncelenen menkıbelerde bazı evliyalar, göstermiş oldukları keramet sayesinde iftiradan kurtulmuşlardır. Her ne kadar gösterdikleri kerametlerle iftiradan kısa sürede kurtulsalar da tasavvufi olgunluğa giden süreçte iftiranın kendileri için birer imtihan unsuru olduğu da unutulmamalıdır.

Halk anlatıları içerisinde yer alan don değiştirme motifi, “canlı veya cansız varlıkların kendilerine has niteliklerini kaybederek cansız veya canlı varlık haline dönüşmesi” olarak tanımlanmaktadır (Boratav 1994: 62; Küçük, 2000: 98). Sadece Ahmed Yesevi'nin menkıbelerinde don değiştirme motifine rastlanmaktadır. Menkıbelerde Ahmed Yesevi, kendisine atılan iki iftirada iftiracıları köpeğe dönüştürerek don değiştirme motifini ortaya çıkarmıştır.

Sonuç

Toplumun temel dinamiklerini derinden sarsan davranış biçimlerinden biri olan iftira, hem kişinin kendisine hem de içinde yaşadığı toplum hayatına zarar vermektedir. İftiraya uğrayan kişi maddi ve manevi telafisi güç sorunlarla karşılaşacağı gibi, iftira kişinin itibarını kaybetmesine de neden olabilmektedir. Ayrıca toplumun düzeni ve işleyişi bozulmakta; insanlar arasındaki saygı, sevgi, samimiyet, güven ve dostluk bağları ortadan kalkmakta; çatışmalar ortaya çıkabilmektedir. İftira ve iftiranın doğurduğu büyük sorunlara menkıbevi anlatılarda sıklıkla rastlanmaktadır.

12 ciltlik *Evliyalar Ansiklopedisi*'nde yapılan incelemelerde, iftiranın bir imtihan unsuru olarak kullanıldığı toplam yirmi altı menkıbe tespit edilmiştir. Bu menkıbeler karşılaştırmalı olarak incelendiğinde; bir evliyanın iftiraya maruz kalmasının esas nedeninin kıskançlık ve çekememe olduğu, bunun yanı sıra olayın gerçekleştiği dönemde meydana gelen olaylar nedeniyle bireysel olarak iftiraya uğrayan evliyaların da bulunduğu göze çarpmaktadır. Söz konusu menkıbelerde adı geçen evliyalar farklı coğrafyalarda yaşamış olmasına rağmen bazı evliyalara benzer iftiralar atılmıştır. Ahmed Yesevi ve Ebü'l-Hasan-ı Şazili'ye hırsızlık yaptıklarına; Ayn-ül-Kudat Hemedani, İdris-i Muhtefi ve İmam-ı Rabbani'ye dinin emir ve yasaklarına aykırı konuştıklarına; İmam-ı Gazali ve İmam-ı Rabbani'ye dönemin ileri gelen din âlimlerinin aleyhinde sözler söylediklerine; Hacı Bayram-ı Velî, Mevlâna Halid-i Bağdadi ve İbn-i Arif'e silahlanıp isyan çıkaracaklarına; İdris-

i Muhtefi, Hasan Sezai ve Ahmed Yesevi'ye ise iffetlerine dair iftira atılmıştır. Bu evliyalardan Ahmed Yesevi, Mevlana Halid-i Bağdadi ve İmam-ı Rabbani'ye birden fazla iftira atıldığı görülmektedir. Söz konusu menkıbelerde Ayn-ül-Kudat Hemedani hariç diğer tüm evliyalar atılan iftiralarından kurtulmuştur. Ayrıca iftira atan kişilerin çoğunlukla işledikleri suçtan pişman oldukları, pişman olmayanların ise bir belaya uğradıkları görülmüştür.

Daha önceki çalışmalarda, iftiranın üç farklı şekilde ele alındığı görülmektedir. Birinci grubu iftiranın "ahlâkî bir konu" olarak incelendiği, ikinci grubu iftiranın "bir hukuk suçu" olarak ele alındığı çalışmalar oluşturmaktadır. Üçüncü gruptaki çalışmalar ise edebî metinlerde "iftira anlamında kullanılan sözcüklerin incelenmesi" üzerine yoğunlaşmıştır. Fakat iftiranın bir imtihan unsuru olma bağı hep görmezden gelinmiştir. Bu çalışmada *Evliyalar Ansiklopedisi*'ndeki iftiraya dair menkıbeler ele alınmış; olgunlaşma sürecinde iftiranın evliyalar tarafından bir "imtihan" unsuru olarak görüldüğü ortaya konulmuştur.

Kaynakça

- Akpınar, Ali (2011). "Yalan ve İftira". *Somuncu Baba Dergisi*, 131: 17-19.
- Algül, Hüseyin (2000). "İslâm Tarihinden Örneklerle İftira Olayına Tahlilî Bir Bakış". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(1): 113-121.
- Aykaç, Onur (2022). "Eşik as a Scale (Maqam) of Asking for Forgiveness in Hagiographies". *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 26: 543-550.
- Bahar, Bahanur Özkan (2023). "Divan Şiirinde İftira". *Ulusal Eğitim Dergisi*, 3(2): 548-562.
- Boratav, Pertev Naili (1994). *100 Soruda Türk Folkloru*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Cengiz, Muammer (2021). "Tasavvufta Belâ ve İmtihan Telakkisi". *Sufiyye*, 10: 9-47.
- Çağrı, Mustafa (2000). İftira. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde, C. 21, 522-523. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çatak, Muhammed Emin (2017). *Kur'an-ı Kerîm'de İftira Kavramı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Evliyalar Ansiklopedisi-1* (1992a). İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları.
- Evliyalar Ansiklopedisi-2* (1992b). İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları.
- Evliyalar Ansiklopedisi-3* (1992c). İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları.
- Evliyalar Ansiklopedisi-4* (1992ç). İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları.
- Evliyalar Ansiklopedisi-5* (1992d). İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları.
- Evliyalar Ansiklopedisi-6* (1992e). İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları.
- Evliyalar Ansiklopedisi-7* (1992f). İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları.
- Evliyalar Ansiklopedisi-8* (1992g). İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları.
- Evliyalar Ansiklopedisi-9* (1992ğ). İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları.
- Evliyalar Ansiklopedisi-11* (1993a). İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları.
- Evliyalar Ansiklopedisi-12* (1993b). İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları.
- Kubat, Mehmet (2013). "İslami Öğretide Keramet". *Milel ve Nihal*, 10(1): 41-70.
- Küçük, Mehmet Alparslan (2020). "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Geleneğinde 'Don Değiştirme'". *Bilig*, 94: 97-122.

- Kazan Nas, Şevkiye ve Köşger, Hatice (2021). "Dil Yarası, Yüz Karası: Klasik Türk Şiirinde İftira". *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 7(4): 1376-1402.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2010). *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler (Metodolojik Bir Yaklaşım)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özveren, Sema (2018). "Bir Kadın Evliya Örneği: Elif Ana". *Motif Vakfı Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildirileri*. (Çanakkale, 8-10 Kasım 2018). İstanbul: Motif Vakfı Yayınları, 348-356.
- Tek, Recep (2013). "Anadolu Dervişlerinin Manevî Nüfuzlarının Günümüze Etkileri Bağlamında Şeyh Turesan Veli Hazretleri". *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 4: 157-172.
- Uludağ, Süleyman (2013). Veli. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, C. 43, 25-28. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yavuz, Yusuf Şevki ve Avcı, Casim (1999). İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde, C. 20, 550-551. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yıldız, Abdulvahap (2009). "Kerâmet ve İstidrâc". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21: 41-64.
- Yüksel, Yakup (2006). *Tasavvufta Sabır ve Şükür Anlayışı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DİVAN-I LUGATİ'T-TÜRK'TEKİ MUSKAYA AİT BEYANLAR

[Çeviri/Translation]

Abliz Muhemmed SAYRAMI*

Nijiati MAIMAITI**

Geliş Tarihi: 19.01.2024

Kabul Tarihi: 27.05.2024

Öz

Tumar, Arapça "cilt, kâğıt rulo, dik asma yazı" anlamına gelir. Türkiye Türkçesinde muska olarak ifade edilen tumar, bizim bakış açımıza göre insanları kötü ruhlardan, nazar ve dedikodulardan koruyan, insanlara sağlık, güvenlik, şans, inanç, başarı sağlayan bir takıdır. Kaşgarlı Mahmut Divan-ı Lugatî't- Türk'te Uygurların muskaya inandığını, onları nazardan korumak için muskayı yanından ayırmadıklarını ve muskaya bitik adını verdiklerini ifade eder. Uygurlar, en eski dönemdeki geleneksel Türk dini ve Şamanizm inancından günümüze kadar muska takma geleneğini devam ettirmektedir. Malumdur ki Doğu Türkistan kültürünü inşa eden ve zenginleştiren Uygurlar, asırlardır doğa ile barışçıl bir şekilde yaşam sürmüşler ve kendilerini geliştirmişlerdir. Böylelikle doğa ve yaşama bakış açılarına bağlı olarak gelişen inanç sistemi, basitlikten çeşitliliğe doğru bir kültür çizgisi ortaya koymuştur. Diğer toplumlarda olduğu gibi Uygurlar da doğa ve gök olaylarına karşı korku, şaşırma, merak etme ve onlara inanma gibi düşünceleri yüzyıllardır kültürel yapıları içinde korudular. Doğa kültü, atalar kültü, totem gibi bu tür ilkel inançlardan kaynaklı olayları, gizemli bir şekilde getirerek kendi isteklerini doğadaki bazı somut nesnelere bağlı olarak gördüler. Bu tür çok katmanlı ilkel bakışların günümüzdeki ifade etme şekillerinde biri de tumar (muska)dır.

Anahtar kelimeler: Divan-ı Lugatî't- Türk, Tumar, Muska, Efsun, Doğu Türkistan.

THE STATEMENTS ON AMULET IN DİVAN-I LUGATİ'T-TÜRK

Abstract

Tumar means "binding, paper roll, vertical hanging writing" in Arabic. From our point of view, tumar, which is expressed as an amulet in Türkiye Turkish, is an ornament that protects people from evil spirits, evil eyes and gossip, and provides people with health, security, luck, faith and success. Kaşgarlı Mahmut states in Divan-ı Lugatî't-Türk that the Uyghurs believed in amulets, that they kept the amulet with them to protect them from the evil eye, and that they called the amulet "bitik". The Uyghur people have continued the tradition of wearing amulets from the time of Shamanism in the distant primitive society until today. It is well known that the Uyghurs, who built and enriched the culture of East Turkestan, have lived peacefully with nature and developed themselves for centuries. Thus, the belief system that developed depending on the perspectives on nature and life revealed a cultural line from simplicity to diversity. As in other societies, Uyghurs have preserved thoughts such as fear, surprise, curiosity and belief in nature and celestial events within their cultural structure for centuries.

Keywords: Divan-ı Lugatî't- Türk, Amulet, Enchantment, Uyghur Turks, East Turkestan.

Giriş

* Bu çalışma, Abliz Muhemmed Sayrami tarafından "Türkiy Tillar Divanidiki Tumar Esiş Aditimizge Dair Bayanlar" adıyla *Bulak Dergisi'nin* 2017 yılı 3. Sayısında (s. 52-59) yayımlanmıştır.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Dili Anabilim Dalı, e-posta: nijat0929@gmail.com

Orcid: 0009-0009-6043-9721

Tumar, “Arapça cilt, kâğıt rulo, dik asma yazı” anlamına gelir. Bakış açımıza göre tumar “muska”, insanları kötü ruh, nazar, dedikodulardan koruyan ve insanlara sağlık, güvenlik, şans, inanç, başarı sağlayan bir takıdır.

Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lugati't Türk'te* “Uygurlar muskaya inanır, onları nazardan korumak için muskayı kendi yanından ayırmaz, muskaya bitik derler” (1. Cilt: 499)¹ şeklinde bilgi verir. Uygur halkı ve onların ataları, ilk devirdeki Şamanizm yaşamından günümüze kadar muska takma geleneğini devam ettirmektedir. Malumdur ki Uygurlar zengin ve çeşitli Doğu Türkistan kültürünü inşa etmiş, asırlardır doğa ile barışık bir şekilde kendilerini geliştirmiştir. Diğer toplumlarda olduğu gibi Uygurlar da doğa ve gök olaylarına karşı korku, şaşırma, merak etme ve onlara inanma gibi düşünceleri bin yıllardır devam ettirmişlerdir. Doğa kültü, atalar kültü, toteme tapma gibi bu tür ilkel düşüncelerden kaynaklı olayları, gizemli bir şekle getirerek kendi isteklerini doğadaki bazı somut nesnelere bağlantılı olarak gördüler.

Dünyadaki diğer toplumlar ve onların ecdatlarının yaptığı gibi eski Uygurlar da yeni bir dine girmeden önce daha önceki dinlerinin etkisinde kalmış ve çeşitli doğa olaylarına ve somut nesnelere, farklı dinlerin etkisinden kaynaklı gizemli olarak bakmış hatta onları ilah yerine koymuştur. Bu ilkel bakış açıları yavaş yavaş Uygur halkının gündelik yaşamını derinden etkilemiş, böylelikle günümüzde çeşitli gelenekler şekillenmiştir. Muska ilkel bakış ve düşüncelerin günümüzdeki ifade etme şeklidir. Muska takmak, Uygur toplumunda yaygın bir gelenektir. Bu geleneğe, Uygur halk ağız edebiyatında ve yazılı edebiyatta da rastlayabiliriz. Örneğin:

Uygur Türkçesiyle:

Sen kayaktan kilisen,
Çıraylıkım közi hümâr.
Sañğa tilim tegmisun,
Boynunġga aşkın tiltümâr.

Türkiye Türkçesiyle:

Sen nereden gelirsin
Güzelim, gözleri ahu
Sana nazar değmesin
Boynuna as tiltumar(muska)

Bundan başka Nevruz bayramında cin kovalamak amacıyla 14. yüzyıla kadar *muskalık alma oyunu (tumarlik eliş oyunu)* (Hebibulla, 1993: 335) adlı bir oyun devam etmektedir. Yusuf Has Hacıp *Kutadgu Bilig'de* şöyle der:

“Biri der: İlaç alsa hastalık iyileşir,
Biri der: Muska takılsa cin kaçır.” (s. 109).

2. Muska Çeşitleri

Uygurlarda muskanın çok çeşitleri vardır. Uygurların ilkel çağlardan başlayıp tabiat kültü, totem, atalar ruhu kültü gibi inançları muskanın temelini oluşturur. Örneğin; tabiat kültüne bağlı olarak insanlar toprak parçası ya da bitki parçalarını yanlarında taşıırken totem inancına bağlı olarak da hayvanların kemiklerini, aşık kemikleri ya da tüylerini ister süs amaçlı ister inançtan dolayı olsun takı olarak kullanmaya alışmışlardır. Son zamanlarda

¹ Makale içindeki dipnotlar, Uygurca çeşitli kaynaklardan alındığı için künye bilgileri olduğu gibi gösterilmiştir.

yazının ortaya çıkması ve kültürün gelişmesine bağlı olarak ilkel inançların yerini çeşitli dinler alarak insanların kültür gelişimi bir adım daha ilerledi. Böylelikle çeşitli dinlerin etkisiyle bu dinlerdeki efsun ve dualardan faydalanıp muska yaparak onları kullanmaya başladılar. İşte bu çeşitli değişimlerden dolayı muska, şekil ve tür olarak çeşitlenmiştir. Uygurlar arasındaki muska türlerini dört ana başlık altında değerlendirebiliriz:

1. Baht ve Sağlık İçin Yazılan Muskalar

1.1. Baht İçin Yazılmış Muskalar

Baht muskası; insanlara şans, güven, başarı sağlayan insanların isteklerinin gerçek olmasını dileyen bir muskadır. Bu tür muskaları insanlar genellikle kendilerine şans getirmesi, ani kazalardan korunmak ve onları önleyebilmek için yanlarında taşırlar. Bu tür muskalar, Uygur toplumunda diğer muskalara göre daha da yaygındır. Bu muska aynı zamanda iyilik sembolü olarak da kullanılır. Ecdatlarımız baht muskasını yanında taşırsa kötü ruhların zarar vermesinden kurtulacağına, insanların mertebesini yükselteceğine, acılardan kurtulacağına, şanslı ve devletli olacağına inanırlar. Bunların yanı sıra muskayı dükkânda bulundurursa müşterisi bol olur ve alışveriş yaptığında bereketli olur. Eğer çiftlik hayvanları ölürse ve ahırın bir köşesine muska asılırsa, gelecek belalardan çiftlikteki hayvanları koruyabilirler. Hamile kadınlar muskayı yanında taşırsa doğumu kolay olur gibi inanışlar mevcuttur.

Mutluluk getirici muskanın kapsam alanı ve anlamları geniştir. Bu tür muskanın yazılış ve yapılaş usulleri çeşitlidir. Özellikle "pirhon", "cinkeş", "dahan"lar bu baht muskalarını yaparlar, bunlardan başka mollalar da yaparlar.

Muskalar genelde kâğıttan yapılır ve genellikle bir parça kâğıt üzerine Kuran-ı Kerim'den ayetler ve bazen de hadisler yazılır, üçgen şeklinde katlanır ve katlandıktan sonra dış kısmı deri ya da kumaşla kapatılır. Daha sonra sonra bele, boyna veya kola asılır. Genellikle üçgen, dikdörtgen ve dörtgen şeklinde olur. Bunların yanı sıra eski dönemlerde insanlar, Animizm görüşlerinin sembolü olan kurtun aşık kemiği, boğa derisi, deve yünü ve çeşitli taşları muska niyetinde taşıyarak mutluluk ve baht elde etmeye çalışmıştır.

1.2. Tiltumar

İnsanları kötü dil, kötü göz ve kötü ruhların felaketinden korur. İnsanların arzu ettiği şeylerin tehlikesini önceden önlemeye yarayan muskadır. Uygurların geleneksel inancına göre muska, "nazar"dan korur. Dolayısıyla sarı köpeğin tüyü, yaşlı söğütün sert parçası, yıpranmış ceket parçası, üzerlik, baba ve annenin kirpiği gibi küçük nesnelere kumaşa sarıp, üçgen şeklinde dikilip "Dili yamanın dilinden, gözü yamanın gözünden kuru Allah'ım!" diye dua edilerek çocukların boynuna, koluna, yeni doğum yapan kadınlara takarlardı. Bu tür muskalar kirlenip yıpransa bile insanlar, uzun zaman yanlarında taşırlar. Bu tür muskalar dörtgen, altıgen şeklinde olup çeşitli dualar ile yapılır. Bundan başka yeni doğan bebeklerin boynuna ve beşiğine çeşitli mercandan ip dizilip asılır. Bunun adı ise "gözmunçak (göz boncuğu)"dur. İnsanlara göre siyah inci, yüzündeki noktacıklar, çocuklara nazar değince nazardan korur.

Tiltumar kendi içinde "çetnek" ve "kokak" diye ikiye ayrılır. Çetnek, kötü niyetli insanların dilinden dolayı çocukların hastalanması, ölmesi gibi olaylara denir. Kokak ise kötü ruhların insanlara zarar vermesinden kaynaklı hastalıktır. Mollalar bu tür hastalığı iyileştirmek için çeşitli dualardan faydalanarak muska hazırlar.

Halk arasında koyu ve olgunlaşan bitkilere, güzel bahçeli evlere, tane tane olgunlaşan üzümlü bahçelere, incir bahçesine nazar değmemesi için köpeğin, eşeğin kafatasını, siyah karganın ölüsünü, görgüsüz bez bebekleri asma gibi geleneği vardır. Bunlar da nazardan koruyan muskalardan sayılır. Halk içinde muska, değerli ve kıymetli şeyleri kötü gözden ve kötü dilden koruma umudu içermektedir.

2. İnsan Duygularına Yönelik Muskalar

2.1. Issıtku

Issıtku, karşı cinslerin sevgisini kazanmayı amaçlayan, bununla beraber anne, baba ve çocukların arasındaki sevgiyi güçlendirme için yapılan bir muskadır. Bu muska diğer muskalara göre Uygurlar arasında daha yaygındır. Antropolog Malinowski'ye göre "İlkel inanca sahip milletler ve kabilelerde bir erkek bir kıza âşık olduğunda kendine en güçlü şekilde âşık etme usulü olan muskaya başvurur." (1989: 398). Bu tür gelenek Uygurların yaşamında da derin etkiler göstermiştir. Farklı milletlerde tekrarlanıp devam etmekte olan bu tür tılsımda bazı kaideler vardır. Bazı kavimlerde, evlenme yaşına gelen kız ve erkekler için muska yapılırsa kız ve erkeğin arasında sevgi bağı olacağına inanılır. Uygurlar arasında ise kız ve erkek evlenme yaşına geldiğinde, baba ve anneler kendi aralarında anlaşarak kız ve erkek arasında nişan yaparlar.

Issıtku muskasının yapılış kaideleri de kendine özgü anlam taşımaktadır. Bu muska genellikle evlenme yaşına gelmiş kız ve erkek ya da sevgi bağı güçlü olmadığına inanılan karı koca için yapılır. Bu muska sadece kız ve erkek arasında sevgi bağı oluşturmak için değil, aynı zamanda çocuklar ile anne-babalar arasındaki sevgiyi derinleştirmek için de yapılır. Örneğin çocuklarıyla ilgilenmeyen boşanmış karı koca için en azından çocukları ile arasında sevgi bağı kopmasın diye, aileyi bir araya getirmek, sevgi ve şefkati arttırmak adına çocukların boynuna tılsım muskası asılır.

a) Issıtku Muskanın Yapılış Usulü

Uygurlar ilkel dinlerin etkisindeyken hangi efsun, kaide ve törelerin etkisinde olduğunu tahmin etmek ve ispatlamak oldukça zordur. Ama sonradan kabul edilen dinlerin etkisiyle insanlar bu dindeki efsun, kaide ve töre diye bildikleri bilgiyi muskaya işlemiştir. Bu sebepten insanlar bu tür muskalarını efsun olmadan etkili olmayacak diye düşünürler. Toplum içinde çoğu insan, muska hazırlanırken nasıl bir kaide ile hazırlanacağını bilmez. Sadece "bahşı", "pirhon", "cinkeş", "ıssıtkuçı", "dahan" diye adlandırılan insanlar muskayı yapabilirler. Dolayısıyla kendine bu adı veren insanlar bu muskayı yapma kaidelerini iyi bilirler. Uygurlar arasında bir bölge ile diğer bölge arasındaki ıssıtkuçuların muska yazma usullerinde de farklılıklar vardır.

İhtiyaç sahipleri ıssıtku yapan mollaların yanına gelip amaçlarını söylerler ve kişi ismini verip ıssıtkuçı (molla) ihtiyaç sahibi, etkilemek istediği insanın adının ve annesinin adının Arapça yazılışını, Arap harfleri temsil eden sayılar ile belirleyip, onları ekleyip toplam sayısını bulur. Bu toplam sayıyı 12'ye böler, bundan kalan sayı ile o kişinin yıldızı yazılır. Sonra bu yıldızın özelliğini ve bu yıldızı etkileyen ayetleri ve "Kaside-i Süleyman", "Kenzül Hüseyini", "Hacetmenler" gibi muska kitaplarındaki bölümlerde bulur. Onu misk, safran, nebat, şeker, hurma gibi güzel kokulu şeylerle okur ya da kâğıt üzerine yazar. Uygur bahşıları ıssıtkuyu "Zühre", "Müşteri", "Şemsi" saatinde yazarlar ve özellikle Cuma günü muskanın etkisi daha iyi olur' diye düşünürler.

b) Issıtku Muskanın Kullanımı

Halk arasında muska yapıldıktan sonra muskayı yaptıran kişi, etkilemek istediği kişinin başı üstünde üç defa dolaştırıp kendi yanında saklarsa ya da ocak altına gömerse etkilemek istediği kişinin aşk odunda yanacağına inanılır. Eğer muskayı taş altında saklarsa (taş ne kadar ağır olursa o kadar iyi) o kişi muska sahibinden başkasını düşünmez olur, eğer kapı önündeki ağaca asarsa rüzgârın etkisiyle muska sallandıkça aşk odu daha da artar, bir yıl uzaklıkta olsa bile hemen hazır olacağına inanılır.

Issıtku muskası yapmak için önemli olan efsunlardır. Efsun, muskanın mevcut olmasının temelidir. Bu tür efsunlar farklı dönemlerdeki dinî inanışlarla bağlantılıdır. Uygurların

önceki dönemlerde hangi efsunları kullandığı belli değildir, lakin İslam'ın kabulünden sonra İslam'ın temeli olan Kur'an-ı Kerim'deki ayetler kullanılmıştır. Bundan başka bazı dahanlar, cinkeşler, muska yaparken 'İncil efsunu' diye efsunlar da okumaktadır. Bu tür efsunlar muskaya yazılsa bile bu efsunların yine de tekrar okunması gerekmektedir. Bu konuda efsun okuyanlar ya da yazanlar ile muska yazma risalelerindeki bilgiler aynıdır. Genellikle bu tür muska efsunlarının 7, 16, 28, 17, 81, 111, 171 defa okunması talep edilir. Üstelik sürekli okunması gerekmektedir.

2.2. Soğutku Muskası

Bu genelde kız-erkek ilişkisini bozmak ya da evli olanların arasını açmak için yapılır.

Bu tür muskayı yapmak isteyen kişiler, ısıtku muskasını yapan kişilerin tam tersidir. Genelde birbirinden hoşlanan kız-erkekler arasında yapılır. Soğutku muskasının yapılışı ısıtku muskasına benzer. Bu muska mutlu aileyi bozan ve insanların arasını açan, sevgilileri ayıran özellikte olduğu için Uygurların ahlak düşüncesine zıt ve geleneklerine uygun görülmemiştir. Soğutma muskasını hazırlamak için ısıtku muskasının tam tersini okumak gerekir. Bu muskada kullanılan malzemeler ısıtku muskasının tam tersidir. Yani biber, sarımsak, soğan, kurbağa gibi kötü kokulu ve acı malzemeler kullanılır. Isıtku ile soğutku muskası birbirine zıt olur, nadiren bu iki muskayı aynı anda kullanma durumu söz konusudur.

a) Isıtku ile Soğutku Muskalarının Kullanım Şartları

İlk olarak sihir yapılan kişinin bilmemesi şarttır. Halk arasında muskayı yaptıran kişinin adına muska yaptırıldan gizli tutması gerektiği eğer muskayı karşı taraf öğrenirse muskanın etkisinin kalmayacağına inanılır. İkinci olarak, muska yaptıran kişinin temiz olması gerek, halk arasında ve bu muska risalesinde bu muskayı yaptıran kişinin temiz olması gerektiği anlatılmıştır. Bundan başka bu tür muskayı yanında taşıyan kişinin de temiz olması gerekir. Üçüncü olarak, kullanılan malzemeler (bitki, sebze) keskin olmalıdır. Bu tür muskaları yaparken etkisi keskin olan ilaç, misk, safran, nebat, şeker, hurma, biber, sarımsak, soğan ve kurbağa gibi malzemeler kullanılır. Bu malzemeler güçlü ve etkileyici özelliğe sahiptir. Ayrıca Guguk kuşu konmuş dala muskaya okumuş gibi okursa, etkilemek isteyen kişinin geçtiği yola muskayı gömerse ya da bu okunmuş dal ile etkilemek istenen kişiyi temas ettirmek, Cuma günü Guguk kuşu kusmuş kanı alıp okutmak gibi uygulamalar mevcuttur. Bu anlatılanlardaki ısıtku ve soğutku sadece bir mesajdır, kişilerin düşüncelerindeki gizli bir algının o kişide görülmesidir. Bu asla efsun ya da muskanın gücünden değildir.

3) İkel İnançları Kaynak Edinen Muskalar

3.1. Doğa İncancını Kaynak Alan Muskalar

Ecdatlarımız *Gök Tanrı'dan* sonra yeri *Yer Ana'yı* kutsal ve temiz görmüştür. Örneğin Tonyukuk Bengü Taşı'nda "*Tanrı, Umay, kutsal yer-su bize destek verecek, biz neden dağılıp gidelim*" (Hoca vd., 1983: 59-115). Tirhin Bengü Taşı'nda "*Üstte Gök Tanrı'nın emri, alta kara yerin beslemesi ile elimi kurdum.*" (Hoca vd., 1983: 59) dediği beyanları görmekteyiz. Kutsal olarak gördüklerinden insanlar memleketinden ayrıldığında muskayı, *göbek kanımın* döküldüğü yerin toprağı kutsal diyerek küçük bir torbaya koyup boynuna asarak "*memleketimin toprağı şifa olur*" diye gözlerine sürerler. Hatta memlekettten uzaktaki akrabalarına, dostlarına hediye gönderirken paketin içine memleketin toprağından da bir avuç koyarlar. İşte bu düşüncelerin hepsi ilkel inanca dayalı olan muskalara örnektir.

3.2. Totemizm Kaynaklı Muskalar

Totem, bazı ilkel klan ve kabilelerden, onların atası sayılan hayvan veya bitkiye verilen isimdir. Totemizm insanlık tarihinde klan ve kabilelerin oluşumu ile şekillenen tüm insanlık

için ortak bir hadisedir. Totemizm düşüncesindeki totem objeleri, onların ilkel düşüncelerinde kendine doğrudan bağlı olan koruyucusu olup belli bir fayda sağlayan hayvanlar, bitkiler ve kuşlardır. Bunlar, Uygurların yaşamında belirli bir şekilde yer almış ve bu inanışlar onların bir parçası olmuştur. O nedenle hayvanların kemiklerini ve bitkilerin parçalarını inançtan veya güzellik düşüncesinden dolayı yanında taşımayı sürüdülmüşlerdir.

Günümüzde ise insanların kurdun kemiğini, kuşların tırnaklarını boynuna astığını, bitkilerin tohumunu toplayıp muska yapıp bebeklerin beşiklerine astığını hatta bu muskaları boynunda taşıdıklarını görebiliyoruz. Bunlardan dışında çocukların beşiklerinin altına ve evin köşelerine deve tüyü koymanın yanı sıra kurutulmuş elma, ephedra gibi bitkilerle tütsü yakılarak nazardan korunma söz konusudur. Çocukların şapkasına ya da kıyafetlerinin yakasına ve omuzuna dokuz ya da yedi adet çörek otu dikme geleneği totemizme dayalı muskalardır.

4) Atalar Kültüne Dayalı Muskalar

Eskiden insanlarda genel olarak “insan ölse de ruhu ölmez” düşüncesi hâkimdi. Dolayısıyla ölen insanların her daim canlı bir ruhu varmış gibi düşünmüşlerdi. Bu düşünceler peyderpey gelişmiş ve bu ruhlar kutsal sayılıp ilah gibi görülmüşlerdir. Bu nedenle de insanlar bu ruhların hayattayken kullandığı eşyaları evladiyelik yapmıştır. Örneğin Lopnur Uygurlarında ölen kişi uzun ömür sürmüş, yurt aksakallarından biri ise, onun cenazesini yıkayan kişi eline eldiven takıp yıkar. Sonra elindeki eldiveni ölen kişinin akrabalarına teslim eder, onlar ise bu eldivenden muska yapıp yanında taşırlar. Eğer gözü ağrıyan veya başına kötü işi gelen olursa veya ölen kişiye özlem duyarsa bu eldiveni gözüne sürmeyi alışkanlık edinmiştir. Bu tür muskalar ise ecdatların ruhuna tapınmadan gelmektedir. Bundan başka ecdatlardan hazakat alma muskaları da vardır. Bu tür muskaları genellikle gençler, zeki olmak için boynuna asar. Yani memleketteki ilim sahibi ulema insanların ruhlarından medet umarak onlar gibi bilgili olmayı isterler ve bu tür muskayı boynuna asarlar.

Uygur kültürü içindeki muska geleneği, uzun bir dönem tarihî gelişme kaydetmiştir. O, ecdatlarımızın dinî inancı, estetik düşünceleri, psikolojisi ile birleşip bir çeşit kültür hadisesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu hadise geçmişte olduğu gibi günümüzde de halk arasında mevcudiyetini devam ettirmektedir.

Sonuç

Muska, bazı hastalıkları, kötülükleri ve nazarı uzaklaştırmak için boyna asılan veya üzerinde taşınan yazılı kâğıttır. Genellikle olası bir hastalıktan korunmak amacıyla veya tedavi için taşınır, çoğunlukla üçgen biçimindedir. Muska deri, meşin, gümüş ve altın kılıflar içine konarak boyna asılır ya da kola takılır. Muskalara sure, ayet, hadis veya bir dua yahut da Allah'ın isimleri yazılabilir. Bunun dışında meleklerin, peygamberlerin hatta efsanevi kişilerin adları ve anlaşılmasız tılsımlı sözler, simgeler, yıldız işaretleri, rakamlar, işaretler, insan ve hayvan resimleri ile garip harf şekilleri dahi yazılıp çizilmiştir. Uygurlar uzun bir tarihi gelişme sürecinde inancı ve kültürel yaşantısından dolayı çeşitli muskalara önem vermişlerdir. İşte bu muskaların geçmiş dönemlerden itibaren günümüze kadar insanların yaşamı ile iç içe olması, ecdatların dinî yaşam ortamını, kültür çeşitliliğini, dönemin estetik düşüncesini, ilkel psikolojisini araştırmak ve anlamak açısından muskalar çok değerli kaynak sayılırlar.

Kaynakça

Hebibulla, Abdurehim (1993). *Uygur Etnoğrafyesi*. Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı.

Hoca, Abdukeyyum vd. (1983). *Kedimki Uyğur Yazma Yadigarlıklarından Tallanma*. Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı.

Malinowski, Bronislaw (1989). *İptidai İnsanlarning Cinsi Turmuşi*. Urumçi: İttifak Neşriyatı.

Akti, Seçil (2024). Ömer Nazar, Uygur Tababetinde Diyabet Hastalıkları Hakkında İlk Araştırmalar ve Tedavileri, Ankara: Nobel Yayıncılık, 2023, 101 s., *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2024 /23, s. 82-85.

Ömer Nazar, Uygur Tababetinde Diyabet Hastalıkları Hakkında İlk Araştırmalar ve Tedavileri, Ankara: Nobel Yayıncılık, 2023, 101 s.

[Kitap İncelemesi / Book Review]

Seçil AKTI*

Geliş Tarihi: 30.04.2024

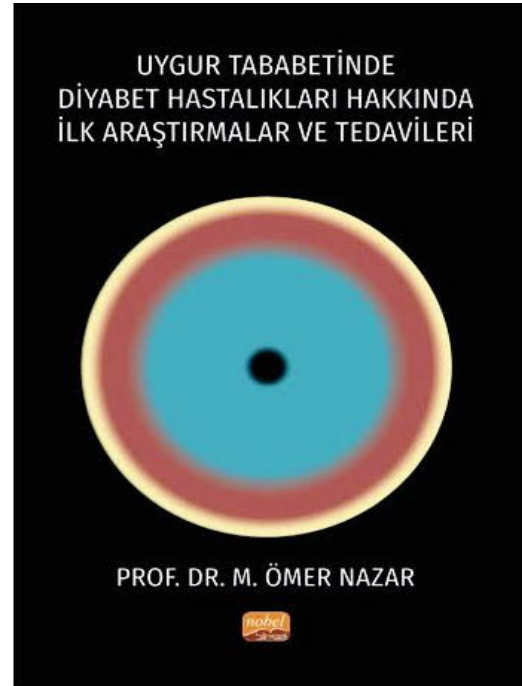
Kabul Tarihi: 25.05.2024

Türk milleti geçmişten günümüze varlığını sürdürdüğü farklı coğrafyalarda meydana getirdiği kültürel birikimler ışığında birçok çalışmaya konu olmuştur. Bu çalışmalar incelendiğinde Türkler hakkında tarih sahnesine ilk çıktıkları günden bugüne, konargöçer/göçer evli yaşam sürdürdükleri Orta Asya kültüründen yerleşik yaşama geçiş aşamalarına, farklı coğrafyaların yanı sıra Anadolu coğrafyasında devam eden varlıklarına kadar pek çok araştırma yapılmıştır. Türkler bu varlıklarını sürdürme noktasında yaşadıkları coğrafyaların koşulları ya da irsî olarak nitelendirilen kalıtım yoluyla geçen aile mirası, pek çok hastalık için hastalığı önleme ve hastalığın ortaya çıkması sonucunda da kendi tedavi yöntemlerini oluşturmuşlardır.

Türk kültüründe diyabet hastalıklarının tespiti ve tedavisi hususunda Prof. Dr. M. Ömer Nazar'ın "Uygur Tababetinde Diyabet Hastalıkları Hakkında İlk Araştırmalar ve Tedavileri" adlı kitabıyla yaptığı katkı, diyabet hastalığı konusunda yapılan çalışmalara nadide bir örnek teşkil etmektedir. Urumçi Uygur Eğitim Hastanesi Eski Başhekim Prof. Dr. M. Ömer Nazar tarafından yazılan, 2023 yılında edebiyat ve tıp dünyasına kazandırılan ve Nobel Akademik Yayıncılık tarafından yayınlanan eser "Takdim", "Kaynakça" ve "Biyografi" dışında 10 ana bölümden oluşmaktadır.

Nazar, "Takdim" kısmında kronik bir hastalık olarak nitelendirdiği *diabetes* hastalığı hakkındaki bu kitabını yazma amacından bahsetmiştir. Kitabında Batı tıp kavramlarının yerine geleneksel tıp ve Uygur tıbbının kavramlarını kullanmıştır. Ayrıca Urumçi Uygur Tababeti Eğitim ve Araştırma Hastanesi İç Hastalıkları Bölümünde yapmış olduğu poliklinik araştırmalarının sonucuna Arabistan ve Türkiye'deki çalışmalarını da ilave ederek bu kitabı Türk halkına armağan ettiğini açıklamıştır.

"Takdim" kısmından sonra kitabın ilk bölümü olan "Urumçi Uygur Tababetçilik Şifahanesi Kısa Tarihi" başlığı altında hastanenin kurucuları ve bu hastanede görev yapmış bazı meşhur tabipler

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halkbilimi Anabilim Dalı, e-posta: secil.akti.50@gmail.com
Orcid: 0009-0001-2190-3423

hakkında bilgi vermiştir. “Ruzi Mollam”, “Menlik Usta”, “Samet Usta” ve “Bayuhan Azizi” bölümde ismi geçen meşhur tabiplerdir.

Eserin ikinci bölümü, “Uygur Tababeti Tarihinden Kısa Bilgiler” adını taşır. Bu kısımda Uygur tababeti ve kullanılan tedavi yöntemlerinin tarihçesine dair bilgiler verilmiştir. Burada Uygur tababetiyle Batı tedavi yöntemleri arasındaki bakış açısının farklılığına dikkat çekilmiştir. Batı literatüründe yer alan hastalıkların geleneksel isimleri ve bu hastalıklarda kullanılan hekimlerin kendilerine has tedavi yöntemlerine değinilerek Farabi ve İbn Sina gibi alimlerin bu ilimden faydalandığına vurgu yapılmıştır.

“Diyabet Hastalıkları Konusunda Tarihi Düşünceler” başlığını taşıyan üçüncü bölümde, diyabet hastalığı hakkında genel bilgi verilmeden önce hastalığa neden olan şeker maddesinin varlığının tespitiyle hastalığın *diabetes mellitus* olarak isimlendirildiği belirtilerek *diabetes* kelimesinin kökeni hakkında genel açıklamalara yer verilmiştir.

Dördüncü bölüm “Diyabet Hastalıkları Konusunda Kısa Bilgiler” başlığını taşımakla birlikte bu bölümde diyabet hastalığına kadim zamanlarda verilen isimler açıklanmış ve tıp ilminde meşhur olan İbn Sina hakkında bilgilere yer verilmiştir. Bu zamana kadar farklı isimlerle adlandırılan hastalık İbn Sina’nın “el-Tıp Kanunu” isimli eserinde *diabetes (diyabet)* ismiyle adlandırılmıştır. Açıklama başlığı altında *metabolizma* kelimesinin tarihçesine yer verilmiş ve kelimenin anlamı açıklanmıştır. Çocuklarda sıcaktan, yetişkinlerde soğuktan olan diyabet hastalıklarının sebepleri ile kullanılabilir kendilerine has tedavi yöntemleri açıklanmıştır.

Kitabın beşinci bölümünde “Diyabet Hastalıklarının Önlemine Alma ve Tedavi Yöntemleri” adı altında belli bir yaştan sonra kişinin çeşitli özellikleri de göz önünde bulundurularak dört fasıllık bakımını yapması gerektiği açıklanmıştır. Bu bakımlar; “A- İlkbahar Mevsiminin Bakımı”, “B- Yaz Mevsiminin Bakımı”, “C- Güz (Sonbahar) Mevsimi Bakımı” ve “D- Kış Mevsimi Bakımı” şeklinde dört alt başlık altında incelenmiştir. Bu alt başlıklarda hangi dönemlerde hangi hastalıkların ortaya çıkabileceği ve hastalıkların tedavisinde kullanılacak yöntemler anlatılmıştır. Bazı tedavi yöntemleri de “A-Ruhi Tedavi” ve “B-Yeme İçme ile Tedavi” şeklinde iki başlık altında anlatılmıştır.

Kitabın altıncı bölümü “Diyabet Hastalığı İçin Ortak Yemek Düzeni” adını taşımaktadır. Bu bölümünde diyabet hastalarının durumuna göre besin maddelerinin seçilmesi vurgulanmıştır. Besin maddelerinden örnekler verilerek hastaların hangi yöntemlerle lezzetli bir şekilde yiyeceklerini hazırlayabilecekleri anlatılmıştır. Hastalığın mizacına vurgu yapılarak yiyeceklerin az da olsa haşlanarak yenilmesi gerektiği açıklanmıştır. Bu bölümde yer alan ilk alt başlık “Yenilmemesi Gereken Yiyecekler” adını taşımaktadır. Burada diyabet hastalarının hangi yiyecekleri yememesi gerektiği belirtilmiştir. İkinci alt başlık olan “Yenilebilir Meyveler” isimli başlıkta hastaların tüketebileceği yiyecekler örneklenmiş ve hangi tür meyvelerin yenilmesi gerektiğine dair tavsiyeler verilmiştir. Üçüncü alt başlık “Yenilebilir Süt Ürünleri” olarak isimlendirilmiş ve bu kısımda hastaların hangi süt ürünlerini tüketebileceğinden bahsedilmiştir. “Ziraat Ürünlerinin Durumu” adlı dördüncü alt başlık altında hastaların hangi tahıl ürünlerini ve bunların kepeklerini ayrıca hangi yağları tüketmesinin zararı olmadığı ya da tüketmemesi gerektiği anlatılmıştır. “Tarif” isimli alt başlıkta hastaların tüketebileceği bazı çorba tariflerine örnekler verilmiştir. “Faydalı Çiçekler” adı altındaki beşinci alt başlıkta hastaların hangi çiçekleri demleyerek içebileceğine dair örnekler yer verilmiştir. Son alt başlık “Takviye İlaçlar” ismini taşımaktadır. Burada örneklenen ilaçların günümüzdeki diyabet hastalarının vitamin ve mineralli olan takviye edici olarak kullandıkları ilaçların yerini tutabilecek ilaçların olduğu açıklanmıştır.

Yedinci bölümde “Diyabet Hastalıkları Konusunda Urumçi Uygur Millî Şifahanesinin 1. Adımı” adı altında, Uygur tababetine güvenmeyen doktorların olduğunu fark eden Doç. Dr. Yasin Zünnun Efendi’nin modern tıptan yeterli sonuçlar elde edememiş ya da doğal tedavi yöntemlerini tercih eden hastaları tedavi sürecinde ne kadar süre ile izlendiği ve hastaların ne kadarının tedaviden sonuç aldığı anlatılmıştır. Bu sonuçlar doğrultusunda da Uygur tababetinin yöntemlerinin hastalığın iyileştirilmesi noktasında ne kadar etkili olduğu ve yöntemlerinin kabul

edilip edilmediği açıklanmıştır. İlk alt başlık olan “Yatan Hastaların Karşılaştırılması ve Değerlendirilmesi” adı altında “1-Karşılaştırma ve Değerlendirme (İstatistik)” kısmında hastanedeki yatan diyabet hastalarının cinsiyetlerinin karşılaştırılması bir grafik üzerinde açıklanmış ve yatan hastaların cinsiyet özelliklerine göre oranlarına yer verilmiştir. “Yaş Farkı” kısmında hastaların yaş aralıkları, “Millete Göre Ayrım” kısmında hastaların kökeni (milleti), “Meslek Ayrımı” kısmında hastaların mensup oldukları meslekleri, “Mizaca Göre Ayrım” kısmında *safranın değişimi* ya da *sevda hultunun değişimi* adı altında hastaların mizacı karşılaştırması, “Vücut Tipine Göre Ayrım” kısmında hastanın vücut tipine göre karşılaştırılması grafikler üzerinden gösterilerek açıklanmaya çalışılmıştır. “2-Hastalığın Seyri ve Tarihi (Zamanı)” isimli kısımda hastanede tedavi görmüş hastaların ne kadar zaman hastanede yattığı hakkında bilgi verilmiştir. “3-Hastaların Kötü Alışkanlıkları” ismini taşıyan üçüncü bölümde hastaların ne kadarının hangi tür kötü alışkanlıklara sahip olduğu oranlarla açıklanmıştır. “4-Hastaların Durumu” adını taşıyan kısımda hastaların hastalıklarının ağır, orta hâl ve hafiflik derecesine dair bilgiler verilmiştir. “5-Hastalık Peyda Oluş Tarihi ve Aile Öyküsü” kısmında hastalığın meydana geliş sebebi belli olmayanlar ve neden meydana gelmiş olduğu belli olan hastaların oranlarına yer verilmiştir. “6-Hastalıkları Gözlemleme” adı altında gözlemlenmiş olan hastaların su içme miktarı, idrara çıkma sayısı gibi belli durumlara bağlı olarak bu durumların oranlarına yer verilmiştir. “7-Diyabet Hastalığına Bağlı Gelişen Hastalıklar” adını taşıyan kısımda hastaların farklı hastalıkları olduğu açıklanmış ve bu hastalıklar oranlarla birlikte bir grafik ile gösterilmiştir. “8-Laboratuvarda Gözlemleme” kısmında hastaların idrarlarında ne kadar şeker olduğuna dair bilgiler verilmiştir. “9-Tedaviden Önceki Bedensel Kuvvet” kısmında gözlemlenen 124 diyabet hastasının tedaviden önce yaşam şartlarında düşüş olduğuna dair bilgi verilmiş ancak oranının saptanamadığı açıklanmıştır. “10-Mizaçlara Bölünüş” adlı kısımda hastaların mizaçlarla olan ilgilerinin oranları bir grafik üzerinde gösterilmiştir. “11-Teşhis Yöntemleri” kısmında hastalarda hastalığın teşhisi noktasında kullanılan yöntemlere dair bilgiler verilmiştir. Son kısım “12-Şifahanemizde Yatarak Tedavi Olmuş Önceki Hastaların Durumlarının Değerlendirilmesi” adını taşımakla birlikte bu kısımda hastalık teşhisi ve türleri hakkında bilgilere yer verilmiştir.

İkinci alt başlık olan “Yatan Hastaların Takibi” adı altında hastalarda kimyasal ilaç kullanılmadığı belirtilmiş ve hastalığın tedavisinde tercih edilen karışımlar ve ilaçlar hakkında bilgilere yer verilmiştir. “1-İlaçların Kullanım Yöntemlerindeki Tedaviyi Aksatan Engeller” adını taşıyan kısımda tecrübe eksikliği, hastaların tedaviye uyum sağlayamaması gibi engeller açıklanmıştır. “2-Yeme İçme Nizamı” kısmında yeme içme düzenine uyum sağlayamayan hastaların niçin uyum sağlayamadıklarının sebepleri açıklanmıştır. “3-Tedavi Neticesinin Takibi” adlı kısımda hastaların iyileşme oranlarına yer verilmiştir. “4-İyileşenler” kısmında tam anlamıyla sabit bir iyileşme olmayacağı ancak diyabetle birlikte gelen hastalıkların önemli noktada iyileştiği hakkında bilgilere yer verilmiştir. “5-Netice Alamayanlar-İyileşmeyenler” adlı başlıkta tedaviden netice alamayanlar olduğu ancak hastane koşullarının iyileştirilmesi sonucunda iyileşme neticesinin daha yüksek olabileceğinin ümit edildiği açıklanmıştır. Son olarak 124 diyabet hastasının tedavi sonuçları bir grafik üzerinde gösterilmiştir. “6-1984 Yılındaki Değerlendirme (Neticelendirme)” adını taşıyan kısımda da hastanede yatan 22 diyabet hastasının tedavi sonuçları açıklanarak grafik üzerinde gösterilmiştir. “7-Bazı Hastaların Hastalık Süreci Örnekleri” adı altında “A-Hasta XXX, Kadın, Uygur, Yaş 48”, “B-Hasta XXX, Erkek, Uygur, Yaş 60”, “C-Hasta XXX, Erkek, Uygur, Yaş 48”, “D-Hasta XXX, Erkek, Uygur, Yaş 62” ve “E-Hasta XXX, Erkek, Tatar, yaş 49” başlıkları ile hastaların özellikleri, hastalara uygulanan tedavi yöntemleri ve tedavi sonuçları anlatılmıştır. “8-Hastalık Sebeplerinin Analizi” adını taşıyan son kısımda da 124 diyabet hastasına uygulanan tedavi sonuçları açıklanmış ve bir grafik üzerinde gösterilmiştir. Burada “E-Örneğindeki Hastanın Keton ve Hipertiroid Konusundaki Analizi” adını taşıyan başlıkta bir önceki kısımda yer alan hastaneden taburcu olduktan sonra ketondan zehirlenen E hastasına dair tespit edilen analize yer verilmiştir.

Kitabın sekizinci bölümünde “Diyabet Hastalıklarında Sık Kullanılan Müfredatlar Hakkında Malumatlar” başlığı altında tedavide kullanılan müfredatlara yer verilmiş ve bu müfredatların

etkileri, kullanım şekilleri ve yan etkileri “1-Misket Cozu”, “2-İzehir Mekki”, “3-Semizotu Tohumu (Tohum-ı Hirpe)”, “4-Tebaşir”, ve “5-Haşhaş Tohumu” alt başlıkları adı altında anlatılmıştır.

“Diyabet Hastalıklarında Kullanılması Gerekli Olan İlaçlar Konusunda Kısa Beyan” adını taşıyan dokuzuncu bölümde ilaçların hastanın mizacına ve hastalığın türüne göre uygulanması gerektiği belirtilmiş ayrıca da hastanın durumuna göre macun, kurus (tablet), hap, şerbet veya çay şeklinde hazırlanması gerekir denilmiştir. İlk alt başlıkta “Macun İlaçların Özellikleri” adı altında macun şeklinde hazırlanan ilaçların özellikleri hakkında bilgiler verilmiştir. “İlaçların Türleri” adını taşıyan ikinci kısımda ilaç çeşitleri açıklanmıştır. Üçüncü alt başlık “Diyabet Hastalığıyla İlgili Çok Kullanılan İlaç Türleri” adını taşımaktadır. Burada 70 küsur ilaçtan sadece diyabet hastalığıyla ilgili olan ilaçlara yer verilmiştir. “Mürekkep İlaçlar ve Kullanma Yöntemleri” adını taşıyan dördüncü alt başlıkta ilaçların mürekkepleştirilmesinin amacına dair bilgiler anlatılmış ve kişilerin kendi kendine ilaçları değiştirmemesi hususu üzerinde durulmuştur. Beşincisi “İlaçları Mürekkepleştirme” başlıklı olup burada birbiriyle karıştırılacak ya da karıştırılmayacak ilaçlar örneklenmiştir. Altıncı alt başlıkta “Nüshalar” adı altında “1. Nüsha: Supupi Sandal (1. Derecenin Sonunda Kuru-Soğuk)” yer alan kısımda müfredattaki ilaçların kendi özelliklerine göre terbiyesi hakkında bilgiler verilmiş ve bu ilaçların hangi durumlarda faydası olduğu açıklanmıştır.

Son bölüm “Uygur Tababetinde Hastalık Türlerine Göre Tedavi Yöntemleri” adını taşımaktadır. Bu bölümde Uygur Tababetinde uygulanan tedavi yöntemleri bir tablo üzerinde gösterilmiştir.

M. Ömer Nazar’ın incelemiş olduğumuz eseri Uygur Tababetinde diyabet hastalıklarını ve kullanılan tedavi yöntemlerini ayrıntılarıyla irdeleyen bir çalışmadır. Konuyla ilgili gerek dil ve tarih alanında gerekse tıp, eczacılık, edebiyat ve halkbilimi alanında araştırma yapan araştırmacıların başvurabileceği önemli bir kaynakça niteliği taşıdığı düşünülmektedir.

Kaynakça

Nazar, Ömer (2023). *Uygur Tababetinde Diyabet Hastalıkları Hakkında İlk Araştırmalar ve Tedavileri*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Yavuz, Münevver (2024). Şükran Oğuz, Uygur Tarihi Koşakları Üzerine Bir Araştırma, Çanakkale: Paradigma Akademi, 2023, 563 s., *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2024 /23, s. 86-88.

Şükran Oğuz, Uygur Tarihi Koşakları Üzerine Bir Araştırma, Çanakkale: Paradigma Akademi, 2023, 563 s.

[Kitap İncelemesi/ Book Review]

Münevver YAVUZ*

Geliş Tarihi: 26.03.2024

Kabul Tarihi: 03.05.2024

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Eğitim Fakültesinde görev yapmakta olan Dr. Şükran OĞUZ tarafından kaleme alınan “Uygur Tarihi Koşakları Üzerine Bir Araştırma” adlı eser, tarihî İpek Yolu üzerinde varlığını sürdürerek günümüze kadar gelmiş, zengin sözlü ve yazılı kültür geleneğine sahip Doğu Türkistan topraklarında yaşayan Uygur Türklerinin tarihî koşaklarını konu almaktadır. Uygur tarihî koşakları; Uygur halk şiiri içerisinde konusunu Uygur tarihinden ve bu tarihî devirlerde yaşamış olan önemli şahsiyetlerden alan kendine has söyleyiş şekli olan halk şiirleridir. Çalışmada konu edilen tarihî koşaklar, folklorist Uçukcan Ömer tarafından sözlü gelenekte derlenerek yazıya geçirilen ve Şincañ Universiteti Neşriyatı (Ürümçi) tarafından 2009 yılında yayımlanan ‘Uygur Xelq Tarixiy Qoşaqliiri Qamusi’ (Uygur Halk Tarihi Koşakları Kamusu) adlı eserden elde edilmiştir. Hazırlanan bu eser Şükran Oğuz’un aynı isimli doktora tezinin kitaplaştırılmasından oluşmaktadır.

Çalışmanın “Giriş”, “Sonuç”, “Kaynaklar”, “Özgeçmiş” ve “Dizin” haricinde beş bölümü bulunmaktadır. Eserin “Giriş” kısmında Uygur adı üzerinde durularak Uygur Türklerinin yaşadığı Doğu Türkistan bölgesi hakkında genel bilgi verilmiştir. Ayrıca Uygur Türklerinin Siyasi Tarihi; “Hocalar Dönemi (1678-1755)”, “Çin Mançu (Qing Hanedanı) Dönemi (1755-1911), Milliyetçi Çin Cumhuriyeti Dönemi (1 Ocak 1912-1944), Üç Vilayet İnkılabı Dönemi (1944-1 Ekim 1949), Komünist Çin Halk Cumhuriyeti Dönemi olmak üzere beş döneme ayrılarak kısaca açıklanmış ve araştırmanın konusu, amacı, yöntemi, sınırlılıkları hakkında bilgi verilmiştir.

*Okutman ve Doktora Öğrencisi, Yunus Emre Vakfı, Yunus Emre Enstitüsü Türkçe Okutmanı, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Halkbilimi Ana Bilim Dalı, e-posta: munevver1804@hotmail.com
Orcid: 0000-0002-8974-2953.

Kitabın “Uygur Halk Koşakları” adlı birinci bölümünde “Uygur Halk Koşakları Hakkında Genel Bilgi”, “Konularına Göre Uygur Halk Koşakları”, “Uygur Halk Koşakları ve Tarihi Koşaklar Üzerine Yapılan Çalışmalar” adlı üç alt başlık yer almaktadır. Sırasıyla verdiğimiz bu alt başlıklardan “Konularına Göre Uygur Halk Koşakları” kendi içerisinde “Tarihi Koşaklar” alt başlığında “Konularına göre Uygur Tarihi Koşaklar” olarak ayrılmıştır. “Uygur Halk Koşakları ve Tarihi Koşaklar Üzerine Yapılan Çalışmalar” ise kendi içerisinde “Doğu Türkistan’da Yapılmış Çalışmalar” ve “Türkiye’de Yapılmış Çalışmalar” olmak üzere iki alt başlıkta ele alınmıştır. Yazar eserin bu bölümünde Uygur halk koşakları hakkında genel bilgiler vermiş ve Uygur tarihî koşaklarını konularına göre tasnif ederek Uygur halk koşakları ve tarihî koşaklar üzerine yapılan çalışmalardan kısaca bahsetmiştir.

Eserin ikinci bölümü “Folklor ve Sözlü Tarih İlişkisi Bakımından Uygur Tarihi Koşakları” ana başlığı ve “Folklor ve Sözlü Tarih İlişkisi”, “Disiplinlerarası Bir Yaklaşım Olarak Uygur Tarihi Koşaklarının Tarih Yazımında Kullanılması” adlı iki alt başlıktan meydana gelmektedir. Çalışmada folklor ve sözlü tarih ilişkisi hakkında bilgi verilerek sözlü tarih belgesi olarak Uygur tarihî koşaklarının disiplinler arası bir yaklaşım ile değerlendirilerek kullanılabilirliği hakkında bilgi verilmiştir.

Yazar çalışmasının “Uygur Tarihi Koşaklarının Şekil, Yapı ve İşlev Özellikleri” ana başlıklı üçüncü bölümünü “Uygur Tarihi Koşaklarının Şekil ve Yapı Özellikleri” ve “Uygur Tarihi Koşaklarının İşlev Özellikleri” adlı iki alt başlıkta ele almıştır. Ana bölüm içerisinde yer alan “Uygur Tarihi Koşaklarının Şekil ve Yapı Özellikleri” alt başlığı ise kendi içerisinde “Uygur Tarihi Koşaklarının Nazım Şekilleri” alt başlığı ve bu alt başlığın “Maniler”, “Koşmalar”, “Beyitler” olarak ayrılan üç kısımdan oluşmaktadır. Bölümde Uygur tarihî koşaklarının şekil ve yapı özellikleri incelenerek koşakların işlevleri açıklanmıştır.

Kitabın dördüncü ve en kapsamlı bölümü olan “Uygur Tarihi Koşaklarının İçerik Özellikleri” başlıklı bölümü “Hocalar Dönemi Uygur Tarihi Koşaklarının İçerik Özellikleri”, “Çin Mançu (Qing hanedanı) Dönemi Uygur Tarihi Koşaklarının İçerik Özellikleri”, “Milliyetçi Çin Cumhuriyeti Dönemi Uygur Tarihi Koşaklarının İçerik Özellikleri” ve “Üç Vilayet İnkılabı Dönemi Uygur Tarihi Koşaklarının İçerik Özellikleri” adlı kendi içerisinde de her biri iki alt başlığa ayrılan bu dört alt başlık altında incelenmiştir. Yazar çalışmanın bu bölümünde Uygur tarihî koşaklarını, Doğu Türkistan tarihinin resmî tarihsel dönemlerinin içerisinde tahlil ederek bir koşağın tarihsel arka planını mevcut yazılı tarih kaynakların oluşturduğunu belirtmiştir.

Eserin son bölümü ise çalışmada kullanılan metinlerin yer aldığı “Metinler” başlığını taşıyan beşinci bölümdür. Bu bölümde Uygur tarihî koşaklarının transkripsiyonlu metinleri ve bu metinlerin Türkiye Türkçesine aktarılmış şekilleri yer almaktadır.

Eserin ‘Sonuç’ kısmında Şükran Oğuz, Uygur tarihî koşakları üzerine yaptığı araştırma sonucunda elde ettiği verileri değerlendirmiş ‘Kaynaklar’ adlı kısımda ise araştırma sırasında kullanılan ilgili çalışmalara yer vermiştir. Yazar aynı zamanda kitaba ‘Özgeçmiş’ kısmını ekleyerek kişisel hayatı hakkında kısaca bilgi vermiştir. Kitabın son kısmı ise okuyucular için alfabetik sırayla hazırlanan ‘dizin’ kısmı olmuştur.

Eser yerleşik hayata geçen ilk Türk boylarından olan Uygur Türklerinin hayatlarının önemli, olmazsa olmaz bir parçası olan, hem edebî hem de sözlü tarihçilik geleneğinin bir ürünü olan Uygur tarihî koşaklarının ele alınması bakımından önem arz etmektedir. Uygurluk tarihleri boyunca özgürlükleri için pek çok kez mücadeleler veren Uygur halkı ve halkın zihninde yer edinen savaşlar ve bu savaşların oluşturduğu kahramanlıklar, verilen fedakarlıklar gibi pek çok olgu Uygur tarihî koşaklarının bir konusu olmuştur. Uygur halkının benliğini inşa eden önemli tarihi olayların bir yansıması olan tarihi koşakların, eserde şekil-yapı, işlev ve içerik özelliklerinin ele alınması, folklor ve sözlü tarih ilişkisi bağlamında disiplinlerarası bir anlayış çerçevesinde değerlendirmesi son derece önemlidir. Kitapta ele alınan Uygur tarihî koşaklarının sözlü tarih belgesi olarak tarih araştırmalarında kaynak olma niteliği taşıması ve koşakların bilimsel yöntemler doğrultusunda incelenerek literatüre kazandırılması açısından eser önem arz etmektedir.

Kaynakça

Oğuz, Şükran (2023). *Uygur Tarihi Koşakları Üzerine Bir Araştırma*. Çanakkale: Paradigma Akademi.

ULUSLARARASI UYGUR ARASTIRMALARI DERGISI

ISSN: 2458-827X

www.uygurarastirmalari.com

uygurarastirmalari@gmail.com

